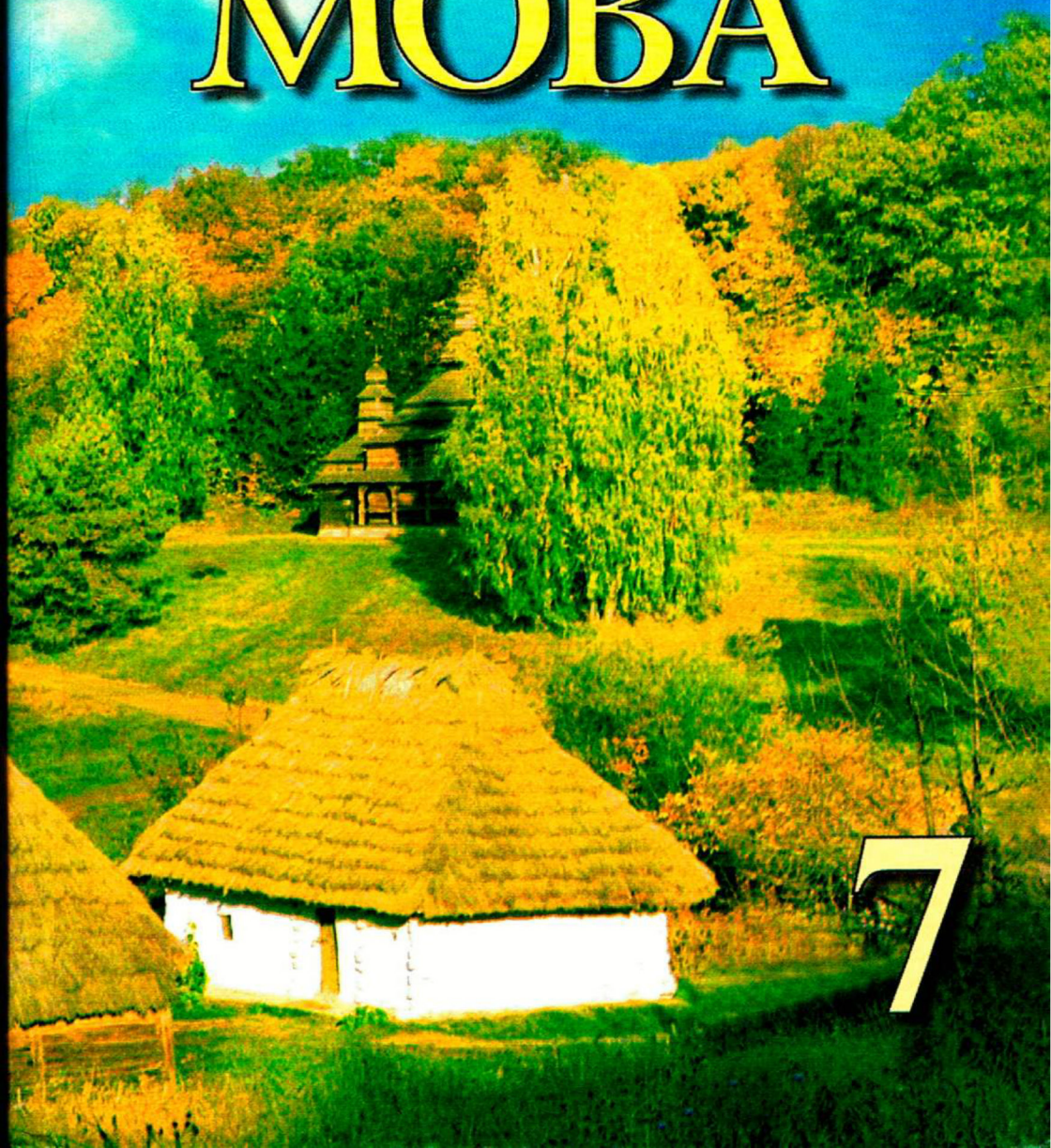

І. П. Ющук

видавництво

А
АРТ-ОСВІТА

РІДНА МОВА

7

ББК 81.2УКР—922
Ю99

Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти України № 1/11—2540
від 10.06.03)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

На обкладинці використано фото К. А. Сервецького
з експозиції Музею народної архітектури
та побуту України (с. Пирогів).

Ющук І. П.
Ю 99 Рідна мова: Підруч. для 7 кл.— К.: Арт-Освіта, 2004.— 288 с.
ISBN 966-8673-02-6.

ББК 81.2УКР—922

ISBN 966-8673-02-6

© І. П. Ющук, 2004
© Видавництво «Арт-Освіта»,
художнє оформлення, 2004

§1

Етапи історії української мови

Українська мова — одна з найдввініших мов світу.

На думку деяких сучасних дослідників, її розвиток почався щонайменше три тисячі років тому.

У цьому легко переконатися, якщо зіставити її з давньою латинською мовою. Причому, чим давніша латинь, тим більше в ній спільних з українською мовою рис. Так, у латинській мові на початку було вісім відмінків (пізніше їх залишилося шість) — і всі такі, як і в українській, тільки місцевих два. Латиняни, як і ми, вживали кличний відмінок: *Brute* — Брута, *Paule* — Павле; у багатьох випадках так само таорипи форми множини іменників: *muri* — мури, *numeri* — номери, *maria* — моря, *grana* — зерна; часом подібно відмінювали прикметники: *nova* — нова, *novi* — нові, *novis* — нових; уживали такі самі форми займенників: *tu* — ти, *tibi* — тобі, *sibi* — собі, *nos* — нас, *vos* — вас, *mea* — моя, *tua* — твоя; майже однаково змінювали дієслова за особами: *sedeo* — сиджу, *sedes* — сидиш, *sedet* — сидить, *sedemus* — сидимо, *sedetis* — сидите, *sedent* — сидять. Це свідчить про те, що українська й латинська мови походять від якоїсь однієї ще давнішої мови. А латинській мові, як відомо, близько трьох тисяч років. Отже, й українській має бути на менше.

За той час нашим предкам довелося пережити не одну навалу чужинців. У III — IV ст. вони змушені були вести тривалу боротьбу проти готів, які оселилися на півдні України. З 375 р. Україною від Дону до Дуню заволоділи гунни. У VI — VIII ст. тут панували тюркомовні авари, або обрн, як їх називає наш літопис. Пізніше сюди приходили хозари, угри, печеніги. Усі ці народи розмовляли різними мовами, і кожан з них так чи інакше впливав на мову наших предків, від чого вона зазнавала певних змін. Але нікому з них не вдалося знищити її. І вже за часів Київської Русі українська мова поширилася від Закарпаття до Дону, від Прип'яті до Причорномор'я. Нею

тоді розмовляли навіть у Великому Новгороді та на землях сучасної Білорусі.

Коли 988 р. в Україні було прийнято християнство, князі, бояри, дружинники, духовенство, щоб відрізнитися від простого люду, перейшли на церковнослов'янську (староболгарську) мову, якою були написані богослужбові книги. Навію вони спілкувалися між собою, писали закони, літописи, життя святих, інші твори, навчали своїх дітей. Але прості люди й далі розмовляли українською мовою, складали нею пісні, думи, казки, легенди.

Загарбання України Польщею в XIV ст., більш як трьохсотлітнє московське поневолення — усе це перешкоджало вживанню української мови. Польща посилено насаджувала в Україні польську мову, Москва — російську. І все-таки українська мова вижила, незважаючи на всі навали й лихоліття, поволи прокладаючи собі шлях у писемну літературу.

Елементи народної української мови пробиваються крізь церковнослов'янську мову в «Повісті в'євм'єних літ», «Руській правді», «Слові о полку Ігор'єві», в інших давньоукраїнських творах. Вона виразно виступає в українських ділових документах (грамотах) XIV—XV ст., у Литовських статутах XVI ст., у Пересопницькій Євнгелії (1556 — 1561 рр.) і ще більше відчувається в козацьких літописах XVII—XVIII ст. З кінця XVI ст. з'являються словники української мови.

Уперше в народну українську мову, таку, якою розмовляв простий в'єврод, починають уживати в інтермедіях (наввеликих п'єсах комедійного характеру) з початку XVII ст. (1619 р.). Нею наприкінці XVIII — на початку XIX ст. пише свої славнозвісні твори — поему «Енеїда» й п'єсу «Натвілка Полтавка» — Іван Котляревський.

Найвагоміший внесок для утвердження української мови як літературної зробив великий поет і пророк України Тарас Шевченко.

Українська мова — одне з найрозвиненіших і найбагатших мов світу. Навію написано й в'єввкладено тисячі чудових художніх творів та наукових праць. Вони, нарешті, стве мовою незалежної держави України. І ми маємо любити й вивчати її, щоб духовно самозбагачуватися в'єввз неї, набиратися розуму й мудрості і самим творити нею не знані ще досі духовні скарби.

Вправи

1. I. Прочитайте уважно висловлювання про рідну мову й Батьківщину. Зверніть увагу на слова й зворота, які добирають автори, щоб якнайточніше передати свої думки.

1. Свою Україну любіть, любіть її... Во врем'я люте, в останню тяжкую мнуну за неї Господа моліть. (Т. Шевченко.) 2. Любов до Батьківщини неможлива без любові до рідного слова. Тільки той може досягти своїм розумом і серцем красу, велюч і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ням, як честю рідної матері, як колісною, як добрим ім'ям своєї родиви. (В. Сухомлинський.) 3. Найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова, ота жива схованка його духу, його багата скарбниця, в яку врод складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, досвід, почування. (Панас Мирний.) 4. Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважно було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігдиси, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих вродів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим. (М. Драгоманов.) 5. Не можна ходити по рідній землі, не чаруючись виплеканою вродом у віках рідною мовою. В народі немає скарбу більшого, як його мова. (Ю. Мушкетик.)

II. Підготуйтеся до усної розповіді на тему «Рідна Батьківщина й рідна мова — найдорожчі в світі».

2. Прочитайте уривок з вірша й поясніть, якою уявляється поетові рідна мова.

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжисть пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволі стогін, волі спів,
Життя духовного основа.

(М. Рильський.)

3. Прочитайте українську кародку пісню й поясніть, з чого видно, що її складено ще до прийняття християнства.

Гей, оіо Лада, Леле Ладове,
Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Ладв з води виходить,
Ладове свято нам приносить.
Гей, Ладол! А ти, Перуне,
Отче над Ладом, гей, Перуне,
Дай дочеивтн Ладі Купала.

4. Прочитайте уривок і підготуйте усну відповідь на запитання, що значить для людини рідна мова.

Потроху вона одивче звикла обідати, яи і всі.
Потроху й до одежі Нвталя звинла.

Але ніни не моглв звиинути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу «юпну», а вона не розбирала, що це говоритьсся про спідницю, і вдягвлв пальто — ту юпку, що зверху вдягають; її посилаіо в «чулан», а вона йшла навманни в якусь хату, бо не знала, що воіо і де воіо той «чулвн»; їй велено вчитися «прилежно», а вона ніяк не могла зрозуміти — навііцо це, як вчишся, треба лежати... Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч назон та пісень. Ніхто з її підруг сільських нраще від неї не вмів співати, в іазки оповідаючи, вона голосом силиувалася вдавати тих звірів чн людей, про яких іазала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніік не розуміла слів, «що в ниизі попнсаіо»... (Б. Грінчен-ко. «Дзвоник».)

5. І. Прочитайте уривок і дайте відповідь: у чому проявляються могутність і кеобмежені можливості української мови?

Нещасна, неправднва людина, що добровільно й легко зрінається рідної мови; щвслива, праведна людина, що в радості й горі буде слово своєї землі. Нещвсі, проиляті батько й мати, що сплджують перевертиів; щасливий, непереможний иарод, що породжує своїх захисниів і обороиців.

«Ну що б, здавалосн, слова... — чуемо з малнх літ тихе запитання довіри, здобуте з найбільших глибини. — Слова та голос — більш нічого! А серце б'ється-ожива, яи їх почує!...»

У відповідь — кредо^{**}: «Вогонь в одежі слова» — твердо, як з-під ковальського молота.

І, як руків'я двосічного меча, поєднання довіри й кредо: «Слово, моя ти єдина зброя, ми не повинні загинути обоє».

Слово — провідник народу... Допоки в народі за-лишається його мова, його серце, «воно знову оживає і сміється знову»: народ внутрішньо не підкорений, вільний і здатний на боротьбу. Перемога над ним ще не перемога... (Б. Харчук. «Слово і народ».)

II. З'ясуйте, яким видатним українським поетам належать наведені в цьому урваку висловки.

III. Перекажіть урваком своїми словами, переказ запишіть.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Не осоромимо землі Руської (ці слова належать великому київському князеві Святославу; а Руссю, землею Руською називалася колись Україна). 2. У ріднім краю навіть дим солодкий і коханий (ці слова сказала Леся Українка, їдучи в Італію). 3. Свою Україну любіть (так заповідав великий Тарас Шевченко; ці ж слова пізніше повторив Володимир Сосюра: «Всім серцем любіть Україну свою, — і вічні ми будемо з нею!»).

^{**} Значення слів, позначених двома зірочками, розкриваються в кінці підручника у тлумачному словнику.

§2

Лексика

Запитання

1. Що таке лексика? Що називається лексичним значенням слова? Як називаються ті словинки, у яких розкривається лексичне значення слів? Які слова однозначні, а які — багатозначні? Що означають слова в прямому значенні, а що — в переносному? Які слова називаються омонімами? Які — втонімами? Що таке синоніми? Для чого в мові потрібні синоніми? Як треба користуватися синонімами?

2. Які бувають слова за походженням? Чи відрізняються чимось запозичені слова від незапозичених? Які бувають слова за вживанням? Які слова називаються неологізмами, а які — архаїзмами? Які словосполучення називаються стійкими? Яка різниця між термінологічними, офіційно-діловими й фразеологічними стійкими словосполученнями? Що таке крилаті вислови? Які словники української мови ви знаєте?

Вправи

1. У подані прислів'я вставте пропущені підмети. Поясніть, як ви їх добирали.

1. Для того ... кліщі держить, щоб у руки не пекло.
2. Кожиний ... на свій млин воду жене. 3. Добрий ... овець стриже, але шкурні не здирає. 4. Без копнла і ... чоботи не зробить. 5. Він і швець, і жнець, і яа дуду 6. На всі рукні 7. ... ховається від роботи, як собака від мух.

С л о в а д л я в с т а в о к : грець, коваль, ледар, майстер, мельник, пастух, швець.

2*. До поданих слів так доберіть із дужок слова, щоб утворилися словосполучення.

* До вправ, позначених зірочкою, в кінці підручника дано відповіді.

1. Робочий, робітничий (гуртожиток, одяг).
2. Об'єм, обсяг (циліндра, робіт). 3. Рахувати, вважати (можливам, гроші). 4. Крїти, краяти (хліб, тканину).
5. Розкачувати, розкочувати (ко́лесо, тісто). 6. Власник, володар (кубка, будинок). 7. Здатний, зді́бний (на подвиг, до наук).

3. Прочитайте речення й поясніть, яких різних значень набуває в них слово *добрий*.

1. Жито було справді добре: колоски товсті, дозрілі. (*Панас Мирний*.) 2. Він був добрий стельмах, робив панам і селянам вози, борони, плуги та рала. (*І. Нечуй-Левицький*.) 3. Усе відчувало добру дію. (*С. Скляренко*.) 4. Лице його освітила добра усмішка, і тепло спалахнули очі. (*М. Коцюбинський*.) 5. Кавун — чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха. (*І. Нечуй-Левицький*.) 6. Треба слухати доброї ради. 7. Проминуло доброї півгоди. (*М. Коцюбинський*.)

4. І. До поданих іншомовних слів доберіть синоніми й запишіть їх у колонку в тому самому порядку.

Момент, педагог, ароматний, гравій, алфавіт, лозунг, горизонт, пілот, коитур, гігант, актор.

С и н о н і м и : абетка, артист, велетенський, гасло, духмяний, льотчик, мить, обрис, обрій, рінь, учитель.

II. З перших букв дібраних синонімів повинен скластися фразеологізм. Запишіть його.

5. Прочитайте уривок. Знайдіть фразеологізм і поясніть його значення.

Щоп'ятниці бував у нашому селі базар. Несуть мама продавати молоко, прохуюся і я з ними.

— Що ти будеш там робити, — кажуть мені мама, — анітрішки продавати?

— А мені що б не продавати — все одне, аби взяли.

— Добре, — кажу, — буду продавати витрішки.

Тато засміявся, кажуть до мами:

— Хай іде, буде гладішок дізнатися, щоб часом не вкрав який біс.

Пішли.

По дорозі я все сіпаю маму за полу та розпитую про ті анітрішки.

Мамв аже й говорити не хочуть про них, а я все допитуюсь.

Нвбрндло мамі слухвти мене, вони й нвжуть:

— Прийдеш нв базар, втріщиш очі — ото й будуть втрішки. (С. Васильченко. «Витрішки».)

6. Прочитайте уривок і поясніть, у чому тут проявилось лексичне багатство української мови.

Золотв осінь. Мідним лнстям звнвітчвнв, спілнмн яблувим звноснченв, червоним верховіттям вінчанв, снвим павутинням залентченв**, отавою замаєна, стер-
нями обперезвнв, цвіриунвмн обспівана.

Лннуло лнстя з лнп, нленія, дубів, осни, вільх, ясенів, буків, яворів, тополь, грабів, осоюрів, а'язія, вересів, иаштанів, берестія. Лннуло жовте, солом'яне, помврвнчеве, рожеве, мосяжне, бронзове, червоне, руде, малинове, криваве, пурпурове, фіалнове, гниле, снє, чорне, сиве, срібне. Водограї бара, струмені иольорів, потонн ясиравих плям і иіжннх півтонія, оргія ядерннх, гострнх мвзіїв і тонннх н'ачерків. Густв, ситв, теплв олія** і тендітні, легеньні пвстелі**. Тисячобврвнв пісня осені. Співв пісня жтття. (Б.-І. Анто-
нич. «На другому березі».)

7. Прочитайте, з'ясуйте значення вевідомих чи не зовсім відомих вам слів. Текст перекажіть усво.

Державв у своїй діяльності иерується певнимн зв-
нонвми. І нвйвицнй з її законів — Конституція. У
Конституції визначаються основні права тв обов'язнн
громадян і зобов'язвння держави перед громадяиамн.

Україна теж має свою Конституцію. У ній жтття і
здоров'я, честь і гідність ножної людини визнвються
нвйвищою цінністю. Нічого ціннішого за людину не-
мве. Усі люди є ріанимн у своїх правах. І про звхист
цих прав має дбати державв.

Громадяни повинні неухильно дотримуватися Кои-
ституції Уираїни та її законія, швнувати правв і сво-
боди, честь і гідність інших людей. Їхній обов'язок —
захищати цілісність і незалежність Уирвїни, дбати про
її добробут.

Конституція аствноалює, що державною мовою в
Уираїні є уираїнсьив мова. Її має знвти ножеи грома-
дянин Уираїни.

Коиституцію України було прийнято 28 чераня 1996 року. Цим актом було остаточно утврджено Україну як суверенну і незалежну державу. День при-
йняття Коаституції став одним з найбільших свят нашої країни.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не лазити за словом у кишеню (бути дотепним і метким у розмові); бистрий на слово (дотепний, кміт-
ливий); гострий на язик (дотепний); битий жук (досвід-
чена людина); жалити язиком (сильно дошкуляти сло-
вами); капустана голова (нерозторопна людина); взяти
втіями (усвідомити, збагнути).

Альманах. Твір перший (Наталчин)

ПЕРЕДМОВА

У п'ятому класі ми, тобто Андрійко, Галя, Марійка, Оленка, Олесь, Петрин, Сашко і я, вели «Щодеинни». У ньому записували, що бачили, чули й думали. Це всім подобалося.

Але щодеинни, як сказав Андрійко, — річ деліат-
на, особиста. Не всі схотіли давати свої записи до
спільного «Щоденника».

Тому в шостому класі ми (до нас приєднався ще й
Михайлик) стали складати нашин. Цінаво було вигаду-
вати різні пригоди, які нібито трапилися із звірами, і
не тільки з ними.

Тепер ми надумали силести альманах. До нього
аайдуть не тільки нашин, а й наші оповідання, вірші,
роздуми, рецензії.

Ми хочемо бути корисними Україні. Будемо не
тільки працювати, а й спробуємо творити духоані скар-
би. Бо ж не хлібом єдиним живе людина. Як наже наш
учитель Петро Іванович, у кожного з нас є талант.
Треба тільки допомогти йому розкритися.

9. Порадьтеся зі своїми шийними товаришами, може, й
вам взятися за укладання альманаху. А ваш учитель чи
вчительна допоможуть вам оформити його. Може, й чийсь
батьки долучаться до цієї справи. А щоб виїшов альманах,
досить, щоб кожен із нас дав до нього бодай по одному
творіві.

Запитання

1. На що вказує *ь* (*день, льон*)? Які два звуки завжди позначають букви *ї* та *щ* (*країна, дощ*)? Коли букви *я, ю, є* позначають м'якість попередніх приголосних і голосні [а], [у], [е] (*земля, люди, сине*)? А коли букви *я, ю, є* позначають два звуки [йа], [йу], [йе]? Коли буквосполучення *дж, дз* позначають два звуки (*віджити, відзнака*)?

2. Яка частина слова називається закінченням? Яка частина слова називається основою? Як виділяємо закінчення й основу? Яка частина слова називається коренем? Як знаходимо корінь? Які частини основи називаються префіксом і суфіксом? Які слова називаються простими, складними й складноскороченими?

Вправи

1*. Запишіть слова, подані в транскрипції.

[ден'], [мит'], [л'он], [д'огот'], [країна], [стойіт'], [стойат'], [дошч], [кушч], [земл'а], [дин'а], [л'уди], [мал'ук], [сии'е], [знайе], [знайут'], [знайучи], [сид'ачн], [вйе], [айут'], [сиджу].

2. Уважно розгляньте, як треба визначати будову слова. Після цього перепишіть подані в таблиці слова та самостійно розберіть їх, і свій аналіз звірте з аналізом, зробленим тут.

Слово і його транскрипція	Основа			Закінчення
	префікс	корінь	суфікс	
<i>думка</i> [думка]	—	дум	к	а
<i>задум</i> [задум]	за	дум	—	—
<i>подумаю</i> [подумаю]	по	дум	ай	у
<i>думає</i> [думає]	—	дум	ай	е
<i>думай</i> [думай]	—	дум	ай	—
<i>похід</i> [пох'ід]	по	х'ід	—	—
<i>ходіння</i> [ход'ін'н'а]	—	ход'	ін'н'	а
<i>виходжу</i> [внходжу]	ви	ходж	—	у
<i>ходимо</i> [ходимо]	—	ход	—	нмо
<i>ходять</i> [ход'ат']	—	ход'	—	ат'

віра [a'ira]	—	в'ір	—	в
довір'я [дов'ір'йв]	до	в'ір	й	в
довіряю [дов'ір'айу]	до	в'ір'	ай	у
вірю [в'ір'у]	—	в'ір'	—	у
повір [пов'ір]	по	в'ір	—	—

3. Зв'язиом таблиці а попередній вправі визначте будову поданих споріднених слів.

1. Пошана, вшановують, шаную, шанує, шануй.
2. Розбудова, будинок, побудую, будуюмо, збудуй.
3. Рух, рухають, рушій, вирушить, порушений.

4. Прочитайте коліскову, знайдіть у ній слова із суфіксами і в'ясуйте, якого зивчення надають словам суфікси.

Ой ну, котку рябку,
Та скопай нам грядку,
Малу, невелнчку,
Як із рукавичну.
Мн насієм маку
Та ще й пастернаку
Та насадим квіточок
Забавляти діточок,
Бо а нас діти маленькі,
Гулять вони раденькі.

5. Поданий лист переробіть на тепліший, ніжніший, використавши для цього пестливі суфікси, і запишіть.

Дорогі мамо й тату! Ми з братом добре відпочиваємо а діда й баби. Літо, як кажуть вони, вдалося добре. Погода стоїть тепла, сонце приємио гріє. Тільки часом дощ покропить землю: від цього трава ще дужче зеленіє й повітря стає пахучим, наче мед у ньому розлився.

Дід і баба здорові, тільки час від часу дід скаржиться, що йому поперек болить. Дід і баба ннзько вам кланяються. Ми з братом цілуємо вас, дорогі мамо й тату.

6. Прочитайте загадки. Знайдіть штучно утворені слова, визивчте в них корінь та суфікси і таким чином поясніть звичення цих слів.

1. Стоїть дуб, на дубі гай, під гаєм моргай, під моргаєм кліпун, під кліпуном дивун, під дивуном сопун, під сопуном хапун. 2. Пливе щука-верещука, де не гляне — свіжа а'яне. 3. Ногач ногатий, окач окатий

з води визирав. 4. Виса висить, хода ходить, виса впав, хода з'їла.

В і д г в д к и: жаба, коса й трава, голова людини, яблуко й свиня.

7. I. Прочитайте уривок з казки про «Івасика-Телесика». Виписіть усі слова із здрібнілими суфіксами.

Був собі чоловік та жінок, а в них синок-одиначок Івасик. Ото Івасик, як підріс трошки, став просити батька:

— Зробіть мені, твтусю, човник та весельце, то я буду рибку ловити та вас при старощах годуватиму.

— Куди тобі, сику, ти ще маленький,— каже батько.

А він твки одно: зробіть та й зробіть.

От зробив йому батько човна і весло, і став Івасик рибалити. Попливе Івасик річкою геть-геть далеченько, а мати тим часом йому їсти наварить та в горнятка-двійнятка накладе, візьме ті двійнятка ще й сорочечку білу для Івася, піде до берега, стане та й кличе:

Івасику, Івасику,
Приплинь, приплинь
До бережка,
Я дам тобі їсти-пити
І хороше ходити.

А Івасик почує:

— Це ж моєї матіи голосок. Пливи, пливи, човнику, до бережкв.

Приплине, пообідає, сорочечку білу візьме, подякує, віддасть матусі рибку, що наловив, тв й знов на річку.

II. Підготуйтеся до усного переказу уриака: прочитайте його кілька разів, запам'ятайте окремі вислови, потренуйтеся вдома перед дзеркалом.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Душа не з лопуцька (сміливий; наділений усім людськими рисами; такий, як і всі); ручками тв пучками (власною важкою працею); з самого малечку (з раннього дитинства); біда моя голівонька (вираз відчаю, розпачу); не погладити по голівці (покврати); викинути коліце (зробити щось легковажне, пусте, незвичайне).

Запитання

Як іменники поділяються на відмінки? Як іменники I і II відмін піділяються на групи? Як поділяються на групи іменники II відмін на *-ар, -ир, -яр*? Як визначається група іменників середнього роду із закінченням *-е (поле, прізвище)*? Які закономірності у вживанні закінчень *-а* та *-у* в родовому відмінку однини іменників II відмін (*дуб — дуба, ліс — лісу*)? Які особливості у вживанні закінчень у родовому відмінку множини іменників II відмін? Які особливості орудного відмінка однини іменників III відмін? Як творяться й відмінюються імена по батькові? Як відмінюються прізвища?

Вправи

1. Прочтайте уривок з вірша, знайдіть у ньому іменники й визначте їхню відміну.

Впали роси на покоса,
Засвітлилися навколо.
Там дівча ходило босе,
Білу ніжку проколало.

Згинуть роси, як над світом
Сонечко зійде багряне.
Крапля крові самоцвітом
У його промінні стане.

(Д. Павличко.)

2. Прочтайте загадки. Знайдіть іменники й визначте їхні значення (назва істоти чи неістоти), рід і відміну. Загадки відгадайте.

1. Сім соколят на одній постелі сплять. 2. Між двома дубами зав'язло пороса зубамя. 3. Одне просить дня, друге просить ночі, третє каже: «Мої як удень, так і вночі нитріщати очі». 4. Не звір, а з ногами, не птиця, а з пір'ям, не людина, а в одязі.

В і д г а д к и: дії тижня; ліжко; ліжко, двері та вікна; сокира.

3. I. Випишіть подані іменники а чотири колонки за відмінами.

Сходинка, взуття, ясність, блакить, плем'я, стаття, погода, клен, хутір, зустріч, качення, яйце, вдих, ожеледь, сонце, сніг, обличчя, охорона, роззява, старість, курча, учениця, край, лелека, будень, тьмяність.

II. У словах перших трьох колонок підкресліть другу від початку букву. З цих букв повинно скластися закінчення вислову І.Франка: *«Не може при добрі той жити, ...»*.

4. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них іменники I та II відмін і визначте їхню групу.

1. Для людської думки немає віддалі. 2. За рідною землею і в небі скучно. 3. На старому вогнищі добре вогонь розкладати. 4. Пташка красна своїм пір'ям, а людина — своїми знаннями. 5. З своєї печі і дим не чадить. 6. Не суди по одежі, а суди по розуму.

5. I. Випишіть подані іменники а три колонки за групами: 1) тверда; 2) м'яка; 3) мішана.

Ожина, жито, озеленювач, каїтнікар, столяр, каміяр, гай, ожеледиця, динце, скельце, отвір, лящ, атеча, стаж, секретар, лялька, тягач.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову американського філософа Джорджа Сантаяни: *«Життя — не вистава й не саято; ...»* (після першого слова треба поставити тире).

6. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому іменники й визначте відмін та число кожного.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози.

Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташні гнізда, їв мерзлу калину, доки не набрав оскоків. Потім шукав оскоків трухляки, ховав за пазуху і, нап'явши пальтечко на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених осокою, шаруділи вітер, попискували миші; а в березі терлися одна об одну вільхи, спокійно луг тривожним стогоном. (Григор Тютюнник. «Дивак».)

7. I. Іменники I і II відмін поставте в однині відмінювання (и и м? ч и м?) і запишіть у дві колонки: 1) з о а закінченні; 2) з е а закінченні.

Арф'яр, коваль, здогад, обруч, коло, обоа'язок, синиця, яр, страйкар, тиша, торба.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення прислів'я: *«Жити — ...»*.

8. I. Іменника III відміни поставте в орудному відмінку однини й запишіть у дві колонії: 1) з подвоєнням букв; 2) без подвоєння букв.

Узгодженість, пристрасть, одіж, жоач, зелень, здатність, щирість, цвіль, старість, тьмяність, подорож, блакить, ясність, лякливість, п'ядь.

II. З других букв кожного слова повинен скластися початок вислову Д.Павличка: *«..., там загиба зневіра»*.

9. Прочитайте вголос прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у родовому відмінку однини. Поясніть вживання в них закінчень -а та -у.

1. Сила без (розум) шаліє, а розум без сили міліє.
2. Смола до (дуб) не пристане. 3. Нема (дим) без (вогню). 4. З чужого (віз) серед дороги злазь. 5. За вашим шепотом і нашого (крик) не чути.

10. I. Іменники II відміни поставте в родовому відмінку однини й запишіть у дві колонії: 1) із закінченням -а, -я; 2) із закінченням -у, -ю.

Вжиток, спрут, кут, дим, струс, степ, ясен, атом, ляк, гектар.

II. З других букв кожного слова повинен скластися початок вислову Йогана Вольфганга Гете: *«... — це передчасна старість»*.

11*. Прочитайте речення, ставлячи в потрібному відмінку прізвищ, що в дужках. Знайдіть імена по батькові й поясніть, як їх утворено.

1. Пробачте, будь ласка, аи, здається, знаєте Тараса Григоровича (Шевченко)? 2. Лише даічі зустрівся аін з Тарасом (Шевченко), а після того весь час стоїть перед ним невідступно одвертий погляд Тарасових розумних сірих очей. 3. Графе, графине, дозвольте мені сказати слово подяки Тарасові Григоровичу (Шевченко). 4. З капітаном Володимиром Васильовичем (Кишкін) приязнь росла чим далі, тим дужче. 5. За кілька днів до того він зустрів Михайла Матвійовича Лазаревського. (О. Іваненко. «Тарасові шляхи».)

12. Текст запишіть під диктовку. Написане звірте з надрукованим, і помилки, якщо вони трапляться, виправте. Пригадайте правила вживання великої букви.

Були три брати: одному ім'я Кий, другому — Щек, а третьому — Хориа, а сестра в них був Либідь. Сидіа Кий на горі, де тепер узвіз Боричіа. А Щек сидіа на горі, яка зветься нині Щекавицею. А Хориа на третій горі, від нього вона прозаалася Хоревицею. І збудували вони місто а ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ. Був круг міста ліс тв бір великий, і ловився там усякнй звір, і були мужі мудрі й тямущі, а називалися вони поляивми. (*«Повість минулих літ», переказ В. Близнеца*)

13. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

• Народитися а сорочці (бути удачлиним, щасливим); не один пуд солі з'їсти з кимсь (давно жити разом, давно знати); у Бога теля з'їсти (провинитися); гратися з вогнем (поводитися необережно); піймати облизня (зазнати невдачі); стояти більмом а оці (заважати, дратувати); жоатороте пташеня (молода недосвідчена людина).

Альманах. Твір другий (Сашків)

ДОБРОТА

Що таке доброта? Добра людина прагне все робити так, щоб нікому не заподіяти злв, не завдати болю. Вона співчутливо ставиться до інших, намагається зрозуміти людей. Добросерда людина поділиться тим, що має, з іншим, хто потрапив у біду, зазнав лиха.

Чи завжди треба бути добрим? Якщо ти будеш добрий до людини, яка коїть злочин, якщо потуратимеш негідникові, то ти сприятимеш злу. І, отже, не будеш добрим для більшості людей. Міліціонер, який спиняє злочинця, чи суддя, який судить його відповідно до закону, — добрі люди, бо вони захищають усіх.

Чи вигідна доброта? Якщо я буду добрий до людей, то ні в кого не буде причини мені робити зло. Бо за зло завжди платять злом, а за доброту — переважно добром. А якщо я не буду добрим, то хто буде добрий? Коли хочеш, щоб інші були добрі, будь добрим насамперед сам.

Здавна а Україні побутує звичай шанобливо звертатися до інших людей словами «добродію», «добродійко». Цим визнається доброта як найкраща риса в людях.

14. Прочитайте Сашків роздум. Поміркуйте й ви про доброту. Можливо, ви в чомусь не погоджуєтесь із Сашком — скажіть про це, аргументуйте свою думку. Свої міркування запишіть.

§5

Прикметник. Числівник. Займенник

Запитання

1. На які розряди за значенням поділяються прикметники? За допомогою яких суфіксів творяться вищий ступінь порівняння прикметників? За допомогою яких суфіксів творяться присвійні прикметники від іменників I та II відмін?

2. У якому числі й відмінку стоять іменники після числівників *два* і *більше* (*два дні, п'ять днів*)? Як пов'язуються іменники з дробовими числівниками (*півтора дня*)? Як пов'язуються порядкові числівники з назвами місяців у датах (*перше вересня*)? Які особливості правопису й відмінювання числівників *п'ятдесят* — *вісімдесят*? Які особливості відмінювання числівників *двісті* — *дев'ятсот*?

3. Які особливості правопису неозначених займенників? Які особливості відмінювання особових займенників третьої особи? Як відмінюються займенники *цей, весь*?

Вправи

1. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прикметники, визначте їхні розряд, рід, відмінок і число.

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки кемов ллються одно зв одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива дітей, і схиляється Одарчинів голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галіне оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув. (В. Грінченко. «Сестриця Галя».)

2*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте а потрібній формі вищого (I) або вайайшого (II) ступеня.

I. 1. Правда (ясний) від сонця, та її зі свічкою шукають. 2. Нема (погаий) ворога, як дурний розум. 3. Свій сухар (смачний) від чужих пирога. 4. Чим хто (гордовитий), тим (дурний).

II. 1. (Дорога) та пісня, з якою мати колисала. 2. Людська думка (бистра й смілива). 3. Усьому початок (важкий). 4. Добрий сусід — (близька) родина.

3. I. Від поданих слів утворіть присвійні прикметники, поставте їх у називному відмінку множини (ч и ї ?) і запишіть у три колонки: 1) з суфіксом -ин-; 2) з суфіксом -ев- (-єв-); 3) з суфіксом -ов-.

Валя, ветеринар, Сапко, Аліса, вівчар, електрик, Івась, Радій, Шура, Уля, Борнс, Едик, Уманець.

II. З перших букв повинно скластися закінчення айслову Марка Твена: *«Уникайте тих, хто намагається підірвати...»*.

4*. Перепишіть прислів'я. Прикметники, що в дужках, поставте в потрібній формі (роді, числі й відмінку).

1. (Чужий) добром не розбагатієш. 2. У (чужий) хаті і тріска б'ється. 3. Добре (чужий) руками жар загрібати. 4. Не тішся (чужий) бідую, бо твоя ходить за тобою. 5. (Чужий) гріх перед очима, а свої за плечима. 6. У (чужий) кошарі овець не розведеш. 7. З (чужий) торби хліба не жаліють.

Б. Прочитайте уривок, вставляючи пропущені прикметники.

Ось ви виїхали на ... гору. ... змієм плазує шлях з горн а долину поміж ... травою ... степу. ... сонце геть підбилося вгору, розсіває своє ... мврево по ... долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї ... краси, якою до вас усміхнулася долина!

Ви дивнесь і дивуетесь; вам здається, що ви їдете не по ... дорозі ... степу, а якимсь ... краєм краси, та чару, та аїльного ... повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. (Панас Мирний. *«Серед степів»*.)

С л о а а д л я в с т а а о к : безкрайого, вбнтій, зеленій, зеленого, зеленою, золоте, неаисоку, неаідомим, несподіваної, пахучого, сірим, ясне.

6. Провідмініайте письмово числівник 555, а потім уважно звірте з поданим нижчв аїдмінюваніям цього числівника. Помилки, якщо трапляються, виправте.

Н. п'ятсот п'ятдесят п'ять

Р. п'ятисот п'ятдесяти п'яти (п'ятьох)

Д. п'ятистам п'ятдесяти п'яти (п'ятьом)

Зн. п'ятсот п'ятдесят п'ять

Ор. п'ятьмастами п'ятдесятьма п'ятьма (п'ятьома)

М. (на) п'ятистах п'ятдесяти п'яти (п'ятьох)

7. І. Запишіть, розкриваючи дужки, у даї колоики словосполучення: 1) з імениаками, у яких закінчення -а; 2) з іменниками, у яких закінчення -н.

Три (село), піатора (ар), чотирн (снн), три (електрик), піатора (метр), два (озеро), два (балкон), три (ешелон), піатора (градус), полоаннв (обруч).

ІІ. З перших букв імвників поайино скластися закінчення давньогрецького вислову: «Пізнай...».

8*. Перепишіть текст. Цифри й скорочвння запашіть повністю словами.

Площа України доріанює 604 тисячам квадратних кілометрів. Її протяжність з заходу на схід аимірюється 1316 кілометрами, з півночі на південь — 893 кілометрами. Найдовша ріка — Дніпро. У межах України він проходить понад 1200 кілометрів. Найбільше озеро — Ялпуг у заплааї Дунаю, площа його дорівнює 149 ка. км. Найвища гора — Говерла, її аисота 2061 м.

9. Прочітайте иародну усмішку. Знайдіть прикметники й визначте їхню форму.

У ч и т е л ь. Усі тіла від тепла розширюються, а аїд холоду стискуються. Може, наведеш якийсь приклад, Мнколко?

У ч е н ь. Узимку дні коротні, бо холодно, а влітку доаші, бо від тепла розширюються.

10. Прочітайте присліа'я, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібній формі.

1. Черствий кнш, та без (він) ще гірш. 2. Всяк правду знає, та не асяк про (воиа) дбає. 3. Не соли (нічия) рани, то й твоєї ие будуть. 4. Як яа (свій) язигу не атримаєш, то на чужому не атаїш. 5. З (своа) печі й днм солодкий. 6. З (це) пиаа не буде дива.

11. Перепишіть стійкі вислови, займенники підкресліть. З двома стійкими висловами складіть речення.

1. Цього разу, цими днями, до цього часу, з цього приводу, з цієї причини, за цих умов, при цьому слові, при цих словах, у цьому ж дусі. 2. З усієї сили, на асьому ході, з усіх боків, усією душею, усім серцем, за асіма правилами, докладати всіх зусиль, та й по всьому. 3. Стояти на своєму, доскочити свого, зі свого боку, не аїрнути своїм очам, боятися своєї тіні, майстер саоєї справи, своєю чергою, називати речі своїми іменами.

12. I. Прочитайте текст і випишіть з нього: 1) три діалектні слова; 2) три поетичні слова (які вживаються тільки у віршах та піснях); 3) два слова з пестливо-здрібненим відтінком; 4) два іменники IV відміни; 5) два прикметники вищого ступеня.

Сонце клало достиглі, тремтячі плями на плаї**, на мураву. Повітря мало не бриніло од тієї сили проміння, і жвавий струмок, б'ючись об каміння та об поаалені стоабури, споанюався брижами** легкого саїтла. Діачина йшла агору, а аизу все глибшала і глибшала ущелина, по дну якої клубочилось сухе меао**... Діачина йшла на полонину**, і тому, що перед нею розкриався такий розкішний простір, тому, що на душі а неї аигулювались ще світліші й солодші простори, то діачина співала. В її тонеиькому голоску, схожому на натхнеиу жилку струмка, ожило високе моачання смерек**; а також у ньому було щось від упертості оцього плаю, по якому ступали її ножеията... Співала діачина про саму себе, про весну, яка одцвіла по схлах квітками та одшуміла по камінню стрімкою водою, спіала про те, що між ялицями** пасеться худоба і аидзвонює підвішеиими на шиї дзаонниками. Ступала вона легко, як козеия, а коли вибралась на вершину, то зупинилась і, озирнувшись на всібіч, побачила навколо застиглі хаїлі кам'яного моря. Воїа аж засміялась, її лице засаїтилось, як саїтиться весняна квітка з-під снігу... (Є. Гуцало. «Вуйко** і дівчина».)

II. Поміркуйте, з чого видно, що дівчина дуже молода і що це діється а горах улітку чи навесні.

III. Текст перекажіть скорочено, передавши його світлий настрій. Переказ запишіть.

ДІЄСЛОВО

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

§6

Дієслово як частина мови

Дієслово називає дію або стан і відповідає на питання що робити? що зробити?

Дієслово має п'ять основних форм: неозначену, способі, дієприкметник, форму на -но, -то і дієприслівник.

Дієслово в будь-якій формі буває перехідним або неперехідним, доконаного або недоконаного виду.

Спостереження

Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після неї запитання.

Форми дієслова

Форма дієслова	На яке питання відповідає	Як змінюється	Яким членом речення виступає
1. Неозначена	що робити? що зробити?	незмінна форма	будь-яким членом речення
2. Способі	що роблю? що робив? що буду робити? що робив би? що роби? і под.	за способами, часами, особами, родами, числами	присудком
3. Дієприкметник	який?	за родами, відмінками й числами	означенням, присудком
4. Форма на -но, -то	що зроблено?	незмінна форма	присудком
5. Дієприслівник	що роблячи? що зробивши?	незмінна форма	обставиною

1. Які форми дієслова незмінні?
2. Які форми дієслова можуть змінюватися за часами й особами?
3. Які форми дієслова можуть виступати присудками?
4. Які форми дієслова вживаються тільки в ролі присудків?

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, зивйдіть у них дієслова й визначте їхню форму.

1. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 2. І сокира, лежачи, ржавіє. 3. Зароблений сухар кращий від краденого бублика. 4. Добре того ачити, хто хоче все знати. 5. Сказано на глум, а ти бери на ум.

2. І. Випишіть підряд у колонку всі форми дієслова в такому порядку, як вони названі в таблиці: 1) неозначена; 2) способів; 3) дієприкметники; 4) форми на -но, -то; 5) дієприслівники.

Торкиувшись, яснішатн, наачений, бачено, електрифікований, їжджу, ілюстровано, експериментуючи, молотнй, хочемо, ліплею, борючись, кликати, адресований, екскуртуючи, явлено.

II. З перших букв повинно скластися закінчення айсловау давньогрецького філософа Фалеса: *«Про друзів слід пам'ятати не тільки тоді, коли вони з тобою, а й тоді, ...»*.

3. Порівняйте подані парами слів. До яких частин мови вони належать? Яка між ними різниця?

Хвилюватися — хвилювання, чекати — чекання, бажати — бажання, блискати — блиск, стукати — стукіт; зеленіти — зелений, затихнути — тихий, зм'якнути — м'який, порозумнішати — розумний, кричати — крикливий.

4. Переробіть текст так, щоб уникнути іменників на -ння, змінивши їх дієсловами (наприклад: *Закінчили копання картоплі. — Закінчили копати картоплю*).

Уявіть собі, як було б, якби люди не дбали про природу. Станеться забруднення повітря, стане важким дихання. Люди почнуть хворіти. Річки, озера зазнають обміління. Відбудеться руйнування верхнього родючого шару ґрунту. І неможливе буде аироцування хліба.

Ось чому всі ми повинні аиявляти дбайливе ставлення до природи, до її багатств.

6. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких дієслів автор змальовує шаленство бурі. Знайдіть дієслова, які передають: 1) переміщення в просторі; 2) дії, спрямовані на інші предмети; 3) звуки; 4) стан.

Нагло безшелесна тиша лусиула, моа надутий пухир. Грюніт перекотися лісом, наче поаїнь. Вітер зірвався, моа кінь з припою, заіржаа хрусотом ламаюого галуззя, гупиув иопітом у піскові галляа й підняв непроглядні тумани иуряви, потряс буйною гривою хмар. Зубами хвтав сосни, наче стеблини трави, й трошів їх. Хвостом, немоя помелом, змітав бовдури хвої. Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми нв густе верховіття, що пригиналося, моа під ударом молота. Задніми ногами риа яруги, розпорпував верстау чвтиння** та листя, що обтулюаали пні дерев, роздирав одержу моху, що вкривала чорне тіло землі, й сипав аисокі кучугури. Вихор казився. Ревіа, айгукував, саистів, гоготав, голосиа, сміявся, грюнав, брязнаа, деренчав, виляскував, порсиав, пирхав, мугикав, рипіа, рюмсаа, роиотав. Наче волосся з голоаа, видирав з дубоаих чубіа гілля, крутив ним, креслиа у повітрі химерні колеса й жбурляа у далекі багиюи... (Б.І. Антонич. *«На другому березі»*.)

6. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на те, як передано гуркіт грому і сяйво блискавки. Перекажіть уривок, переказ записіть, дієслова підкресліть.

Затоки, затоки, як п'яний гультіпака, простугоніа грім, а далі швидко побіг — і атік. Далі аже ближче обізаався і міцно ступав иоваиими чобітьми, не зрушуючи з одиого місця, а потім стрімголоа чкурнув, напливо спотниаючись, і амерло... Ще з вихиласом продріботіло, дрібіо так ступаючи, і теж згасло. Блиснавка саяиула, ще раз, ще... Тиша гуела, сповнювалася очікуаанням. Порсуло гуриотом, хрясиуло, трошачись, гілляччя иоріястої блискааии, вона затремтіла, ніби живе тіло, скоиала і аже а іишому місці айгульиула беззаучио, поии, ионаульсиано здригнуаиись, не розтанула, залишиаи по собі ще аідчутніше очікуааиия. (Є. Гуцало. *«Вечір-чечір»*.)

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Жити як у Бога за дверима (жити а достатквх);

жити своїм розумом (дотримуватися власних поглядів); жити одним днем (не думати про майбутнє); жити тільки собою (дбати тільки про себе); жити не хлібом єдиним (крім матеріальних, мати й духовні інтереси); жити заднім розумом (правильно міркувати після вчинків); ряст топтати (жити).

В и с и о в к и (для самоперевірки)

1. Неозначена форма, форми на -но, -то і дієприслівник незмінні.

2. Лише способів форми змінюються за часами й особами.

3. Усі форми дієслова, крім дієприслівника, можуть виступати присудками.

4. Тільки як присудки вживаються способів форми й форми на -но, -то.

§7

Види дієслів

Дієслова бувають доконаного або недоконаного виду.

Спостереження

1. Простежте, чим відрізняються питання, на які відповідають дієслова доконаного виду, від питань, на які відповідають дієслова недоконаного виду, і зробіть висновок, як визначити вид дієслова.

Д о к о н а н и й в и д: збудувати, з'ясувати, виконав, забезпечено, відпочивши.

Н е д о к о н а н и й в и д: будувати, з'ясовувати, проїжджав, працюватиму, відпочиваючи.

2. З'ясуйте, дієслова якого виду аказують на початок, кінець або одноразовість дії, а якого виду — не аказують ні на початок, ні на кінець дії.

Д о к о н а н и й в и д: засвітитися, вилетів, прилетить, дочитаємо, стукнути, відвідавши.

Н е д о к о н а н и й в и д: світитися, летіти, летить, читаємо, стукати, відвідуючи.

3. Розгляньте пари дієслів, з яких перше — кедоконаного виду, друге — доноіаного, і з'ясуйте, якими зивчущими частинами воиі різнятьсЯ.

1. Рости — вирости, в'язати — зв'язати, сіяти — посіяти, володіти — заволодіти. 2. Гупати — гупнути, переконувати — переконати, споруджувати — спорудити.

Вправи

1. Прочитайте уривон з вірша, знайдіть дієслова й визначте їхній вид.

Он калина розцвілася, уквітчалась білим,
Попід нею простелився зеленеийкий килим.
Зелениться ніжна м'ята, рута, материнка, —
Зиов я чую, мов співає давня українка:
«Посіялв руту-м'яту над водою,
Та й виросла моя м'ята з лободою».

(А. Кримський.)

2. І. Запишіть дієслова в дві нолонки: 1) докоіаного виду; 2) недокоіаного виду.

Здивуватися, зупинити, колнхвти, сховати, остерігати, стримувати, торкинутися, звеселити, вражати, торкатися, унеможливити, світити, дихати, дістати.

ІІ. З других бунв кожного слова повинно скластися закінчення вислову В. Симоіенка: «В океані рідного народу відкривай...!»

3. Перепишіть, заміюючи прикметнини дієсловами. Чи змінився від цього текст? Визначте вид дієслів.

Угорі синє небо. Нв ньому де-не-де білі хмаринки. Внизу зелений луг. Поряд сріблнстий струмок. А далі за ним темний ліє.

4. Перепишіть стійкі вислови, замінивши дієслова недокоіаного виду дієсловами доноіаного виду.

Доводити до ладу, докладати рук, домагатися свого, допікати до живого, передавати куті меду, підставляти плече, припадати до смаку, розплутувати клубок, скидати тягар з плечей.

5. І. Прочитайте уривон, зкайдіть у ньому всі дієслівні форми й визначте їхній вид. Як вид дієслова залежить від змісту розповіді?

Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни

вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Бурени йшли неупинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегоаих ямках лишалась вода.

Рвптом татари почули тріск, і ріаючасио вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до чоана і ахнув: у чоані була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав, та реа моря покривав його лемент. Довелось аитягти човен та й прив'язати зноа. (М. Коцюбинський. «На камені».)

II. Текст перекажіть, переказ запишіть, дієслова підкресліть і зазначте над ними вид.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній вид.

Учитель розповідає про щастя:

— Кожен із вас повинен зробити щось таке, що робить людей щасливими. Можливо, хтось із вас може навести приклад?

— Вчора я був у гостях у бабусі. Воиа була дуже щаслива, коли я пішоа, — похвалився Миколка.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Надувся, як сич на дощ (безпричинно сердиться); попав, як пальцем у небо (не вгадав); товчеться, як Марко по пеклу (багато метушиться); сидить, як морква в землі (нічого не робить); розуміється, як теля на пирогах (зовсім не тямить); написав, моа курка лапою (нерозбірливо написав).

Альманах. Твір третій (Андрійкіа)

НА МОРІ

Улітку я з татом і мамою відпочинаав на Чориому морі а Скадовську. Містечко невелике. Усе а садках. На базарі поано кавуніа і молодой картоплі. А слиаи, груші, яблука продавці вивозять аж на пляж.

Але осюаие в Скадовську це, заичайно, море. Воио тут мілке, тому вода в ньому добре прогрівається.

І пвхне камкою та иишить медузами. Медузи жалять-ся, але не так сальио, яи наша иропива́.

Далеко а морі андніється довга темна смужка. Ви-являється, то остріа з таеминчою назвою Джарилгач. Раз по раз я вдивлявся а нього, намагаючись уявити, який він.

І ось одного вечора тато каже:

— Заатра аранці поїдемо на остріа.

Накупили харчіа, приготували води, щоб узяти з собою.

Уранці мене розбудили піані: ще сонце не сходило, а вони вже розиуиуріналися. До світанку я так і не заснув. Ми напайдкуруч посиідали й поспішили на причал, щоб устигнути на перший катер.

Ранои айдався тихий. Вода була ріана й блищала, як сило. Тільки за иатером тягнувся трииутний збуре-иої води, на якій мерехтіли дрібні гребінці, иаче сналки скла.

Сам остріа аияався піщаним, иепоназиим. Трава из нього росла рідеиька і якась тверда, колюча. І трава́, і поаітря були мовби просякнуті морсьиою сіллю.

Ми піиши перетнули остріа і айишли на півдеиий берег. Тато иазав, що звідси до самої Туреччиин ніякої землі нема, тільки сама вода. Хоч вітру не було, але на берег иабігали хвиля за хаилею. На пісиу кожного разу з-під хаиль виринали омиті водою бараисті черепашии різної форми. Коли я збирав їх, мама раптом загукала:

— Дивіться, дивіться!

У відиритому морі гралися даа дельфіи: аистри-бували з води, розсипаючи іскри крапель, мчали иав-аипередки, робили круті повороти, гаиялися один за одним...

Мені й тепер часто сиється море: я чую його шурхіт по иабережиому піску, бачу дельфінів, які аилисиують чорними тілами, розсікаючи хвилі Чорного моря, від-чуввю запвх камии.

8. Прочитайте Андрійкове оповаідання. Спробуйте й ви розпоаісти, як провели літо. Не треба перерахоавувати все підряд, доствтньо змалювати те, що иайглибше запало до пам'яті, найбільше вразало вас. Це може бути навіть один день чи лише одна якась пригода. У розповіді важливий ае перелік подій, в опис окремих деталей.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієслова доконаного виду відповідають на питання, які починаються на *з*: що зроби́ти? що зроби́ю? що зроби́в? що зроби́єно? що зроби́вши? Дієслова недоконаного виду відповідають на питання без *з*: що роби́ти? що роблю́? що робив? що робитиму́? що робля́чи?

2. Дієслова доконаного виду вказують на початок, кінець або одноразовість дії. Дієслова недоконаного виду не вказують ні на початок, ні на кінець дії.

3. Дієслова доконаного і недоконаного виду різняться між собою префіксами й суфіксами.

§ 8

Префікси дієслів

Спостереження

1. У поданих реченнях дієслово недоконаного виду *біг* (що роби́в?) скрізь перетворіть за допомогою префіксів на дієслово доконаного виду (що зроби́в?) і запишіть їх. Від чого залежить вживання різних префіксів?

1. Заєць біг із лісу. 2. Заєць біг у ліс. 3. Заєць біг від лісу. 4. Заєць біг до лісу. 5. Заєць біг через ліс. 6. Заєць біг навколо лісу. 7. Заєць біг за ліс.

2. Прочитайте подані групами дієслова й з'ясуйте, які префікси означають: 1) рух ізсередини; 2) рух усередину; 3) віддалення від чогось; 4) наближення до чогось; 5) рух на поверхню чогось; 6) рух згори вниз; 7) рух під щось; 8) рух через щось (поверх чогось); 9) рух крізь щось; 10) рух навколо чогось; 11) рух у різні боки; 12) рух за якийсь предмет. Свої висновки запишіть у таблицю:

Префікс	Його значення

1. Вибігти, вигнати, виштовхнути. 2. Прибігти, приліпити, присмоктатися. 3. Убігти, влетіти, вдуматися, увійти. 4. Відбігти, відійти, відштовхнутися.

5. Переступити, перестрибнути, переставити, переко-
нати. 6. Пробратися, пролізти, протягти, пронизати.
7. Підкласти, підстелити, піділляти, підтримати.
8. Накрити, навантажити, наліпити. 9. Розбігтися,
розійтися, розкидати, розіраати. 10. Оббігти, оточити,
обібрати, оглянути, обдумати. 11. Заховатися, забігти,
заглянути. 12. Збігти, зійти, зсунутися, скинути.

3. Подумайте, якого додаткового значення дієсловам на-
дають префікси недо-, зне-, над-, попо-. Свої висновки запи-
шіть у таблицю, таку, як і в попередньому завданні.

1. Недобачати, недочуаати, недосипляти. 2. Знебо-
лити, знесилити, знешкодити. 3. Надкусити, надло-
мити, надіраати. 4. Попоходити, попошукати, поподу-
мати.

Вправи

1. I. Дієслова випишіть у дві колонки: 1) з префіксами;
2) без префіксів.

Нишкити, підкувати, заіржавіти, екзаменувати,
метушитися, відиовити, оціинити, агітувати, єднати,
поясинити.

II. З перших букв коренів повинко скластися закінчення
вислову I. Світличного: «Шлях...».

2. Утворіть за допомогою префіксів усі можливі похідні
дієслова від дієслів їхати, їздити і запишіть їх. Хто більше?

3. Прочитайте уривок, знайдіть дієслівні форми з префік-
сами і поясніть, якого додаткового значення надають їм ці
префікси.

Замфір дуже любив свій виноградник. Оця десятина
землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена
від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними
жердеями та сіролистими айаами, дісталась йому ще
від батька. То була дідизна, прадідизна, може...

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну
поправить, де лист зайвий обскубе, де лозину підв'яже.
Правда, сьогодні неділя, не слід би робити, ну, та коло
аинограду не гріх, бо то хліб святий, то дар Божий...
О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба пообщи-
пувати листя...

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати
тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Спить
зимою виноградна лоза, акрившись могилками, а на

весиу треба визволити її, ив світ вивести з-під землі, обчистити, на тички підняти... (М. Коцюбинський. «Для загального добра».)

4. Прочитайте речення і поясніть, чому дієслова починаються то з в-, то з у-.

1. Брильянти рос укрили луг шовиовий. (В. Сосюра.) 2. Нв хвилину хмврkv вкрила місяць. (Л. Смілянський.) 3. Дощ утихає. (М. Рильський.) 4. Буря не втихве. (С. Васильченко.) 5. Двй же руку, любий друже, усміхнись мені! (В. Сосюра.)

5. Від поданих дієслів за допомогою заміни в них префіксів утворіть антоніми (наприклад: *увійти* — *вийти*).

Відчиинити, відімкнути, відвикнути, віднести, роз'їхвтися, роз'єднвти, розв'язвти, розподібиити, розмагнітити.

6. I. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова, визначте, за допомогою яких префіксів вона утворені і якого додаткового значення ці префікси їм надають.

— Вставай, сину, вже швидко буде розвиднятись.

Підводжу голову з постелі: в хвті блимве, вікнв затулви чорним сукном темряви, не можна вгадвти, скільки минуло вже иочі й сиільни ще буде, — ніщо про світ не нагадує.

— Встввай, сину, підемо.

Протираю од оиу очі.

— Куди, мамо?

— О, в хіба ж ти звбув: підемо дивитись, яи соице сходить. Ти ж просив, щоб тебе збудили. Вставай! — підводить мене.

Так, я прохав, щоб мене збудили, я дввно вже мврив про цв, иоли ж тепер...

— Спвти хочеться, мамо, дуже, — пхиивю я і, мов винуватий, схиляю соину голову мвтері ив груди.

— Вставай, встввай, ив лінуйся, — чую ніжний, лвгідний, проте иевблаганний голос.

Мнуся, починаю, позіхвючи, одягвтись, сопу. Мвти нашвидку допомвгве, вмиває холодною водою. (С. Васильченко. «На світанні».)

II. Опишіть, як ви вранці прокидаєтесь, як встаєте з ліжка, з якими почуттями. Можете вжити дієслова: роз-

виднятися, світати, торсати, гукати, потягатися, чухмаритися, позіхати, схоплюватися, натягати тощо.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Вилетіти з голови (зовсім забутися); не відриваючи очей (пильно дивитися); піднімати дух (підбадьорювати); розрубати гордіїв вузол (просто й сміливо розв'язати складне питання); проїти вогонь і воду (завзяти всіляких випробувань).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Вживання префіксів у дієсловах залежить від характеру дії.

2.

Префікс	Його значення
ви-	рух ізсередини
у-, в-, уві-	рух усередину
від-, віді-	віддалення від чогось
при-	наближення до чогось
на-	рух на поверхню чогось
з-, зі-, с-	рух згори вниз
під-, піді-	рух під щось
пере-	рух через щось
про-	рух крізь щось
о-, об-, обі-	рух навколо чогось
роз-, розі-	рух у різні боки
за-	рух за якийсь предмет

3.

Префікс	Його значення
недо-	неповнота дії, неповний вияв дії
зне-	відкидання, позбавлення чогось
над-	відділення невеликої частини від чогось
попо-	тривалість, повторюваність дії

З усіма формами дієслова (крім дієприкметника¹) не майже завжди пишеться окремо: не поспішати, не чув, не бачать, не прибрано, не подумавши, не відчуваючи.

1. Разом не пишеться в дев'яти дієсловах: нехтувати, ненавидіти, непритомніти, неволити, непокоїти, незчутися, нетерпеливитися, нетямнитися (але: не стямитися), нездужатися, які без не не вживаються.

2. З чотирма дієсловами не пишеться разом або окремо залежно від їхнього значання: нездужати (хворіти) і не здужати (не змогти), неславити (ганьбити) і не славити (не прославляти), непокоїтися (турбуватися) і не покоїтися (не лежати), нестямнитися (втратити самовладання) і не стямитися (не повернутися до свідомості).

3. Разом не пишеться в префіксі недо-, який вказує на неповноту дії: недобачати (погано бачити), але: не добачити (не помітити); недоїдати (голодувати), але не доїдати (залишати їжу); недолюблювати (відчувати неприязнь); недооцінювати (наповною мірою оцінювати).

4. Треба розрізняти дієслово не має (не володіє) і заперечне слоао немає (немає), які пишуться по-різному.

Вправи

1. Прочитайте давню народну пісню. Що означає заперечна частка не при дієсловах?

Пішоа же Івсько а чужую сторону:
Жаль же його, Боже!
В чужій стороні люд не гадає,
День не саїтає, сонце не сходить,
Місяць не саїтить, зоря не сходить,
Зоря не сходить, півень не піє.
Прийшов Івасько з чужої сторони:
І люд гадає, і нарікає,

¹ Про написання не з дієприкметниками є свої особливі правила (див. § 33).

І день світве, і сонце сходить,
І місяць світить, і зоря сходить,
І зоря сходить, і півень піє.

2. Прочитайте прислів'я й поясніть написання *не* з дієслівними формами.

1. Чого сам не любиш, того й іншому не чини.
2. Не відкладай на завтра того, що можеш зробити сьогодні.
3. Не ходи, куди не просили; не бери, чого не поклав.
4. Не спитавши броду, не лізь у воду.
5. Не дослухавши до кінця, не спіши відповідати.

3. Прочитайте речення й поясніть написання *не* з дієсловами разом.

1. Я ненавиджу рабства кайдани. (П. Грабовський.)
2. Хіба то безсовісно, що я недосипав ночей, недоїдав шматка хліба та все працював, щоб себе і сім'ю свою зарядувати від злиднів? (М. Кропивницький.)
3. Цього противника можлив тільки недооцінити, але ніколи не переоцінити. (І. Вільде.)
4. Весна прийшла непомітно. Незчулися, як промайнув і березень. (Я. Баш.)
5. Глухо зітхали хвилі, білі чайки непокоїлись над озером. (О. Гончар.)

4*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Дієслова з *не* підкресліть.

1. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б (не) був я на чужині — (не) забути вас мені. (І. Манжура.)
2. Ми (не) зчулися, як підкрався світанок. (В. Кава.)
3. Хрипло крикаючи, боком пролетів грак, мало (не) черкаючи вершків соєних соєи. (О. Копиленко.)
4. Птахи сильніше (не) покоїлись. (М. Коцюбинський.)
5. Наша дума, наша пісня (не) вмере, (не) загине. (Т. Шевченко.)
6. Проведи зрадою ніколи (не) здолати. (Р. Братунь.)
7. Я (не) навиджу брехню у всякій одежі. (М. Рильський.)
8. До живого нікому (не) доходило: чужа болячка (не) болить, чужа потилиця (не) свербить. (А. Свидницький.)

5*. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть різне написання *не* має і немає.

1. У легендах стародавніх справедливості (не) має, все там річ іде про жертви та кривавії події.
2. Люди сплять, спить і людське лихо, — лихо сили (не) має в сю ніч.
3. Щастя такого (не) має людина ніколи.

4. Летить безумка пісця — стережіться! Бо жаль ааги (не) має... 5. Збирається а місті за радою рада, та згоди (не) має, панує розрада. (З *та. Лесі Українки.*)

6. I. Прочитайте уважно текст і виписуйте усі дієслова з часткою *не*, що пишуться окремо.

От добре, що Василь щигликів приніс. Буде робота: Ще й яка. Бо то й їсти треба їм дати, і напоїти, і в клітці лад зробити, щоб було чисто.

І хлопець пильнував своїх пташок. А воки таки ніяк не хотіли співати... Може, клітка для них замала і не мають куди голосу пустити, може, їм зерно не смакує, а може б, так до води досипати цукру?

Аж одного дня, як був тільки з татом, спитався:

— Тату, а чому ті щигли не співвають?

Тато надумувався хвилину. А тоді:

— Бо вони а неаолі, сину.

— В неволі?

— Кажу тобі: в неволі. І тому не хочуть співати.

— Так, як козаки у каторзі турецькій?

— Так само.

— А козаки так співали: «Ой нема ні вітру, ні хвклі із нашої України».

— Бо це були козаки, а щиглик лише пташки. Але неволя одна. Не пускаєш їх з хати, і вони тобі не співають. Що з того, що мають зерно і воду, коли не мають волі. (Б. Лепкий. «Казка мого життя».)

II. Перекажіть своїми словами текст або опишіть подібну пригоду, якщо вона відома вам з розповідей чи власного досвіду. Переказ чи власний опис запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Нема коли й угору глянути (бути дуже зайнятим); не з'являючись сну й відпочинку (безперервно); не знаходити собі місця (бути дуже схвильованим); не йти віри (не вірити); у вічі не видати (зовсім не бачити); не має Бога в серці (бездушний); розуму не прикладу (не можу зрозуміти).

Спостереження

1. Дослідіть, зв допомогою яких суфіксів творяться дієслів від іменників (кінцевий суфікс *-ти* не враховуйте).

1. Зима — зимувати, дець — днювати, майстер — майструвати, форма — формувати, нерви — нервувати, доза — дозувати. 2. Мир — мирити, суд — судити, коса — косити, вага — важити. 3. Повага — поважати, сідло — сідлати, обід — обідати, блиск — блищати.

2. Дослідіть, зв допомогою яких суфіксів творяться дієслів від прикметників.

1. Зелений — зеленіти, сірий — сірити, хаорій — хворіти. 2. Блідий — бліднути, кислий — киснути, густий — гуснути. 3. Зеленіший — зеленішати, кращий — кращати, ближчий — ближчати.

3. Простежте, яких відтінків значення і якого виду надають дієслоу суфікси *-ув-* та *-ну-*.

1. Переписати — переписувати, підкопати — підкопувати, розплутати — розплутувати, скоротити — скорочувати, поаторити — повторювати. 2. Стукати — стукнути, усміхатися — усміхнутися, хлюпати — хлюпнути, гукати — гукнути.

4. Дослідіть, коли дієслівний суфікс *-ув-* переходить в *-ов-*.

Збудувати — розбудовувати — збудований; працювати — відпрацьовувати — напрацьований; опитувати — опитуваний; вигукувати — вигукуваний.

Вправи

1. Утворіть дієслова від поданих іменників.

Жарт, галас, гальмо, кермо, каприз, старішня, шапа, літо, тавро, шпара. Мороз, дощ, міст, щастя, сурма.

2. З'ясуйте, від яких іменників утворено дієслова *вешувати, зондувати, дернувати*.

3. Утворіть дієслова від поданих прикметників.

Червоний, рябий, байдужий, радий, свіжий, голодний, кам'яний. Дужчий, вужчий, ширший, легший, тонший.

4. Поясніть, яким значенням різняться дієслова, що стоять парами. З дієсловами однієї з пар складіть речення.

Білітк — білити. Чорніти — чорнити. Дуріти — дурити. Кривітк — кривити. Старіти — старити.

5. З'ясуйте, які зміни сталися з таірною основою в поданих дієсловах при додаванні суфікса -ну-.

Кидати — кинути, глядітк — глянути, холодити — холонути, приа'ядати — прив'янути, глитати — поглинути.

6. Прочитайте уривок, знайдіть дієслова, утворені від прикметників, і з'ясуйте їхнє значення.

Автострада лежить перед нами ріаа, тверда, аж дзвеикть.

Ідьмо!

А ніч голубітиме і мінитиметься — місячка й тиха вереснева ніч, моа для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче зроблека не з бетону, а з гіпсу чи каменю, з якого в нашім селі випаляють вапно, щоб побілити хвти. Тільки ліси темніткмуть обабіч. Та машини попереду. Зустрічні проиизуввтимуть нас ножамак своїх фар. (О. Сизоненко. «Білі хмари».)

7. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому всі засоби, якими передаао зміну кольорів перед кастанням ночі.

Сонце вже сховалось зв гори, хоч було ще не пізно. Місто вже було покрите доагою тінню гір, тільки вузенький краєчок берега передо мною ще блищав від останнього проміння. Узгір'я, геть далеко за молом**, темно-синьою хмарою спускалося а море і все темніло, темніло... По рожевій площині моря пробігали то золоті, то блакитні іскри, мінялись, блідли, а акупі з кими блідла і рожева барва. Аж ось рожева бараа зникла, повіяв раптовий вітер, хвиля сплеснула голосніше, освітлений краєчок берега почорніа, тінь швидко побігла геть аж на середину моря, що відкрилось дріб-

ними білими гребінцями. Потім так же раптом зникли гребінці і вітер, а море зноа стало спокійне, гладеньке, тільки сизе, як голубні крилв. Се впало зненацька літнє смеркання, впало, затремтіло і зноа заспокоїлось. Далеко, далеко нв самім горизонті леліло опалове** світло — одблиск сонця... От ще хвилина, і горизонт стане фіалкоаим, ще хвилина, і місяць урочисто впливе з моря і простеле до самого берегв широку, золоту, прозору путь... (Лєся Українка. «Над морем».)

II. Підготуйтеся до докладного усного переказу уривка: складіть план (*тінь від гір, хвилі на площині моря, відблиски сонця тощо*), запам'ятайте окремі вислови.

III. Опишіть захід сонця, звернувши увагу на зміну освітлення й кольорів.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Розгодинилося на серці (з'явився гврниий настроій); серцем радіти (відчувати втіху); стукнуло в голову (рвптом з'явилася думка); торгувати зубвми (сміятися, глузувати); запанувати над собою (заспокоїтися); дурити голову (обманюаати); дуріти з жиру (поводитися нестрнмио, порушуючи моральні иорми).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієслова від іменників твораються за допомогою суфіксів -ува-, -и-, -а-.

2. Дієслова від прикметників твораються за допомогою суфіксів -і-, -ну-; від вищого ступеня — за допомогою суфіксів -а-.

3. Суфікс -ува- звичайно вказує нв тривалість дії (недоконаний вид); суфікс -ну- вказує на одноразовість дії (доконаний вид).

4. Суфікс -ув- переходить в -ов- під наголосом.

§11

Перехідні й неперехідні дієслова

Залежно від того, яке питання ставиться від дієслова, розрізняють дієслова перехідні й неперехідні.

Спостереження

1. Зверніть увагу на те, яке питання ставиться від перехідних дієслів і в якому відмінку стоїть при них додаток (з прийменником чи без прийменника). З цього зробіть висновок, які дієслова перехідні, а які — неперехідні.

Перехідні дієслова: знайти (кого? що?) грибів; виорете (кого? що?) ниву; посіємо (кого? що?) пшеницю; зірвавши (кого? що?) грушу; зустрічючи (кого? що?) друга; відвідай (кого? що?) подругу.

Неперехідні дієслова: думати (про кого? про що?) про людей; узявшись (зв. кого? за що?) зв роботу; надійся (нв. кого? нв. що?) нв себе; дякуємо (кому? чому?) вчителям; запобігючи (кому? чому?) лихові; нехтувати (ким? чим?) небезпекою; зляквся (кого? чого?) вовків; бракує (кого? чого?) досвіду.

2. Зверніть увагу на те, у якому відмінку стоїть додаток після перехідного дієслова, якщо перед таким дієсловом є заперечна частка *не*. Зробіть з цього висновок.

Посіяли озимину — не посіяли озимини; прочитав книжку — не прочитав книжки; придбавши квиток — не придбавши квитка.

3. З'ясуйте, яка різниця між знахідним і родовим відмінками тих самих додатків при перехідних дієсловах. Зробіть висновок про вживання родового відмінка після перехідних дієслів.

Принеси (кого? що?) воду — принеси (кого? чого?) води, дай (кого? що?) сіль — дай (кого? чого?) солі, з'їсти (кого? що?) борщ — з'їсти (кого? чого?) борщу.

4. Зверніть увагу на те, чи можна ставити питання **н о г о ? щ о ?** після дієслова, яке має наприкінці **-ся**, тобто чи воно є перехідним.

Зустрів друга — зустрівся з другом; умиваю руки — умиваюся; готуємо уроки — готуємося до уроків.

5. Дослідіть, ноли в дієсловах пишеться **-ся**, а ноли **-сь**.

Дивлюсь у вічі — дивлюся на тебе; повернувся із роботи — повернувся з роботи; купаємось у річці — купаємося в озері; зустрінемося опівдні — зустрінуться опівдні — зустрінешся опівдні.

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієслова і визначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

1. Або розумне казати, або зовсім мовчати. 2. Правдв ясніша від сонця, та її з свічкою шукають. 3. Чужим добром не розбагатієш. 4. Не взявшись за сокиру, хвти не збудуєш. 5. Щоб часом дарма не блудити, чужого розуму питайся.

2. І. Усі дієслова на **-ся (-сь)**, крім *дивитися*, належать до неперехідних. Подані дієслова запишіть у дві колонки: 1) з нінцевим **-ся** (неперехідні); 2) без нінцевого **-ся** (тут вони всі перехідні).

Учтимо, зв'яжешся, осиплеться, купуючи, сте-режете, лякаються, скунчившись, уквітчавши, вихо-пився, зморитесь, бачить, зменшіть.

II. З других букв кожного слова повинні скластися про-пущені два слова у прислів'ї: *«Не ... вір»*.

3. І. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з пере-хідними дієсловами; 2) з неперехідними дієсловами.

Світить сонце, збвгни істину, кажучи правду, ого-лошено перерву, учепившись за слово, синіє небо, стихве гомін, сиджу в кімнаті, нвслідуємо батьків, втратив рівновагу, покажемо себе, усміхаючись до дитини, дякую вам.

II. З других букв дієслів повинні скластися пропущені два слова у вислові французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *«Треба ..., щоб знати хоч трохи»*.

4. Подані парами дієслова введіть у короткі речення. З'ясуйте, які дієслова перехідні, а які — аеперехідні і як це залежить від їхнього лексичного значення.

Біліти — білити, зазеленіти — зазеленити, тупіти — тупити, молодіти — молодити, покращати — покращити.

5*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Перемагай труднощі розумом, а (небезпека) до-свідом. 2. Не подумавши і (кілочок) не затепеш. 3. Не розіб'єш (горіх), то не з'їси і (зернятку). 4. На рубай (та гілляка), на якій сидиш. 5. Що то за господар, що (своє добро) на глядить. 6. Їдеш на три дні, бери (хліб) на тиждень. 7. Слово може арятувати (людина), слово може і вбити.

6*. Перепишіть речення, правильно вживаючи -ся або -сь.

1. Сонце підняло (ся, сь) агору. 2. Ми зібрали (ся, сь) біля школи. 3. Скупаємо (ся, сь) у річці. 4. Повернемо (ся, сь) о п'ятій годині.

7. І. Прочитайте вірш. Випишіть з нього окремо перехідні й неперехідні дієслова.

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укрие тебе рясо
Зеленим покровом, —
Аж сам собі днається
На свою діброау...
Наданашиш на доианьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорие
В ризу золотую
І сповие дорогою
Білою габою**, —
Та й спать ляже, атомишиш
Турбою такою.

(Т. Шевченко.)

II. Поясніть, чи треба розуміти тут аяслови: *зелений покров, золота риза, біла габа*. З ким поет поріанює дїброау й природу взагалї?

8. I. Прочитайте початок легенди. Випишіть тільки перехідні дієслова разом з додатками, які відповідають на питання *кого? що?*

Се було в почвтку віків. Ноаостворений світ сіяв чудовою красою, скрізь був гармонія, ясне, поанв життя. Цвілв Божв мрія, розкішкв й лагіднв. Людське життя плило тихими хвилями і зливалося з тією мрією в одне осяйяв, спокійкв море. Великий спокій був нв землі, й люди жили в спокою. Так було довго.

Злий дух спав у підземній крвіні. Він спвв довгі віки, і сок його був лихий. Прокинувся злий дух і покликнув: «Лихі снн мучвть мене! Душв моя рветься, немв мені спокою! А там, нв землі, панує ясний спокій, мрія ворога мого цвіте і витає — і ніщо не бентежить її. Чи маю я косити сам мою тугу огненну, чи маю ховати мій смуток темнкй? Ні, я ккну тугу в серце наймнїших дітей ворога мого, я розкину над нимк смуток чорким покрквом, і потьмврктьє мрія ворогв мого».

Злий дух вийшов чорякм димом з лонв землі і огненною хмврою полинув понад землею. Він пролітав над долиамаи, де хвилювало золоте збіжжя, де рясні деревв клоиили додолу важкі вітн... (*Лєся Українка. «Щастя»*.)

II. Продовжіть леґенду. Які різні лиха злий дух ніс між людей на землі? Чи люди протистояли злу? Продовження запишіть.

9. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова й аизначте, які з них перехідні, а які — неперехідні.

Батько, повернувшись додому, побвчив, що діти б'ютьєя.

— Микольцю, хто розпочав бійку? — звпктав він суворо.

— Усв почалося з того, що Івась двв мені здвчі.

10. Запам'ятайте стійкі поріанання та їхне значення. З двома з них силадіть речення.

Летить, як метелик нв вогонь (яеобачно прямує до небезпеки); прожив, як терном пройшов (зазнав багато

лиха); б'ється, як пташка в клітці (борсається в безвизначній ситуації); кривиться, як середа на п'ятницю (безпричинно сердиться); крає, як ножем по серці (завдає душевного болю); опарився, як муха на окропі (зазнав невдачі).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Від перехідних дієслів ставиться питання **к о г о ? щ о ?** Додаток при перехідному дієслові стоїть у знахідному відмінку без прийменника.

2. Якщо перед перехідним дієсловом є заперечна частка **не**, то додаток при ньому стоїть у родовому відмінку.

3. При перехідному дієслові додаток ставимо а родовому відмінку й тоді, коли дія стосується частини від цілого.

4. Дієслова з **-ся** неперехідні.

5. Перед наступним голосним вживається **-сь**, перед приголосним — **-ся**. У кінцівках **-ться**, **-шеся** завжди пишеться **-ся**.

§12 *Неозначена форма дієслова*

Неозначена форма (інфінітив) — це початкова незмінна форма дієслова. Вона не вказує ні на час, ні на особу, ні на рід, ні на число і відповідає на питання **щ о р о б и т и ?** або **щ о з р о б и т и ?**

Неозначена форма має наприкінці суфікс **-ти**: думати, могли, знайти. Суфікс **-ть** допускається лише в розмовному та художньому стилях: *жить, працювать*.

Частина неозначеної форми без **-ти** називається основою інфінітива: *дума-ти, ходи-ти, нес-ти, жи-ти*.

Спостереження

Дослідіть, якими членами речення може виступати неозначена форма дієслова.

1. Першою думкою в Остапа було (**х т о ? щ о ?**) тікати. (*М. Коцюбинський.*) 2. Згодом Богдан (**щ о**

з р о б я в ?) почав прощатись. (*Лєся Українка.*) 3. Хочв б скоріше (щ о р о б и л о с я ?) почало світати! (*І. Вільде.*) 4. Гнат виніс теляті (к о г о ? щ о ?) їсти. (*М. Коцюбинський.*) 5. Стала наближатися година (я к а ?) рушати в дорогу. (*С. Васильченко.*) 6. Стомились хлопці, зупинилися (з я ко ю м е то ю ?) спочити.

Вправи

1. Прочтайте уривки з народної історичної пісні, знайдіть неозначену форму дієслова.

«Соколику-сину! Вчини мою волю:
Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!»
«Соколихо-матя! Не хочу продати:
Треба мому юниченьку овса й сіна дати!»
«Соколику-сину! Хто буде робити?
Вже прийдеться мені, сину, голодом сидіти!»
«Соколихо-мвти! Пустя погуляти!
Буду гулять поденеду, долецьки шукати...»

2. І. Подані дієслова запишіть у три колонки — з основою інфінітива: 1) на -а; 2) на -и, -і; 3) на приголосний.

Тріпотіти, тішити, змогти, вселяти, звучати, ударити, рокотати, побігти, знітитися, з'єднати, звести, в'їжджати, хотіти, впливати, з'їздити.

II. З других буив повинні скластися пропущені три слова у вислові німецького філософа XVIII ст. Йоганна Гердера: «Хто не любить..., не заслуговує на ім'я людини».

3. Випишіть з уривка всі дієслівні форми й порядок допишіть неозначену (наприклад: їхали — їхати).

Поки їхали ляманом, Іван розказав, що знайшов у плавні** собі товариша Якова Люлька.

— Чудесний він козарлюга, — розказував Іван, — бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Але кілька місяців до сього й там знайшовся власник на иашу, запорозьку, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самях повернув у кріпанив. Люльці, ян от і тобі, хотіли за непокірність одрізати оселедця, та тільки у нього в халеві був ніж, так тим иожем він прикажчика вбив яа смерть, а трьох

з челяді покалічив та, добігши до Дніпра, вскочив у човна і подаяся до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі у плавні добрий курінь. (А. Кащенко. «Зруйноване гніздо».)

4. І. Дієслова запишіть підряд у колонку й біли кожного з них допишіть синонім з поданих нижче.

Ослабнути, хитатися, держати, куйовдити, обманути, юрмитися, спускатися, схуднути, вештатися, на-смілитися, скиглити.

С и и о и і м и: волочитися, зважитися, з'їжджати, змариїти, коливатися, кошлатити, ити, окляти, ошукати, товпитися, тримати.

II. З других букв дописаних синонімів повинні скластися два пропущених слова у вислові російського письменника А. Чехова: «Потрібно виховувати в собі смак да...».

5. З прислів'їв випишіть дієслова й схарактеризуйте їх (вказіть форму, вид, перехідність), користуючись цифровим кодом поданої нижче таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (наприклад: *прожити* — 111).

1. Життя прожити — не поле перейти. 2. Ще й риби не піймали, а вже заходилися юшку варити. 3. Привів коня кувати, як кузня згоріла. 4. Занадився кухоль по воду ходити, поки йому вухо не відламали. 5. Життя як стерниста нива: не пройдеш, ноги не вколовши.

Характеристика дієслова в цілому

Цифровий код	Форма дієслова	Вид	Перехідність
	1	2	3
0	—	—	—
1	неозначена	доконаний	перехідне
2	способові	недоконаний	неперехідне
3	дієприкметник		
4	форма на -но, -то		
5	дієприслівник		

6. I. Прочитайте уривок. Придивіться, як автор по-різному будує речення зі словами *неприємно* і *приємно*. Чи завжди після цих слів вживається вєозначена форма дієслова?

Яний малєийкий лежу я в дідовому човяі і стільни вже знаю присмиих і прикрих речей. Яи неприємно, коли баба илеие вбо колн йде дощ і иє вщухає. Неприємно, коли п'явка апиається а жижку чи иоля гавиають на тебе чужі пси або гуска сичить біля иіг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно а одній руці нести велике відро води чи полот і пасниувати тютюи. Неприємно, яи батию приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятись у цериві, коли зробиться смішно. І їхати нв возі з сіиом неприємно, коли віз ось-ось перекииється а річиу. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малній — присмио. Іприємно обиімати лоша. Або прокинутись удосаїта і побачити а хаті теля, що яйшлося виочі. Приємно бродити по теплях иалюжах після грому й дощу чи ловити щучои руками, скалвмутиаши воду, або дявитись, яи тягнуть аолока**. Приємно знайти а траві пташине иубло. Приємно їсти паску й ирашанки. Приємно, иоля весиою водв заливає хату й сіии і всі бродять по воді. Присмяо спвти в чоані, а жяті, в просі, в ячмені, у всяиому нвсіняі иа печі. І запах асякого иасіння приємий. Приємно тягати иопиці до стогу й ходити навколо стогів по насіиикю. Приємно, иоля яблуио, про яке думали, що иисле, виявляється солодким. Приємко, иоли позіхає дід і коли дзвоиять до вечєрні літом. І ще приємно і дуже любив я, коли дід розмовляа з кокем і лошам, як з чолоаїаиами.

(О. Довженко. «Зачарована Десна».).

II. Подумайте, що вам приємно, а що неприємно, що ви любите, а чого не любите. Розповідь про свої почуття запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значєния. З двома з них складіть речєиия.

Іде, яи з роси, з води (добре йде справа); кортить, як меду лязиути (дуже хочеться); живе, як у раю

(безтурботно живе); ждуть, як свяченої паски (истерпляче очікують); радий, як би хто на сто коней аисадна (дуже щасливий); гоаорить, нк сопілкою грає (доладно, приємно говорить); носиться, як кіт з оселедцем (приділяє надмірну увагу).

Альманах. Твір четвертий (Михайликів)

КОТИК І ВЕДМЕЖА

Моєму маленькому братикові

Котик заблукав у лісі. Побачило його ведмежа та й питається:

— Ти хто такий?

— Я котик. А ти хто?

— Я ведмедик.

— О, який ти великий, — каже котик.

— А ти такий маленький, — каже ведмежа й питається: — Ти любиш гратися?

— Люблю. І ще люблю м'нсо й тепло. А ти?

— А я люблю мед і поспати.

От почали вони гратися.

— Давай борюкатись, — каже ведмежа.

Ведмежа сильне, лапи а нього здоровенні, а котик маленький, лапки дрібнейшкі. Як стисне його ведмежа, йому боляче робиться.

— Ой, краще давай доганяти один одного, — каже котик.

Котик легенький, спритний, як побіжить, то клишоного ведмежа ген-ген позаду залишається.

— Краще будемо в схоаанки гратись, — каже воно.

Першим почало ведмежа ховатися: розгребло купу бурого листа — аж звідти мишка аискочила. Котик схопив мишку і добре поснідав. Настала котикова черга ховатися. Поліз він на дерево. А там у дуплі бджоли гудуть. Котик хутенько скотився на землю і про все ведмедикові розповів. Ведмежа аж підскочило, так зраділо, що є мед, і мерщій поповзло нагору. Поласувало воно добре медом і лягло перепочити. А котик сидить і труситься від холоду, бо була аже пізня осінь.

— Лягай коло мене, — каже йому ведмежа, — притулися мені до спини.

Котик так і зроби́в: скрутився калачиком коло ведмежати, ще й пісню заспівав:

— Мур-р — мур-р, мур-р — мур-р!

Заслухалося ведмежа в котикову пісню й заснуло. А котик зігрівся і теж заснув.

8. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку для свого маленького братика чи сестрички, а якщо їх у вас немає, то для будь-яких знайомих вам діток. Свою казку запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

Неозначена форма дієслова може виступати будь-яким членом речення. Найчастіше вона аходить до складу присудка.

§13

Способи дієслова

Дієслова мають дійсний, умовний і наказовий способи.

Дійсний спосіб виражає реальну дію, тобто дію, яка відбувається, відбувалася чи відбуватиметься. Дієслова в дійсному способі змінюються за часами, особами або родами та числами.

Вони відповідають на питання *щ о р о б л ю?* *щ о з р о б и в?* *щ о р о б и т и м е м о?* і под.: *будую, будував, збудували, збудуємо, будуватимете.*

Умовний спосіб виражає бажану або можливу за певних умов дію. Дієслова в умовному способі змінюються за родами й числами.

Вони відповідають на питання *щ о р о б и в б и?* *щ о р о б и л а б?* *щ о з р о б и л и б?* і под.: *будував би, будувала б, збудували б.*

Наказовий спосіб виражає наказ, прохання або пораду. Дієслова в наказовому способі змінюються за особами й числами. Вони відповідають на питання *щ о р о б и?* *щ о з р о б и?* *щ о р о б і м о?* і под.: *будуй, збудуймо, збудуйте.*

Спостереження

1. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Способи дієслова

Спосіб	Яку дію виражає?	Як змінюється?

2. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на подані після таблиці запитання.

Характеристика способових форм дієслова

Цифро- вий код	Спосіб	Час	Рід	Особа	Число	Дієвід- міна
	4	5	6	7	8	9
0	.	іємає	іємає	іємає	—	—
1	дійс- ний	теперішній	чолові- чий	1-ша	однина	перша
2	умов- ний	минулий	жіно- чий	2-га	мно- жина	друга
3	нака- зовий	майбутній доконаний	серед- ній	3-тя		арха- їчна
4		майбутній недоконаний простий				
6		майбутній недоконаний складений				

Яких граматичних значень з названих у таблиці (дієвід-
міни не треба враховувати) не має дієслово:

- у дійсному способі;
- в умовному способі;
- у наказовому способі?

Вправи

1. Прочитайте три тексти і з'ясуйте, чи однаково опису-
вані в них дії стосуються реальної дійсності. У яких способах
стоять дієслова в цих текстах?

I. Коли гарна погода, ми йдемо в ліс. Там збираємо
малину та шукаємо гриби і заодно дихаємо свіжим
повітрям, милуємося природою.

II. Якщо буде гарна погода, підіть у ліс. Там ви-
бирайте малини та пошукайте грибів і заодно по-
дихайте свіжим повітрям, помилуйтеся природою.

III. Якби була гарна погода, то ми пішли б у ліс.
Там збирали б малину та шукали гриби і заодно дихали
б свіжим повітрям, милувалися б природою.

2. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому способів форми дієслова й визначте їхній спосіб. Які ще форми дієслова є в цьому уривку?

Змій кокетує і хитає головою то в той бік, то в другий, наче комусь шепче щось на вухо то з одного боку, то з другого. Цілий день би стояв, та держав, тв дивився вгору. Небо високе-високе, сніг тв холодний. А змії у ньому білий-білий, хилитається, хвостом злегка водить, наче пави...

Але тут усі разом чують крик і переводять очі з змії на землю. Іде Федько. Іде і кричить. Він міг би підійти тихенько, так, що й не почув би ніхто, але Федько того не любив. Він ще здалеку кричить:

— Ану, гей там, давай сюди змії!

Руки в кишені, квітуз набакир, іде, не поспішає. Але тікати й не пробуй, Федько усяку собаку випередить. (В. Винниченко. «Федько-халамидник».)

3. І. Подані дієслова запишіть у три колонки: 1) у дійсному способі; 2) у наказовому; 3) в умовному.

Встигнув би, клопочемося, зупинився, скажіть, скорочуть, збагнула, пробачте, забудьмо, квітнуло б, з'їжджай, діткнувся, стихне, пов'язала б, з'юрмилися б, вникніть, зустрінь, тьмяніють.

П. З других букв кожного слова повинні скластися пропущені три слова у вислові В.Сосюри: «*Всім серцем..., — і вічні ми будемо з нею.*»

4. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них способів форми й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» та колонки «Спосіб» з таблиці «Характеристик способів форм дієслова» (наприклад: не кажи — 221.3).

1. Не кажи гоп, поки не перескочив. 2. Не брудни криниці, бо схоцеш водиці. 3. Якби на кропиву не мороз, вонь б усіх людей пожала. 4. Хто стає вівцею, того стрижуть. 5. Роби, небоже, то й Бог допоможе. 6. Дожидай долі, то не матимеш і льолі. 7. Якби нові черевики, то пішов би й на музики.

Б. І. Прочитайте текст і выпишіть з нього: 1) дієслова, що озвначають дії, пов'язані з павутинням; 2) порівняння, які стосуються павутиння.

Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби

не жовте листя а садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішне літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара пораалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками**, то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, ріаними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлилось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло та летіло; хто його зна, де воно й бралось. (І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря».)

II. Придивіться, якого кольору осіннє небо, як гріє сонце, яке повітря і як плывуть у ньому павутинки, як вони обскують усе. Побачене й відчуте опишіть. У своєму описі можете використати мовний матеріал з прочитаного вами тексту.

6. Запам'ятайте стійкі зворота та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Де не посій, там і ародиться (скрізь аін е, скрізь аін свій); чого ліаа иога забажає (що задумає собі); важким духом дихає (злиться); хоч до рани клади (дуже лагідний); дмухнн — і розсиплється (тендітний, нетривкий); хоч би там що було (незаважаючи ні на що); спом'янеш моє слово (усе буде так, як сказано).

В и с н о а к и (для самоперевірки)

1. Способи дієслова характеризуються такими ознаками:

Спосіб	Яку дію виражає?	Як змінюється?
дійсний	реальну	за часами, особами або родами та числами
умовний	бажану або можливу	за родами й числами
наказовий	наказ, прохання, пораду	за особами й числами

2. Дієслово в дійсному способі має всі граматичні значення, названі в таблиці.

Дієслово в умовному способі не має часу й особн.

Дієслово в наказовому способі не має часу й роду.

§14

Дійсний спосіб. Часи дієслова

Дієслово змінюється за часами тільки в дійсному способі. Розрізняємо теперішній, минулий і майбутній часи. Час визначається відносно моменту повідомлення про дію.

Теперішній час означає дію, яка відбувається в момент повідомлення про неї. Дієслово в теперішньому часі відповідає на питання *що роблю? що робиш?* і т.д.: *будую, будуєш* і т.д.

Минулий час означає дію, яка відбувався до моменту повідомлення про неї. Дієслово в минулому часі відповідає на питання *що робив? що зробив?* і т.д.: *будував, збудував* і т.д.

Майбутній час означає дію, яка буде відбуватися після повідомлення про неї. Дієслово в майбутньому часі відповідає на питання *що зроблю? що буду робити?* і т.д.: *збудую, буду будувати, будуватиму* і т.д.

Спостереження

1. Заповніть таблицю, відповідаючи на поставлені запитання.

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?

2. Перевірте й зробіть висновок, у яких часах можуть вживатися:

а) дієслова доконаного виду: *написав, зрадів, гукнув* (минулий час); *напишу, зрадію, гукну* (майбутній час);

б) дієслова недоконаного виду: *писав, радів, гукав* (минулий час); *пишу, радію, гучаю* (теперішній час); *буду писати, радітиму, гукатиму* (майбутній час).

Вправи

1. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієслова й визначте, в якому часі їх вжито.

Вже сніп у полі споловів**,
І став гіркішим дух полинний,
І червоніють кетяги калин
На валіссі літніх вечорів.
Збару я зілля всі і трави,
Що не зів'яли ще в гаях,
І буду слухати, як по дощач
Росте в душі осіння павідь**.

(Юрій Клен. «Крізь праосінь».)

2. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й поясніть, від чого залажить їхній час (час тут відлічується відносно моменту, коли письменник робив свій запис).

Тяжко стогнав і кричав у сні. І айд того прокидався. Серца боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпро й Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серца, полину під хмари помолитися рідному краю...

Я хочу жити на Вкраїні. Щоб не було зі мною... Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знаа щастя і горе у полі — велика життя. У перетворенім степу над великою урочистою рікою серед народу пожинау я, атішу саое серце... Лечу. (О. Довженко. «Щоденник».)

3. І. Подані дієслова запишіть у три колонок залажно від того, а якому часі вони ажиті: 1) теперішньому; 2) минулому; 3) майбутньому.

Ознаається, стямився, вечоріє, забув, стихие, днауватимусь, смієшся, скористалася, клубочаться, змархие, шелестить, вериемося, кліпнуа, смеркає, сиитиметься, сюрчали, збагнула, хочате, підпадьомкатиме, заїжджаа, дякуємо.

П. З других букв поанню скластися шість недописаних слів у рядку з народної пісні: «Чом, чом...?»

4. І. Прочитайте прислів'я. Випишіть з них у колонку дієсловаа а дійсному способі і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» та колонок «Спосіб» і «Час» таблиці «Характерис-

тика способових форм дієслова» (наприклад: любить — 221.11).

1. Копійка любить, щоб її рахували. 2. Не все те золоту, що блищить. 3. Вихвалявся гриб гарною шапкою, та що з того, коли під нею голови нема. 4. Як прийде лихо — почуваєшся, де й не свербить. 5. З щастя та горя скувалася доля. 6. Діло майстра величає.

II. Поясніть: а) чому перша й четверта цифри в характеристиках усіх дієслів однакові — відповідно 2 і 1; б) чому, якщо п'ята цифра 1, то друга — обов'язково 2.

5. I. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на вживання часів у словах автора та в мові персонажів.

— Пакасе! Йди вже, а то діти посиуть... та й куліш прохолоне! — гукнула з порога молодиця. Потім поамалу підійшла до чоловіка. — Чого тк слухаєш тут, Панасе? — привітно й цікаво спитала вона, кутаючи плечі а хустку.

— Чуєш? — кнакуа Панас головою а той бік, де за яром макячив панський густий сад, обкесенкй мережаним та мальованим штахетом.

— А що? — стала прислухатись молодиця.

— Соловей...

— О... я ще сьогодні адосаїта чула, — промовила жінка. Далі схилилась на тин поруч із чоловіком, щільно притулилась до нього плечем і стала слухати...

— А знаєш, що я скажу тобі, — промовала з опаскою Панас, — це — наш.

— Е, ні! — не згоджувалась молодиця. — Наш прилітає пізніше, коли вже ашні одцаїтуть. Та в цього й мова не така, — додала вона, прислухаючись до солов'я, — каш, пестуичкк, тихеньккй, співає — як у сопілочку грає, ніжно, тендітно, а це, бач, який горлатий! (С. Васильченко. «На розкоші».)

II. За цим зразком передайте розмову двох людей на будь-яку тему або, якщо це важко зробити, перекажіть цей текст, передаючи слова персонажів від їхнього імені. Свою розповідь чи переказ запишіть.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова і визначте їхній час.

— Тату, коли я акросту, то стану полярним дослідником. Я хочу аже зараз розпочати тренування.

— От і чудово, Микольцю. Ти добре аїрішяв.

— Ти даватимеш мені щодня гроші на морозиво, щоб я звивав до холоду.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Зайнялося на саїт (почало саїтати); кроа киулася а обличчя (почервоніа аїд досади, обуреїня тощо); горить земля під ногами (загрожує щось комусь); голова йде обертом (приголомшенїй, розгублений); клубок застряг у горлі (спазми стискають горло від сильного переживання); куди душа забажає (будь-куди).

Альманах. Твір п'ятий (Олеичин)

«ЩО ЗАХОЧУ, ТЕ Й РОБЛЮ!»

(Рецензія на казку В. Симоненка «Подорож у країну Навпаки». — К.: Посередник. — 1993. — 32 с.)

Хто з нас не знає, як не хочеться робити того, що тобі загадують. Сквижуть поскладати книжки, а тобі а цей час хочеться телевізор дивитися. Скажуть помити підлогу, а ти краще б тим часом у магазин по хліб збігала.

Отож і чотирьом хлопцям з казки В.Симоненка не хотілося слухати маму й татів, умиватися деїнь при дні, розважати сестричку, поливати квіти. Ну що ж, тоді, будь ласка, мандруйте туди, де будете робити, що вам заманеться. Але й з вами там чинитимуть так само. Побачимо, що з того вийде.

Доки хлопці «цілий деїнь брикали, гралїсь, реготалї і качалїсь», «рвали з дуба динї і з куціа серед левад смакували шоколад», то все було гаразд. Але ось «аояки а штанях синїх» привели їх до грізного царя Невмиваки — і тут їхнє раювання скінчилося. Бо й Неамивака з ними робить, що хоче. Ще добре, що а цьому цврствї Навпаки й свинї теж роблять, що хочуть. А то б хлопцям було аже зовсім несолодко.

От тоді їм «закортїло всім додому». Краще вже доглядати сестричок, поливати квіти, слухати маму й тата, ніж мають з тобою робити, що кому заманеться.

Мова поеми багата й точна, вірш музикальний, співучий. Книжка гарно ілюстрована. Обличчя її го-

ловних героїв симпатичні, привабливі. Книжка принесе радість багатьом юним читвачам.

8. Прочитайте Оленчину рецензію. Спробуйте й ви розповісти про якийсь невеликий твір — віршовий чи прозовий. Для цього твір прочитайте уважно кілька разів, визначте його основну думку, уявіть усі змальовані автором картини. Можете для цього взяти навіть твір, який ви вивчали на уроках позакласового читання.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Часи дієслова характеризуються такими ознаками:

Час	Коли відбувається дія?	На які питання відповідає?
теперішній	в момент повідомлення про неї	що роблю? що робиш? і т.д.
минулий	до моменту повідомлення про неї	що робив? що зробив? і т.д.
майбутній	після моменту повідомлення про неї	що зроблю? що робитиму? і т.д.

2. Дієслова докопаного виду можуть вживатися тільки в минулому й майбутньому часах; дієслова недокопаного виду — в усіх часах.

§15

Теперішній і майбутній докопаний часи

Дієслова в теперішньому часі (що роблю?) і в майбутньому докопаному (що зроблю?) змінюються однією. Різняться вони лише видом.

Спостереження

1. Прочитайте вголос зміювання дієслів у теперішньому часі і визначте в них закінчення — буквені й звукові. Накресліть дві однакові таблиці і впишіть у першу з них

буквені закінчення, у другу — звукові (буквені закінчення позначають так: -у, -ю і т.д.; звукові — [у], [е] і т.д.).

Число	Особа	Дієвідміни			
		I дієвідміна		II дієвідміна	
однина	1-ша	кажу	маю	кричу	стою
	2-га	кажеш	маєш	кричиш	стоїш
	3-тя	каже	має	кричить	стоїть
множина	1-ша	кажемо	маємо	кричимо	стоїмо
	2-га	кажете	маєте	кричите	стоїте
	3-тя	кажуть	мають	кричать	стоять

2. Зробіть висновок, за чим змінюються дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах.

3. Зробіть висновки:

а) у якій особі дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення;

б) якими буквами і якими звуками різняться закінчення дієслів I і II дієвідмін в інших особах.

4. Зробіть висновок, які дієслова належать до I дієвідміни, а які — до II дієвідміни.

5. Порівняйте написання й заучання деяких форм дієслова і зробіть висновки про розбіжності між ними.

Звешся [звес'ся], зветься [звец'ця], звуться [звуд'ця], снішся [снис'ся], сніться [сниц'ця], сніть-ся [сн'ац'ця].

Вправи

1. Пригадайте, як визначити закінчення й основу слів.

1. Знай-у (знаю), знай-еш (знаєш), знай-е (знає), знай-уть (знають). 2. Тай-у (таю), тай-іш (таїш), тай-ать (таять). 3. Ор'-у (орю), ор-еш (ореш), ор'-уть (орють).

2. Прозмінюйте а теперішньому часі дієслова *хочу* (як *кажу*), *знаю* (як *маю*), *мовчу* (як *кричу*) і *клею* (як *стою*).

3. Прочитайте народну пісню. Знайдіть дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах і, орієнтуючись на закінчення, визначте їхню дієвідміну.

За горою не дзвін дзвонить,
Не дзвін дзвонить, місяць сходить,
А на новій стайні огонь сяє:
Там Грицуненько коника сідає,

Йому матіика свічечки тримає,
 Свічечки тримає і його питає:
 — Куди поїдеш, мій синопьку,
 Мій синопьку Грицунопьку?
 — Поїду, матіико, на Українопьку,
 Собі по дівоньку, вам по невістоньку.
 Там дівонька багатая,
 В будень ходить у блаваті,
 А в суботоньку в оксамиті,
 А в неділеньку в щирім злоті.

4. I. Орієнтуючись на закінчення, дієслова записіть у дві колонки: 1) дієслова I дієвідмінн; 2) дієслова II дієвідмінн.

Тішимося, спішемо, волочиш, стружеш, скрего-
 тиш, тріскочете, точить, кричите, сіріють, збережемо,
 хилиться, уникне, встелите, гноїть, києте, вивчишся,
 сміяться, змокиєш.

II. З других букв кожного слова повинні скластися три пропущені слова у вислові Шарля Монтеск'є: *«Немає вищого покликання, як бути... багатьом людям»*.

5. I. Вставте пропущені букви *е, є, и, і* в закінченнях дієслів. Дієслова запишіть у дві колонки: 1) з вставленими буквами *е, є*; 2) з вставленими буквами *и, і*.

Збира..ться, каж..мо, спровад..мо, очіку..те, потри-
 вож..ш, пиш..ш, звар..те, чист..ш, змож..мо,
 онов..ться, унад..тєся, вір..мо, бор..ться, туж..ш,
 зчеш..те, зневір..тєся, виправ..ться, пошл..мо,
 скроп..мо, бач..ш, оглян..шся, сто..те, сид..мо, до-
 гляя..те.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закін-
 чення вислову голландського філософа Баруха Спінози: *«Зна-
 ючи свої вади, ми...»*.

6*. Перепишіть прислів'я, дописуючи в дієсловах закін-
 чення теперішнього чи майбутнього докоіаного часу.

1. Слово вилёт.. горобцем, а повери..ся волом.
 2. Скаж..ш — не верн..ш, напиш..ш — не зітр..ш, відру-
 ба..ш — не приточ..ш. 3. Слово до слова — злож..ся мова.
 4. Біда помуч.. і мудрості науч.. . 5. Здобуд..ш освіту —
 побач..ш більше світу.

7*. Перепишіть прислів'я, вставляючи, де треба, м'який
 знак.

1. Без діла псуєт..ся сила. 2. З ким поведеш..ся, від
 того й набереш..ся. 3. Колос повний до землі гнет..ся,

а пустий угору дерет...ся. 4. Порожня бочка гучит..., в повнв мовчнт... 5. В тихому болоті чорти водят...ся.

8. Прочитайте уривок вголос, правильно вимовляючи буквосполучення -шся [с'с'в] і -ться [ц'ц'в].

Стоїш посеред городу, задумався. І вже не просто серед городньої зелені, а у вирі таємниць, що оточують тебе своїми стеблами, листям, чутливими вусиками, цвітом, розмаїтими звпаками. І коли підносиш ногу, щоб вийти з городу, то пильно дивишся вниз, щоб не нвступити на живу рослнну...

Поволеньки ступаєш по стежці, в тобі здається, що всі вони зв тобою дивляться, підглядають — і соняшники, й гарбузи. Боїшся необережио зачепити їх, боїшся тих поглядів, бо не розумієш. О, нврешті вже виокочив на подвір'я! (Є. Гуцало.)

9. I. Прочитайте текст. Вкпишіть усі дієсловв в теперішньому тв майбутньому доконаному часах. Дієслова, вжиті в переясному значенні, підкресліть.

Проїхавши кількв верстов бором, станеш підніматися на гору. Тут вже темнв сосниив починв мішатися з дубом, липою, клениною, усе стає густіше, густіше... Чим даліше їдеш, тим кращв врода: пішли і долиники з прогалинами, як рута, зеленими, і яри з проваллям, що як глянеш, то у голові закрутиться. Мій Боже милий! Що зв ліс! Якого нема тут дерева! І високнх, величезних, і старнх, скорчених, похнюпих, що вже віку свого доживають. Куди не глянь — усе тебе чврue, привітве, усе тобі всміхветься. Здається, сама ріднв наша Українв вийшла тобі назустріч: то спогляне на тебе гврячим сонцем, то притулиться пахучим холодком із темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком, то неинче грається з тобою: затурчить у вухо горлицею, залоскоче тихесеньким вітерцем. Твк тобі весело, так легенько, мов у раю!.. (О. Стороженко. «Закоханий чорт».)

II. За поданим зразком опишіть, яке враженкя на вас справляє ліс чи гай, чк вербв над ставком або нввіть лужок чк поле влітку. Передайте свої зорові, слухові й дотикові відчуття. Дієслова вживайте переважао в теперішньому та майбутньому доконаному часах.

10. Прочитайте нвродню усмішку на с. 62. Знайдіть дієслова й визнвчте особу кожного.

Сидить мала Галлянка коло стола й пише.

— Що ти робиш, дояю? — питає мама.

— Пишу листа Марійці.

— Але ж ти писати ще не вмієш.

— Дарма! Адже Марійка теж ще не вміє читати.

11. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. А все-таки вона крутнеться (ці слова сказав Галілео Галілей після того, як інквізиція змусила його зректися Коперницького вчення про рух Землі навколо Сонця). 2. Усе тече, усе змінюється (цей вислів належить давньогрецькому філософові Геракліту з Ефеса; є ще й інший варіант цього вислову: «Усе рухається, і ніщо не стоїть на місці»). 3. Юпітере, ти сердишся, отже, ти яеправний (так нібито звернувся до Юпітера Прометей під час суперечки між ними).

Висновки (для самопереаірки)

1. Дієслова а теперішньому й майбутньому доконаному часах мають такі закінчення:

Число	Особа	Буквені закінчення		Звукові закінчення	
		I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна
однина	1-ша	у, ю	у, ю	[у]	[у]
	2-га	-еш, -єш	-иш, -їш	[еш]	[иш], [їш]
	3-тя	-е, -є	-ить, -їть	[е]	[ит'], [іт']
множина	1-ша	-емо, -ємо	-имо, -їмо	[емо]	[имо], [імо]
	2-га	-ете, -єте	-ите, -їте	[ете]	[ите], [іте]
	3-тя	-уть, -ють	-ать, -ять	[ут']	[ат']

2. У теперішньому та майбутньому доконаному часах дієслова змінюються за особами й числами.

3. У першій особі однини дієслова I і II дієвідмін мають однакові закінчення.

В інших особах, крім третьої особи множини, дієслова I дієвідміння мають у закінченнях голосний [е] (на письмі е або є), дієслова II дієвідміння — голосні [и] або [і] (на письмі и або ї).

У третій особі множини дієслова I дієвідміння мають закінчення [ут'] (на письмі -уть або -ють), дієслова II дієвідміння — [ат'] (на письмі -ать або -ять).

4. До I дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звук [e], а в третій множини — закінчення [ут'].

До II дієвідміни належать дієслова, які в усіх особах (крім першої однини і третьої множини) мають у закінченнях звуки [и] або [і], а в третій множини — закінчення [ат'].

5. У другій особі однини перед -ся пишеться буква ш (-шся), але читається як [с'с'а]. У третій особі однини і множини перед -ся пишеться ть (-ться), але читається як [ц'ц'а].

§16

Визначення дієвідміни дієслова

Дієвідміну дієслова можна визначити за будь-яким особовим закінченням.

Якщо виразно чується [e], наприклад у третій особі однини (полє, стружє, гуркочє), то, отже, і в будь-якій іншій особі треба писати е (полеш, полемо, стружеш, стружете, гуркочемо, гуркочете), а в третій особі множини -уть, -ють (полють, стружуть, гуркочуть). Так само якщо в третій особі множини виразно чується [ут'] (пишуть, печуть), то в закінченнях інших осіб треба писати е (пишемо, пишете, печемо, печете).

Так само перевіряємо й написання н в закінченнях дієслів II дієвідміни; пишемо: мчимо, мчите, гуркотимо, гуркотите, бо мчнть вбо мчать, гуркотнть або гуркогять.

Але бувають випадки, коли закінчення дієслова в усіх особах чується невиразно. Тоді дієвідміну слід визначати за неозначеною формою дієслова.

Спостереження

Найпростіше — з'ясувати, чи дієслово належить до II дієвідміни. Якщо ж ні, то воно, отже, буде належати до I дієвідміни.

Основна ознака дієвідміни — наявність певних суфіксів перед кінцевим -ти.

1. Порівняйте приклади, звертаючи увагу на кінцевий голосний основи інфінітива, й зробіть висновок, які дієслова належать до II дієвідміни (врахуйте винятки до кожного з пунктів).

II дієвідміна	I дієвідмін
в) <i>вирити</i> — <i>вірю</i> <i>вчити</i> — <i>вчу</i> <i>терпіти</i> — <i>терплю</i> <i>дріботити</i> — <i>дрібочу</i> <i>гоїти</i> — <i>гою</i> (див. винятки)	в) <i>шити</i> — <i>шию</i> <i>мити</i> — <i>мию</i> <i>радіти</i> — <i>радію</i> <i>хворіти</i> — <i>хворію</i> <i>гріти</i> — <i>грію</i>
б) <i>мовчати</i> — <i>мовчу</i> <i>дрижати</i> — <i>дрижу</i> <i>тріщати</i> — <i>тріщу</i> <i>звучати</i> — <i>звучу</i> <i>держати</i> — <i>держу</i> (див. винятки)	б) <i>позичати</i> — <i>позичаю</i> <i>бажати</i> — <i>бажаю</i> <i>захищати</i> — <i>захищаю</i> <i>дріботати</i> — <i>дрібочу</i> <i>стругати</i> — <i>стружу</i> (див. винятки)
в) (див. винятки)	в) <i>линати</i> — <i>лину</i> <i>полоти</i> — <i>полю</i> <i>могти</i> — <i>можу</i> <i>рости</i> — <i>росту</i>

Винятки до кожного з пунктів:

а) до I дієвідміни належать *хотіти* — *хочу*, *гудіти* — *гуду*, *сопіти* — *сопу*, *ревіти* — *реву*;

б) до I дієвідміни належить *іржати* — *іржу*; до II дієвідміни належать *стояти* — *стою*, *спати* — *сплю*, *боятися* — *боюсь*;

в) до II дієвідміни належить *бігти* — *біжу*.

2. Зробіть висновок, які дієслова належать до I дієвідміни.

Вправи

1. Прочтайте загадки. Знайдіть дієслова й визначте їхню дієвідміну. Загадки відгадайте.

1. Летить — мовчить, лежить — мовчить, а як умре — так і зареве. 2. Горя не знемо, а гірко плачемо. 3. Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує. 4. За горою кві'яною стоїть брат із сестрою. 5. Куди ступиш — всюди маєш, хоч не бачиш — уживаєш.

В і д г а д к и : вітер, дощові хмари, місяць і сонце, повітря, сніг.

2. Чому дієслова *гуркотати*, *бурмотати*, *свистати*, *слатися*, *хропти* належать до I дієвідміни, а дієслова з таким самим лексичним значенням *гуркотіти*, *бурмотіти*, *свистіти*, *стелитися*, *хропіти* — до II дієвідміни?

3*. Як правильно: *гурко́че* чи *гурко́тять*, *сви́ще* чи *сви́стять*, *стелі́ться* чи *стелі́ться*, *хро́пе* чи *хро́плять*? Доведіть.

4. I. Запишіть у дві колонки дієслова: 1) I дієвідміни; 2) II дієвідміни.

Святкувати, вивчати, знаходити, нена́видіти, сто́яти, схотіти, белькотіти, цокотати, оснастити, одягати́ся, бачити, висіти, стрі́юти, змінити, сьорба́ти, деренча́ти.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову давньоримського письменника Публія Теренція: *«Якщо двоє роблять те саме, ...»*.

5*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі теперішнього чи майбутнього доконаного часу.

1. Що маємо — не (дба́ти), втративши — (плака́ти).
2. (Стуко́тяти), (гурко́тяти) — комар з дуба летить.
3. Скажеш гоп, як (переско́чити). 4. Слово — не горо́бець, назад не (верну́тися). 5. Орел мухи не (лови́ти), а слон за мишею не (ганя́тися). 6. Поживемо — (поба́чити). 7. Лінивий двічі робить, скупий двічі (плати́ти).

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому часі, біля них запишіть неозначену форму й позначте в дужках дієвідміну, наприклад: *зупиняються* — *зупинятися* (I).

На кургані, в місячному сяйві, зупиняються хлопчики: Алік і Михайлик...

— Тут цар похований. — Михайлик помітно хвилюється. — Дві тисячі, кажуть, і п'ятсот років... Уявляєш? От закрій очі.

— Для чого?

— Закрий!

— А ти?

— І я.

Хлопчики закривають очі, і тут в гарячу уяву Михайлика зразу вривається картина, яка може

виникнути тільки в степу і тільки в чистім дитячім баченні: скіфи ховають свого царя.

Іржуть коні. Дивовижні вершники кружляють зі списками в шаленій тривозі. Горять вогнища. Величезна свіжа яма... Мертвого царя везуть на колісниці. Коні тремтять. Чотири квадриги** коией вже лежать убиті. Убивають воїни п'яту квадригу. Волочуть прекрасних рабине на вогнище. Зграї псів. Бики ревуть від запаху крові. Цвряця заколює себе ножом, дивлячись на страшне обличчя цвря.

Михайлик відкриває очі, — все зразу зникає. (О. До-
аженко. «Поема про море».)

II. Спробуйте й собі уявити картину поховання скіфського царя й опишіть II, вживаючи дієслова в теперішньому часі, ніби все це відбувається на ваших очах.

7. Прочитайте прислів'я. Впишіть з них у колонку дієслова в теперішньому та майбутньому докопаному часах і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *чує* — 221.110.311).

1. Чує, що дзвонять, та не живе, в якій церкві.
2. Ночами моря не переплинеш. 3. На двох стільцях не всидиш. 4. З одної липи двічі лико не деруть. 5. До часу дбай воду носить. 6. Заново ситце на кілочку, в як пристаріється — садовлять квочку. 7. Гордість виїжджає верхи, в повертається пішки.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення, вживаючи дієслова в теперішньому часі.

Дивитися крізь пальці (свідомо не звертати уваги на щось недозволене); багато думати про себе (зазнаватися); кидатися на всі боки (діяти непослідовно); кипіти в руках (впрямно виконувати щось); кривити душею (бути нещирим); за словами не лазити до кишені (бути дотепним).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. До II дієвідміни належать дієслова, які в неозивченій формі перед -ти мають суфікс -і- (-ї-), -и- або після шиплячого -а-, і цей суфікс у 1-й особі однини випадає.

2. Усі інші дієслова належать до I дієвідміни. Не треба тільки забувати про винятки.

§17

Чергування приголосних у дієсловах

Спостереження

1. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Могти — можу, можеш, може, можемо, можете, можуть. 2. Казати — кажу, кажеш ... кажуть. 3. Колихати — колишу, колишеш ... колишуть. 4. Цокотати — цокочу, цокочеш ... цокочуть.

2. Простежте, в яких особах відбувається чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни, і зробіть висновок.

1. Ходити — ходжу, ходиш, ходить, ходимо, ходите, ходять. 2. Їздити — їжджу, їдиш ... їдять. 3. Чистити — чищу, чистиш ... чистять.

3. Простежте, які зміни відбуваються в дієсловах II дієвідміни з основою на губний приголосний, і зробіть висновок.

1. Любити — люблю, любиш, любить, любимо, любите, люблять. 2. Сурмити — сурмлю, сурмиш ... сурмлять. 3. Ловити — ловлю, ловиш ... ловлять.

Вправи

1. Поясніть різницю між дієсловами *воджу* і *вожу*, *ладжу* і *лажу*, *каджу* і *кажу*.

2*. Поставте в 1-й особі однини дієслова *їздити*, *сидіти*, *будити*, *попередити*, *судити*, *обгородити*, *твердити*, *щадити*.

3. Прозмінійте в теперішньому часі дієслова *бурмотати* і *бурмотіти*, *хропти* і *хропіти*, визначивши перед тим їхню дієвідміну. Після цього написано уважно звірте з поданим нижче змінюванням цих дієслів. Помилки, якщо трапляться, виправте й з'ясуйте.

<i>бурмотати</i>	<i>бурмотіти</i>	<i>хропти</i>	<i>хропіти</i>
Однина			
<i>(я) бурмочу</i>	<i>бурмочу</i>	<i>хропу</i>	<i>хроплю</i>
<i>(ти) бурмочеш</i>	<i>бурмотіши</i>	<i>хропеш</i>	<i>хропиши</i>
<i>(він) бурмоче</i>	<i>бурмотіть</i>	<i>хропе</i>	<i>хропить</i>

Множина			
(ми) бурмоче́мо	бурмоти́мо	хропе́мо	хропи́мо
(ви) бурмоче́те	бурмоти́те	хропе́те	хропи́те
(вони) бурмо́- чуть	бурмотя́ть	хропу́ть	хропля́ть

4. Прочитайте загадки. Знайдіть дієслова і поясніть чергування приголосних у них. Загадки відгадайте.

1. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю. 2. Сиджу на дереві, кругла, як куля, червона, як кров, добра, як мед. 3. Мене б'ють, товчуть, ріжуть, а я все терплю і всім добром плачу.

В і д г в д к и: річка, хліб, черешня.

5. I. Прочитайте уривок, виписіть усі дієслова, в яких відбулося чергування приголосних або зміна основи.

На небі сонце — серед нив я. Більш нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блискитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки змінюються глибоко в житі, їх око не бачить, свмв ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж цьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хрести. А я все йду... (М. Коцюбинський. «Intermezzo».)

II. Приготуйтеся до усного докладного переказу тексту: складіть план; зверніть увагу, з чим порівнюються ячмінь, льон, волошки, пшениця, стежки в житі, хвилі на вівсах; окремі вислови запам'ятайте.

6. І. Прочитайте уривок, виписіть з нього дієслова в 1-й особі однини теперішнього часу; дієслова, в яких відбулося чергування або зміна основи, підкресліть.

Я лежу на возі... Чумацький віз тихо рипить під мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і зоряний всесвіт повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий.

Прокидаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю... (О. Довженко. «Зачарована Десна».)

П. Пригадайте свої враження від літа, від свого спілкування з природою і напишіть на цю тему твір. Дієслова вживайте переважно в теперішньому часі. Можете використати вислови з цього уривка та з інших художніх творів.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися вперед (передбачати майбутнє); доводити до ладу (виконувати якусь роботу на належному рівні); сидіти за партою (здобувати освіту); взути в постолі (переважити когось успіхами, поставити когось у незручне становище); топтатися на місці (не просуватися вперед у якійсь справі); водити компанію (мати дружні стосунки з кимсь).

Альманах. Твір шостий (Марійчин)

ХЛІБЧИК

Була неділя. День хилився до вечора. Але сонце ще припікало по-літньому. На вигоні під осокором зібрався

гурт дітей. Найстаршому — Михасеві — років десять, найменша — Наталя — перейшла до другого класу.

Бабузі й матері жваво обговорювали на колодках останні сільські новини, чоловіки спроквола парекндалися словами. А дітлахи тим часом затіяли гру а хлібчика.

Хутко побралися парами. Без пари, тобто хлібчиком, залишилася мала Наталя. Опинившись сама, вона вигукнула, як годиться:

— Печу-печу хлібчик!

— А випечеш? — запитала пара, якій першій випадало бігти повз неї.

— Випечу!

— А злоаиш?

— Зловлю!

Пара роз'єдналася, одне подалося праворуч, друге — ліворуч. Наталя марно кинулася навперейми тому, що біг ліворуч, аби був нрудкішній, і вона не апіймала його. Пара з'єдналася назад неї. Так само трапилося з другою і третьою парами. Наталя захекалася, на лобі рясно виступив піт.

Нарешті розімкнулася четверта пара, у якій стояв Михась ще з одним хлопцем. Наталя спочатку була шарпнулася за Михасевим напарником, але той круто повернувся убік. І тоді вона побігла назустріч Михасеві. Він удав, ніби тікає від неї, але насправді стишив біг. Наталя доторкнулася до Михася і з вдячністю глянула на нього, що пошкодувала її.

8. Прочитайте Марійчине оповідання. Спробуйте й ви описати якусь гру або гуртову роботу чи навіть метушню під час перерви. Не намагайтеся розповісти про всіх, свою увагу зосередьте тільки на кількох персонажах.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Чергування приголосних у дієсловах I дієвідміни відбувається а усіх особах однини й множини.

2. Чергування приголосних у дієсловах II дієвідміни відбувається тільки а 1-й особі однини.

3. У дієсловах II дієвідміни після губних приголосних у кінці основи а 1-й особі однини і 3-й особі множини з'являється [л'].

§18

Архаїчна дієвідміна дієслів

Дієслова *дати, їсти, повісти* (відповісти, розповісти і под.) та похідні змінюються інакше, ніж дієслова I і II дієвідмін.

Спостереження

Особові форми дієслів *дати, їсти, повісти* зіставте з особовими формами дієслів I та II дієвідмін і встановіть різницю між ними.

Число	Особа	<i>дати</i>	<i>їсти</i>	<i>повісти</i>
однина	1-ша	<i>дам</i>	<i>їм</i>	<i>повіж</i>
	2-га	<i>даси</i>	<i>їси</i>	<i>повіси</i>
	3-тя	<i>дасть</i>	<i>їсть</i>	<i>повість</i>
множина	1-ша	<i>дамо</i>	<i>їмо</i>	<i>повімо</i>
	2-га	<i>дасте</i>	<i>їсте</i>	<i>повісте</i>
	3-тя	<i>дадуть</i>	<i>їдять</i>	<i>(повідять)</i>

П р и м і т к а. Форма 3-ї особи множини дієслова *повісти* і похідних використовується рідко. Натомість вживають: *скажуть, розкажуть, повідомлять, дадуть відповідь* тощо.

Вправи

1*. З'ясуйте різницю між формами *дам* і *даю, розповім* і *розповідаю* (вид, час, дієвідміна).

2. Прозмінюйте паралельно *віддавати* і *віддати*, поясніть різницю в їхньому змінюванні.

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Дієслова, що в дужках, поставте в майбутньому доконалому часі.

1. Гірко заробиш — солодко (з'їсти). 2. (Дати — 3-тя особа однини) Бог день, (дати) і пожиток. 3. Мала дитина — не айсписся, велика — не (наїстися). 4. Не похвалиш — не (продати), не погудиш — не купиш. 5. Помовч, язичку, кашки (дати — 1-ша особа однини). 6. Чудний бублик: кругом (об'їсти — 2-га особа однини), а всередині нема нічого. 7. Як не будеш ледащо, (відповісти) краще.

4. Запишіть якомога більше дієслів, утворених префіксальним способом від *їсти* (з'їсти і т.д.) і *дати* (віддати і т.д.).

5. З поданих прислів'їв випишіть у колонку всі дієслова й зробіть морфологічний розбір, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *з'їсть* — 211.130.313).

1. Готовеньке і кішка з'їсть. 2. Сиди хоч не дим, а очі виїсть. 3. Мудрий не дасться за ніс водити. 4. На чому возі сиджу, тому й правду кажу. 5. Горобці шкоду роблять, а синиця в спаш упаде.

6. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього слова й словосполучення, які передають різні смакові відчуття.

Грушка-крем'янка може бути неувяжно смачною і безмежно гидкою — залежить від того, коли її з'їсти. Полежить вона на горішці до пізньої осені — і кращого за неї гостинця не знайдете! Зате зірвана наприкінці літа або ранньої осені вона гірка, крем'яниста, аузлувата, кисла. Я їв зелені плоди з дикої яблуньки-кислички, їв зелені сливи, навіть зелений терен! Це не ласощі для хлопців — музика! Тільки й того, що після такого агощення оскома нападає. Але й проти оскоми був певний спосіб: встромив послинений палець у солянку, аибабраєш палець у сіль, а тоді й тернеш по зубах раз-адруге. Оскому як рукою зніме! Але після зеленої груші-крем'янки навіть сіль не дає порятунку. Укусив ту грушу, і рот немов гужем стягне, язиком не повернеш, ротом не зіпнеш, до зубів доторкнутися не можна, навіть не плямкнеш! І тоді стогнеш, стягнений отією зеленою тужавною.

«Ой дідусю, кисле!» — «Що кисле, — відповідає дідусь Олександр, — то нічого. Мужик їсть кисле, то як дуб, а пани на солодошах пухнуть та брезкнуть. Чобота сам не натягне!» (І. Сенченко. «Савка».)

II. Опишіть смак яблука або вишні, або сливи, або тієї ж груші, вживаючи й дієслова архаїчної дієвідміни в теперішньому чи майбутньому доконаному часі.

7. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє значення і походження.

1. Яблуко Вільгельма Теля (відстояна гідність: швейцарський стрілець Вільгельм Тель не вклонився герцогові, і той наказав йому випустити стрілу в яблуко, покладене на голову його малого сина; Вільгельм Тель уцілив у яблуко, а потім убив герцога). 2. Яблука

Гесперид (коштовний здобуток: за грецьким міфом, ці яблука дістав титан Атлас із саду, який належало сестрам Гесперидам і охоронявся стоголошним змієм).
3. Яблуко незгоди (предмет суперечок; через те яблуко, підкинуте богинею розбрату, арешті-решт і почалася Троянська війна).

Висновки (для самоперевірки)

Дієслова *дати, їсти, повісти*, на відміну від дієслів I та II дієвідмін, у 1-й особі однини мають закінчення -м, у 2-й особі однини — закінчення -си.

§19

Майбутній час

Є три форми майбутнього часу: майбутній доконаний (про нього вже йшла мова), майбутній недоконаний простий (що р об и т и м у ?) і майбутній недоконаний складений (що б у д у р об и т и ?). Останні дві форми майбутнього часу творяться тільки від дієслів недоконаного виду.

Спостереження

Простежте, як творяться майбутній недоконаний простий і майбутній недоконаний складений часи дієслова і які граматичні значення вони мають. Зробіть висновки.

Число	Особа	Проста форма	Складена форма
однина	1-ша	<i>берегти+му</i>	<i>буду берегти</i>
	2-га	<i>берегти+меш</i>	<i>будеш берегти</i>
	3-тя	<i>берегти+ме</i>	<i>буде берегти</i>
множина	1-ша	<i>берегти+мемо</i>	<i>будемо берегти</i>
	2-га	<i>берегти+мете</i>	<i>будете берегти</i>
	3-тя	<i>берегти+муть</i>	<i>будуть берегти</i>

Вправи

1. Прочитайте речення на с.74. Знайдіть у них дієслова в майбутньому часі й визначте їхню особу, число та форму майбутнього часу — проста чи складена.

1. Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе. (В. Симоненко.) 2. Коли я не горітиму, коли ти не горітимеш, коли ми не горітимемо, то хто ж тоді буде світити? (Ю. Збанацький.) 3. Вічно будуть люди шукати: хто — нового добра, хто — нової краси. (П. Скунець.) 4. Доки житимеш ти, будуть квіти цвісти і людська не погасне любов. (В. Юхимович.) 5. Почорнілі сніги зустрічатимуть знову весну, і вологі вітри обмиватимуть коси березам. (Л. Первомайський.)

2. Поясніть, чому а усіх особаих формах майбутнього кедоконаного простого часу перед суфіксом -м- завжди пкшетсья букаа и (розпитуватиме, поеторюватимемо).

3. Прозмінюйте в майбутньому кедоконаному простому часі дієслова *іти, шукати*. Кінцеаі -иму, -имеш і т.д, підкресліть. Напксане уважно заірте з иадрукованим ккжче і, дкщо траплітьсья помилки, аиправте їх.

О д н и к а

М н о ж и н а

(я) <i>ітиму, шукатиму</i>	(ми) <i>ітимемо, шукатимемо</i>
(ти) <i>ітимеш, шукатимеш</i>	(ви) <i>ітимете, шукатимете</i>
(він) <i>ітиме, шукатиме</i>	(вони) <i>ітимуть, шукатимуть</i>

4. І. Подані дієслова, спочатку визначивши їхній вид, поставте а 3-й особі одниик майбутнього дококаного часу або майбутнього недоконаного простого часу і запишіть у дві колонки: 1) дієслова, від нких утворквсья майбутній дококаний час; 2) дієслова, від нких утворквсья майбутній недоконанкй просткй час.

. Їздити, вступити, посидіти, лікувати, ойкати, знешкодити, зцілити, удавати, переробити, пекти.

П. З другкх букв кожного слова поакнько скластись закінчеикн присліа'н: «*Спізатиме пізень чи ні, а...*». Перевірте, чи всі дієслова першої колонки мають закінчення -ть, а другої — -е.

5. Переробіть текст на розповідь про майбутнє за початком: *І зноеу приїде травень*. Вживайте дієслова а усіх формах майбутнього часу. Дієслова в майбутньому недоконаному простому часі підкресліть.

Травень. Гарно, привітно довкола. Сонце ласкаво грає, виблискує промінням. Парує земля. Зеленіють луки. Квіти щедро ллють ніжні пахощі. Дерева вкрилися молодим зеленим листям. Хвилями котяться в повітрі соловейкові трелі. Усе радіє.

6. Уривок запишіть під диктовку. Дієслова в майбутньому недоконаному простому часі підкресліть. Написане уважно звірте з надрукованим.

Розчудесні місця на річці, на Сіверським Дініці...

Ви потихеньку пливатимете і милуватиметеся чудесними краєвидами: ліворуч зеленітимуть залиані луки... І скільки ви пливатимете, весь час вітатимуть вас своїм щебетанням веселі жоатобрюшки, канарейкові трясогузки, підпадьомкатиме на вашу честь перепел і дерчатиме деркач.

З прибережного пісочку зриватимуться кулички, а а затоці, вкритій лататтям та білими лілеями, моя почесний аартоаній, аас зустрічватиме сіра чапля.

На прааому аисокому березі а кущах ліщиан розриватимуться солоа'ї. (*Остап Вишня. «Мисливські усмішки».*)

7. I. Прочитайте текст. Простежте, які людські властивості приписуються землі та явищам природи, якими дієсловами це передаю.

Орють. Переоранв чорна земля піднімає аище груди, звільня зітхає. Її огортає солодка втома: за літо вона наморилась, айгойдуючи на собі збіжжя, бита громом, лякана блискавкою. Тепер вона позіхає, сивими ранками акривається туманом, до полудня тримає на собі колючу росу, а тепло її авечері швидко простигає, залазячи аглиб... Земля жде на обложну мокау, на сірі пронизуючі вітри, на безпроглядні ночі. Вся та негода буде їй байдужою, вона засинатиме. І коли хуга співатиме од яру до яру свою перемерзлу пісню, вона вже спатиме. Все більше акриватиметься глибокими заметами. І снитиметься їй, мабуть, легкий весняний дощ, який лунко стукає у її снігову хату. І так довго сиитиметься їй той дощ, аж поки справді не розбудить. (*Є. Гуцало. «За так».*)

II. Поміркуйте, що може снитися землі, загорнутій у білу зимову ковдру. Свою розповідь запишіть, вживаючи по можливості майбутній простий недоконаний час.

8. Занам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення, вживаючи дієслова в майбутньому часі.

Лити воду на чийсь млин (діяти комусь на користь); чекати з моря погоди (даремно сподіватися); чухати

потилицю (запізніло жалкувати); співати стару пісню (твердити давно відоме); лишнути, як реп'ях (набридати); і в ложці води не спіймаєш (дуже хитрий, спритний); що ти робитимеш? (доводиться миритися з тим, що є).

Висновки (для самоперевірки)

Майбутній недоконаний простий час твориться додаванням до неозначеної форми суфікса -м- і закінчень I дієвідмін (-у, -еш, -е, -емо, -ете, -уть).

Майбутній недоконаний складений час твориться поєднанням особових форм дієслова *бути* (*буду, будеш* і т.д.) з неозначеною формою.

Дієслова в майбутньому недоконаному простому і складеному часах змінюються за особами й числами. Дієвідміни в них не розрізняються.

§20

Минулий час

Минулий час твориться від основи інфінітива.

Спостереження

1. Простежте, як твориться минулий час дієслова і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	<i>у</i> мі-ти	<i>ц</i> ві-сти	<i>мо</i> г-ти
однина	чоловічий	<i>у</i> мі-в	<i>ц</i> ві-в	<i>мі</i> г
	жіночий	<i>у</i> мі-ла	<i>ц</i> ві-ла	<i>мо</i> в-ла
	середній	<i>у</i> мі-ло	<i>ц</i> ві-ло	<i>мо</i> г-ло
множина	усі	<i>у</i> мі-ли	<i>ц</i> ві-ли	<i>мо</i> г-ли

2. Простежте, що відбувається з суфіксом -ну- під час творення минулого часу, і зробіть висновок.

1. Мерзнути — мерз, мерзла, мерзло, мерзли.
2. Киснути — кис, кисли і киснув, киснули. 3. Стукнути — стукнув, стукнули.

3. Простежте, в яких формах минулого часу відбувається чергування *о з і, е з і*.

1. Рости — ріс, росла, росло, росли. 2. Волокти — волік, волокла, волокло, волокли. 3. Везти — аіз, везла, везло, везли. 4. Брести — брів, брела, брело, бре́ли.

4. В українській мові рідко вживається ще й давно-минулий час, який означає дію, що відбулася перед іншою минулою дією. З'ясуйте, як творяться форми цього часу.

1. Віл щось *почав був* говорить, да судді річ його спочинку перебили. (С. Гребінка.) 2. *Був позабував* тоааришіа, — тепер пригадав. (С. Васильченко.)

Вправи

1. Прочитайте прислів'я. Знайдіть дієслова в минулому часі, визначте їхній рід і число та з'ясуйте, як утворилися ці форми.

1. Хотів поминути пень, та наїхав на колоду. 2. Заик собака за возом бігти, побіжить і за саньмі. 3. Прніс з бублика шнурочка. 4. Носив вовк овець — понесли і воака. 5. Поаіа коня кувати, як кузня згоріла. 6. У лісі був, а дров не бачив. 7. Голка а стіжок упала — пиши пропало.

2. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть дієслова в минулому часі й поясніть їхнє творення.

1. Бараисті коромисла через річку поаисли. 2. Розцвіла квітка — далеко видко, гуркнув віз — чекай сліз. 3. Як зростав — у землю ліз; хто дістаа — утерсь від сліз.

В і д г а д к и: блискавка, грім і дощ; веселка; хрін.

3*. Подані дієслова поставте в чоловічому роді минулого часу й запишіть їх.

Летіти, літати, сісти, сидіти, сідати, відповідати, відпоаісти, гребти, текти, брести, збліднути.

4*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі минулого часу.

1. Куй залізо, поки не (загаснути). 2. (Опектися) на молоці, то й на холодну аоду дме. 3. Куди бик (звикнути), туди й повертає. 4. (Замкнути) пан стайню, як

коні (вкрасти). 5. На дубі свийа гніздо (звити), а вівця (прийти) та крашанку (знести).

Б. Прочитайте уривок з вірша. Випишіть з нього всі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» і «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *заграли* — 212.120.021).

Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли.
Не білі голуби — янголи у небі пролетіли.
Ой там збиралися під прапорн, під сонячні ще й сині:

Віднині —

Не буде більше пана у вільній Україні!..

Ой що в Софійському та грали дзвони, замовкали.
Там прапори приймали, до народу промовляли:
«Гей, разом, разом станемо на ворога ми, браття,
Завзяття! —

Хто зрадить иеньку Україну — прокляття тим,
прокляття!»
(П. Тичина.)

Б. І. Прочитайте текст. Випишіть з нього дієслова: 1) в неозначеній формі; 2) в минулому часі.

Обступили печеніги місто великою силою: безліч їх стояло навкіл міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти — стояли печеніги на річці Либеді. Знемагали люди без їжі та без води.

І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні до них.

І стали тужити люди в місті й питали:

— Чи нема кого, хто б міг перепливати на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста і не допоможуть нам, здамось печенігам.

І сказав один отрок**:

— Я перепливу.

І відповіли йому:

— Йди.

Він же вибрався з вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх:

— Не бачив хто мого коня?

Бо він умів говорити по-печенізькому, і його визнали зв свого. І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одєжину, кинувся у Дніпро і поплив. Побвчивши це, печеніги метнулись зв ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

Нв тому березі помітили його, впливли навпроти човном... (*«Повість минулих літ», переказ В. Близнеця.*)

II. Перекажіть текст. Можете доповнити його своїми деталями так, як вам уявляється подзиг безіменного юнака. Переказ запишіть. Якщо ж готуватимете усний переказ, то складіть і запишіть його план.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Чуткв пішла (стало відомо); дорога терном поросла (неможливо досягти чогось бажаного чи повернутися нвзад); дороги розійшлися (припинилися стосунки); і слід захолюнув (хтось безслідно зник); душа в п'яти полізла, похолело в душі (стало стрвшно); скривився, як середа нв п'ятницю (дуже скривився).

Альманах. *Твір сьомий* (Галин)

Я — УКРАЇНКА

Я горджуся тим, що я українкв, що живу в Україні.

У ившого ивроду нелегкв, вле дуже давня історія. Щонвйменше мільйон років тому на цій землі поселилися перші люди. Вони освоювали необжиті простори, виробляли свої звчві, творили свою культуру.

І вже шість тисяч років тому, тоді ж, відколи починветься й історія Ствродвнього Єгипту, на нашій землі виникає багвта трнпільськв культура з вирвно укрвїнськими рисами. Люди жили великими селами, будували дерев'яні вбо свманні хвти, стіни будинків і печі змвщували глиною, розмальовували квітами. Вони виготовляли гончарний посуд, орали землю, розводили худобу.

У них, мвбуть, був своя писемність. Принвймні нв деяких глечниках збереглися якісь написи. Учителі історії каже, що вишивки на рушниках, візерунки на великодніх писанках, вузлики на торочках скатертин та хусток — це залишки забутого прадавнього письма.

На початку нашої ери починає формуватися українська державність. Спочатку це був Антський держава, потім виникне могутня Київська Русь, далі було Галицько-Волинський князівство, Козницька держава, Українська Народна Республіка, тепер мємо свою незалежну державу Україну.

Важкий був шлях до незалежності. Мільйони українців віддали своє життя за те, щоб ми, їхні нащадки, мали власну державу. Тисячі найкращих, найрозумніших наших людей знищили або переманили на службу до себе різні завоювальники, мільйони їх заморили голодом, на засланнях, у тюрмах. Але ніколи не переставав боротися за свою долю. Це прагнення живе в народних піснях, яких безліч на нашій землі, у творчості письменників, у співучій правдивій українській мові, у наших звичаях, у нашій державі, яку ми будемо й збудемо, незважаючи ні на які труднощі.

Тому я й пишюся, що я українець і що живу в Україні.

8. Прочитайте Галин роздум. Напишіть і ви про своє ставлення до України, до українського народу, до його історії.

Висновки (для самоперевірки)

1. Минулий час дієслів твориться від неозвученої форми додаванням замість кінцевого -ти, -сти суфіксів -в (або нічого), -л(а), -л(о), -л(и).

2. При творенні минулого часу суфікс -ну- може випадати, але не завжди.

3. Чергування о з і, е з і відбувається тільки в чоловічому роді.

§21

Переносне вживання часів і числа дієслова

Спостереження

1. Прочитайте текст і дайте відповіді на такі запитання:
а) про теперішні чи минулі події в ньому розповідається;
б) у яких часах вжито дієслова і на який справжній час вони вказують? Зробіть висновки про вживання часів.

Найдужче апомку мені зимові вечори. Бувало, на дворі курить, метє, шибкн а кригу повбираються, а ми з бабусею пшоно мнємо та пшоняники печемо — на припічку**, щоб дрова менше розійшлося. Повечеряємо — і за роботу: бабуса — мички** микати, а я прядиво** м'яти, аж доки бабуса не закашляються та не скажуть: «Годі, моя дитино, бо я вже й пороку напилася».

Спали ми на печі, вірніше, я спав, а бабуса переверталнся з боку яа бік і бурмотіли щось то до мене, то до себе, то до Бога. (*Григір Тютюнник. «Облога».*)

2. Із спостереження за попереднім текстом зробіть висаовок, чи завжди форма множини вказує на множину предметів.

3. Зверніть увагу на те, в якому значенні вжито минулий час у наведеному реченні.

Лісовик у «Лісовій пісні» Лесі Українки застерігає Мавку від людських стежок: «Обминай їх, доню: раз тільки ступиш — і пропала аоля!»

Вправи

1. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують. Спробуйте всі дієслова поставити в минулому часі. Як краще?

Улітиу, саме серед дня,
Пустуючи, дурне Ягня
Само забилося до річки —
Напитися водички.
От чн пило, чн ні — глядить:
Аж суне Воак — такий страшенний
Та здоровенний!
Та так прямисінько й біжить
До бідаого Ягнятн.
Ягнятї нікуди тікати;
Стоїть, сердешне, та дрижить...

(*Л. Глібов. «Вовк та Ягня».*)

2. Прочнтайте текст. Знайдіть дієслова й визначте, в якому часі їх вжито і на який справжній час вони вказують.

Іванова мати розказувала про те, як її Іван любив учитися і кянжки чнтати.

— Бувало, як приїде на аакації**, то тільки порозмоаляє трошки з нами і трошки розглянеться по Божо-

му світі — ого! Вже бере книжку в руки й настаа-
ляється кудись.

— Куди ти йдеш, Іаасю? — я його питаю.

— Іду, буду читати, — каже він.

— А не забудь на обід прийти.

— Прийду, мамо.

На обід я йому заарила курочку й аареників з сиром та й вичікую його. Вже сонце геть перехилилося з полудня, а його нема й нема. Що ж тут робити? Виходжу я надвір, шукаю його в садку, в городі: ніде нема. Кличу його раз, другий, третій:

— Івасю, де ти?

Аж чую його голос, і думаєте, що аін обзивається де зі стодоли чи комори або з конопель? Відкись так, якби з неба, кличе:

— Я тут, мамо.

Я дивлюся на небо: падоньку** ж ти мій! А аін, знаєте, на крилатому ясені зааа собі ніби гніздо і там сидить між гіллям і собі книжки читає! (О. Турянський. «Син землі».)

3*. Перепишіть уривок, замінюючи, де це доцільно, минулий час на теперішній або на майбутній доконаний. Дієслова, у яких змінено час, підкресліть. Прочитайте перероблений уривок уголос. Який варіант сприймається краще?

Пробудиашись, я тихо підвіася й сів на ліжку, як і не спав.

Надворі була осіння ніч — вітряна й видна. Низько у небо стримів, як золотий серп, пізній місяць — блискучий-блискучий, мов недаааю аикуваний. Через нього спотикалися хмаринки, прудкі й ворухливі, як рибки. Бігли вони кудись отарами й табунами, розгойдуючи по землі хвостатими тінями. А аиizu було видно дереао — чутке, заплакане, шумке: загуа десь аітер — воно тремтіло аже й плакало, як живе. Ущух вітер — і воно примовкло, дрімало, а поміж ним ходило тоді щось невидимкою і немов руками обривало сухий лист. (За С. Васильченком. «Осінній ескіз».)

4. Прочитайте уривок із казки «Кирило Кожум'яка». Визначте, які часи тут вживаються замість мивулого. Приготуйтеся до усного переказу уривка.

От і почали вони битися — аж земля гуде. Що розбіжиться змій та ахопить зубами Кирила, то так

кусок смоли й вирве, що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве. А Кирило його здоровеиною булавою як ударить, то так і вжене в землю. А змії, як вогонь, горить, — так йому жарко, і поки збігає до Дніпра напиться та вскочить у воду, щоб прохолодитися трохи, то Кожум'яка вже й обмотавсь коноплями й смолою обсмоливсь. Ото вискакує з води зміюка — і що розженеться проти Кожум'яки, то він його булавою луп, аж луна йде! Бились-бились — аж курить, аж іскри скачуть.

5. Прочитайте уривок. Зверніть увагу на те, як капітан звертається до матері. Уривок перекажіть по-своєму, розмову сина з матір'ю передайте прямою мовою. Переказ запишіть.

А капітан Дорошенко після цього прийде додому, вип'є ще склянку материнного трав'яного настою, вгамується, перепочине під захистом материнної турботи...

Давно вже він збирається запитати матір про таємницю її лікування, а коли зараз запитав про це:

— Як ви лікуєте, мамо, людей?

Вона відчула себе аж ніби незручно:

— Кого як... Кого зіллям або корінням. А то ще можна лікувати болем... Чи помислом... Чи добрим словом...

...Бліднуть сузір'я, попеліє небо.

А капітан, виявляється, не тільки останнім покидає палубу корабля, він останнім покидає й домівку.

— Ти ж там бережи себе, сину, — чути голос старої. — Бо все можна купити, а здоров'я не купиш.

— Не турбуйтеся, мамо, я почуваю себе цілком здоровим, — чути капітанів голос. — Трави ваші своє діло зробили. (О. Гончар. «Тронка».)

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Прийшов, побачив, переміг! (ці слова сказав римський полководець Юлій Цезар у 47 р. до н.е. після чергової блискавичної перемоги). 2. Людина я, і ніщо людське мені не чуже (вислів римського письменника II ст. до н.е. Теренція). 3. Поки дихаю — сподіваюсь (вислів римського поета I ст. до н.е. Публія Овідія Назона). 4. Без надії сподіваюсь (кредо** Лесі Українки).

Висновки (для самоперевірки)

1. Іноді для позначення минулої дії може вживатися теперішній або майбутній доконаний час.

2. Зрідна минулий час може виступити в значенні майбутнього.

3. У звертанні до старших, зокрема й до мами, татів, бабусі, дідуся, переважно вживають форму множини. Часом такі форми вживається й у розповіді про них.

§22

Умовний спосіб

Спостереження

1. Простежте, як твориться умовний спосіб і які граматичні значення він має. Зробіть висновки.

Число	Рід	Минулий час	Умовний спосіб
однина	чоловічий	<i>хотів міг</i>	<i>хотів би міг би</i>
	жіночий	<i>хотіла могла</i>	<i>хотіла б могла б</i>
	середній	<i>хотіло могло</i>	<i>хотіло б могло б</i>
множина	усі	<i>хотіли могли</i>	<i>хотіли б могли б</i>

2. Дослідіть, де в реченні може стояти частка *б(би)* і від чого залежить вибір її форми (*б* чи *би*).

Якби чоловік при кожній невдачі розчаровувався...

1) то він уже давно нічого не робив *би*; 2) то *б* він уже давно нічого не робив; 3) то він *би* вже давно нічого не робив; 4) то він уже *б* давно нічого не робив; 5) то він уже давно нічого *б* не робив.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє творення, визначте рід і число.

1. Без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами. (О. Донченко.) 2. Здвється, гори перевертав би і не чув би втоми. (М. Коцюбинський.) 3. Коли б його [дядька Самійлв] пустити з носом

просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки був добра трава та хліб і каша. (О. Довженко.) 4. Коли б я навчився працювати, як бджола, скільки міг би правди назбирати у життя. (П. Воронько.) 5. Та де б не був, де б не шукав дороги, я не забуду вчителя старого. (А. Малишко.)

2*. Подані дієслова поставте в чоловічому роді умовного способу й запишіть їх.

Рушати, рушити, рухатися, допомогти, допомагати, зберегти, зберігати, побіліти, побілити, тріпати, тріпнути, тріпотіти.

3*. Перепишіть прислів'я. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній формі умовного способу. Частку *б* (*би*) ставте після виділеного слова.

1. Якби знав, де знайду, *то* туди (піти), а якби знав, де загублю, *то* туди не (піти). 2. *Косити* (косити), та коли б хто косу носив. 3. (*Купити*), ти купила немає. 4. *Він й* (робити), та а нього рукави болять. 5. Якби а мене було щонайменше та сіль, то я (зварити) кашу, та жалко, що сала нема.

4. I. Прочитайте уривок з жартівливої народної пісні. Дієслова в умовному способі випишіть.

Коли б я був полтавський соцький,
Багато б дечого зробив,
Зробив би так, щоби жилося
Всім людям добре, наприклад:

Поставив би я скрізь двір
З медових прямиків самих.
І ніжки з холодцю, саниці
Щоб з часником росли на них.

Замість лози — росли б кобаси,
А листя все було б — млиниці,
Земля була б з самої каші
Та з добрих свіжих потрухів.

II. Спробуйте скласти свою пісню на тему «Коли б я був полтавський соцький». Якщо ж пісня не вийде, то опишіть у прозі ті неймовірні дива, які б ви могли ачиняти.

5. I. Прочитайте текст. Знайдіть дієслова в умовному способі й поясніть їхнє значення.

— Оце дивлюсь я зв вми,— починає сусіда,— в ви все никаєте сьогодні по двору, все кикаєте. Сіли б у холодку, посиділи б, в то місця собі не знівдете.

— Мені скрізь холодок,— усміхається беззубим ротом дід.— Сяду в найжаркішому місці — й нвче морозець дере по шкірі.

— Отакої!

— Якби в печі було напалено, то й звраз поліз би нв піч і снів би цілий день.

Сусіда дивнться трохи здивоввно.

У дідоаих очвх чи то сльози блнщвть, чи промені.

— От скажи,— звпнтє а сусіда,— що ти думаєш, Василю?

— Та ось яблуні требв полнти...

— Про яблуні... Ну, в інше...

Сусіда зннзує плечимв — дідові кортнтъ, як завждн, побалакати, а в нього роботв.

— Нв жінку сердитий,— каже.— Неділя сьогодні, я прокинувся, в її кемає. Либонъ, уже на базвр гвйнула.— Задумується, силкується пригадати, що ще не две йому спокою.— Ну, криницю годнлося б поглибнтн, бо десяток відер витягнув, в воно вже й глиив твм.

(Є. Гуцало. «У полі білий кінъ».)

II. За цим зразком запишіть будь-яку розмову двох людей. Намагайтеся репліки передати так, щоб у них були дієслова в умовному способі.

6. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслово в умовному способі.

— Якби не дві речі, ти твнцював би чудово.

— Які саме?

— Твої ноги.

7. Запам'ятайте жартівливі прислів'я, що починаються словом *якби*.

1. Якби хліб та одежа, то їв би лежв. 2. Якби ж зивття, що в кума пиття, то сам пішов би і дітей звбрав. 3. Якби свині крилв, то вонв б і небо зрилв. 4. Якби знав, де впвв, то й соломки б підослвв. 5. Якби тв якбн — то вирости б у роті гриби.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Умовний спосіб твориться додаванням до форми минулого часу частки *б (би)*.

2. Частка *б (би)* в реченні може стояти після будь-якого повнозначного слова. Після голосного вживається форма *б*, після приголосного — *би*.

§23

Наказовий спосіб

Наказовий спосіб твориться від основи теперішнього часу. Основу теперішнього часу визначають, відкидаючи від 3-ї особи однини закінчення: *жив-е, працює, люб-ить*.

Спостереження

1. Розгляньте приклади й зробіть висновок про граматичні значення наказового способу і творення його форм.

Неозначена форма	Основа теперішнього часу	Наказовий спосіб		
		2-га особа однини	1-ша особа множини	2-га особа множини
<i>вчити</i>	<i>вч-ить</i>	<i>вчи</i>	<i>вчімо</i>	<i>вчіть</i>
<i>кинути</i>	<i>кин-е</i>	<i>кинь</i>	<i>киньмо</i>	<i>киньте</i>
<i>вміти</i>	<i>вмі-є</i>	<i>вмій</i>	<i>вміймо</i>	<i>вмійте</i>

2. Простежте, на яку частину слова падає наголос у тих дієсловах, наказовий спосіб яких твориться за допомогою закінчень *-и, -імо, -іть*.

Неси, несімо, несіть. Скажи, скажімо, скажіть. Пиши, пишімо, пишіть. Випиши, випишімо, випишіть.

3. Пригадайте, після яких приголосних можна ставити м'який знак, і зробіть висновок про його вживання в особових формах наказового способу.

1. Порадь, порадьмо, порадьте; почисть, злязь, піднось, дозвольть, глянь. 2. Постав, наспі, приголуб, затам, повір, облич, помнож, пробач.

4. Перевірте, чи залежить вживання закінчень у наказовому способі від дієвідміни дієслова.

Возить — аози, возімо, возить. Везе — вези, везімо, везить. Перевірить — перевір, переаірмо, перевірте. Переаіряє — перевірйай, переаіряймо, перевірйайте.

Вправи

1*. Визначте основу теперішнього часу в наведених дієсловах.

Сидіти, сісти, сидати, пліати, плавати, бурмотіти, бурмотати, клеїти, лініювати.

2. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них дієслова в наказовому способі, визначте їхню особу й число, поясніть, як вони утворилися.

1. Учися чужого розуму, але й свого не губи. 2. Не спіши язиком, каапся ділом. 3. Здоровеиькі будьмо: себе не хвалімо, інших не гудьмо. 4. Як не коваль, то й рук не погань. 5. Гляиьте на нього, чого він варт: за сім гривень таких сотня.

3*. Подані дієслова поставте в наказовому способі, перед тим визначивши їхню основу теперішнього часу (наприклад: *стояти* — *стой-ть* — *стій, стіймо, стійте*). Зверніть увагу на вид дієслів.

Захистити, захищати, рушити, рушати, берегти, їздити, перестати, гуркотіти, гуркотати.

4. Знайдіть дієслова в наказовому способі й визначте, які відхилення від загальних правил є в них.

1. Учїтесь, читайте, і чужому ивчайтесь, й свого не цурайтесь. (Т. Шевченко.) 2. Міцію, браття, стиснім руки, обіймімось гвряче; вкупі рушім проти муки, що аражає боляче! (П. Грабовський.)

5*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте в 2-й особі однини наказового способу.

Над все (кохати) свій Рідний Край —
І молоде своє життя
Без дум, без жалю й каяття
За нього а грізний час (аїддати)!

Над все ти свій иарод (любити)
І сил юнацьких не (жаліти):
Для нього прапю, розум свій
(Вїддати) без суму, без журби!

Над все прапór свій (ушанувати),—
На нím слова: Народ і Край!
За нього сміло в бій (ставати)!
Не (спати) ж, юначе, і (аартувати)!
(С. Черкасенко. «Рідний Край».)

6. I. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком у кінці; 2) без м'якого знака.

Тратити, порадити, одрізати, зблизити, покликати, збільшити, кинути, привабити, повірити, удосконалити, розсунути, убезпечити, рушити, збути, примусити, вдарити, переважити, дозволити.

II. З других букв кожного слова повинно скластися прислів'я.

7. Випишіть дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова а цілому» і «Характеристика способоаих форм дієсловаа» (наприклад: була — 222.122.011).

1. Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 2. Знамена держімо правди святої, на зраду ми не піддамося. 3. Мріє, не зрадь! 4. Я поборою найтяжчі перешкоди. 5. Коли б мені сила, то я б у той храм таємничий аступила, де світять крізь пільму науки дива. 6. Берімося краще до роботи, змагаймося за нове життя. (З тв. Лесі Українки.)

8. Доведіть, що *біжить*, *біжимо*; *мчить*, *мчимо* — це форми теперішнього часу дійсного способу, а *біжить*, *біжимо*; *мчить*, *мчимо* — це форми наказового способу. Як вони вимовляються, яке мають значення?

9. I. Прочитайте уривок. Знайдіть дієслова а наказоаому способі, поясніть їхнє значення.

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набої, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже, на світанні заgrimлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця в трьохстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипинка, то до Карпа Недайборца:

— Візьміть мене з собою!

У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

— Ну, візьміть мене! Я аам буду там потрібен. Робитиму все, що нааажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Янщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожиа уже сорои літ. А ти? Ти й п'ятинадцяти не маєш. У тебе все ще попереду... (С. Тельнюк. «Грає синє море».)

П. Передайте розмову Яремка з козаками, ян ви її собі уявляєте. Можете вжити, нрім тих, що є в тексті, дієслова *допоможіть, попросіть, давайте підсоблю, відчепися, не заважай, не плутайся під ногами, послухай, ходімо тощо*. Свою розповідь запишіть.

10. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієслова а наказовому способі і поясніть, як утворені ці формн.

Батько й снн були дуже ледачі. Одного разу сидять вони під аишнею і дивляться, як мати велнні лантухи иоснть. Батько й каже:

— Не бери, Одарко, багато, бо не закинеш собі на плечі.

А син на те:

— Нічого, мамо, беріть, я піддам.

11. Запам'ятайте крилаті вислови.

1. Розіпни його! (це слова з Євангелії; так засліплений ненавистю натовп аймагаа у Понтія Пілата смерті невинного Ісуса Христа). 2. Не розсипайте перлів перед саниими! (слова теж з Євангелії, означають: не аитрачайте марно слів перед людьми, які не здатні зрозуміти вас). 3. Нехай обмине мене чаша сія (висліа з Євангелії; ці слова сиазав Ісус Христос у молитві перед стратою на хресті).

В и с н о в к и (для самопереаірки)

1. Дієслова а наказоваому способі змінюються за числами й особами. Вони мають форми 2-ї особи однини та 1-ї і 2-ї особи множинн.

Наказовий спосіб твориться від основн теперішньо-

го часу зв двома зразками: 1) зв допомогою закінчень -и, -імо, -іть; 2) зв допомогою нульового звкінчення і пом'якшення приголосного, де це можливо, та закінчень -мо, -те.

2. Наголос падає на закінчення -и, -імо, -іть, але якщо до дієслів додається префікс ви-, то наголос, як правило, переходить на цей префікс.

3. М'який знак у кінці слова й перед вступним приголосним вживається тільки після зубних («де ти з'їси ці лини»).

4. Вживання закінчень у квказовому способі не залежить від дієвідміни дієслова.

§24 *Переносне вживання способів дієслова*

Спостереження

1. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них наказовий спосіб.

1. Хто п'є-гуляє, в сторожа стій і стережи, хто зив чого й від кого. (*Леся Українка.*) 2. А хтось у ившому загоні візьми та й пусти чутку, що я звідкись переписав той вірш. (*М. Стельмах.*) 3. Часом і досі здветься мені, що й зраз поклепай косу хто-небудь під моїм вікном, я зразу помолодшаа би. (*О. Довженко.*) 4. Поваажної ходи Ромк не знає: поклич його — він підбіжкть з підскоком, пошли куди — подасться так, що тільки пісок закурить. (*С. Васильченко.*)

2. Прочитайте речення і з'ясуйте, у якому значенні вжито в них умовний спосіб.

1. Тв ну вже, діду, хоч би мовчали. Справді, ан, мов пугач, віщуєте лкхе... (*Леся Українка.*) 2. А ти, брвту-ню, вже б не відзивввся, коли не зачіпають. (*Леся Українка.*) 3. Вк б, ворони, що-небудь батькові їсти занесли. (*М. Стельмах.*) 4. — Вк б коли-небудь зайшли до нас, ви ж недалеко тут живете? — лукаво заккдає Галя. (*С. Васильченко.*)

3. Прочитайте уривок з народної назки «Їжак та заєць» і з'ясуйте, а якому значенні вжито дійсний спосіб у мові їжака.

— То це ти берешся перегнати зайця? — аж зойкнула їжачиха.

— Мовчи, жіно, — каже їжак, — якомсь буде. Збирайся лиш та ходи зі мною.

Ідуть вои, а їжак і вчить жіно:

— Як прийдемо на ниву, то ти станеш з цього краю в борозні та й стій собі. Як добіжить заєць до тебе, то ти скажеш: «Я вже тут!» А прибіжить він на той край до мене, то там я йому гукну: «А я вже тут!»

Вправи

1. І. Прочитайте уривок з народної назки «Кривенька начечка». З'ясуйте особливості вживання часів та способів дієслів у цьому уривку.

Були собі дід та баба, та не було у них дітей. От вони собі сумують, а далі дід і квже бабі:

— Ходімо, бабо, в ліс по гриби!

Пішли вои в ліс, бере баба гриби, коли глянь — у кущику гніздечко, а в гніздечку качечка сидить.

От вои дідові:

— Дивись, діду, яка гарна качечка! Візьмемо її.

Стали її брати, коли дивляться, аж у неї ніжка переломлена. Вои взяли її тихенько, принесли додому, зробили їй гніздечко, вимостили його пір'ячком і посадили туди качечку, а самі знов пішли по гриби.

Вертаються, аж у них прибрано, хліба напечено, борщик зварений. От вои до сусідів:

— Хто це? Хто це?

Ніхто нічого не знає.

Другого дня знов пішли дід і баба по гриби. Приходять додому, аж у них і варенички зварені, і починок** стоїть на віконці. Вои знов до сусідів:

— Чи не бачили кого?

— Бачили якусь дівчину, від криниці водицю несла.

Баба дідові й каже:

— Зробімо так: скажемо, що йдемо по гриби, а самі заховаємось та й будемо виглядати, хто до нас понесе воду.

Так і зробили.

Стоять вои за коморою, коли дивляться, аж із хати виходить дівчина з коромислом: така гарна, така

гарва! Тільки що кривенька трошки. Пішла вона до криниці, а дід і баба тоді а хату, гляаь — аж угніздечку нема качечки, тільки поано пір'ячка. Вони аізьми його та й укинь у піч, аоно твм і згоріло.

II. Підготуйтеся до усного перенвзу уривна.

2. Прочитайте нвродний перенвз. Визначте спосіб і час дієслія та їхнє реальве значення.

Колись степи були дикі, шляхія мало, та й то один од другого на п'ятдесят — сто верст. По великих шляхах у Крим стояла запорозька сторо́жа. Чумаки тоді ходили валками возія сто—двісті і більше.

Оце іде валка, аж ось над шляхом стоїть ратище. Тут, звичить, клади чумак харчі сторо́жі. Інший кладе хліба, сухарів, торбину борошнв, пшонв; інший сала, солі, цибулі, тарані. Покладуть і гвйдв собі.

Ідуть вони, коли ось зноау ратище і вже серед шляху. Тут уже випрягвй чумак і стій, бо напереді залягли турки вбо нагаяки**. Пасуть чумаки волія, коли ось, як вітер, летять верхи запорожці. Запрягають тоді чумаки й ідуть, в попереду козаки. Верстов десять чи більше проїдуть, в там знову козаки. Тоді ці вертаються, а ті проводять чумакіа далі. (З кн. «Лицарі волі».)

3. Запам'ятвйте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як би там не було (незалежно від обстааин); хто б міг подумати (неймовірно); хоч сядь і плач, хоч воаком вий, хоч крином кричи, хоч лобом у стіну бийся (безаихідь); хоч плач, хоч скач (нічого не вдієш); куди не кинь (скрізь).

Альманах. Твір восьмий (Олесія)

НАША УКРАЇНА

Гей, над нами небо сине,
Перед наmn жовте поле.
В рвбство наша Україна
Не повернеться ніколи.

Нам у небі сонце сєє,
І Дніпро в степу синіє.
Долю крапцу в ріднім краї
Збудувати ми зумієм.

Станем як одна родина,
Будем чесно працювати.
Буде й в нашій Україні
Щастя, радість і достаток.

4. Прочитайте Олесія вірш. Проаналізуйте, як у ньому чергуються наголошені й ненаголошені склади, як римуються рядки, які зорові образи використано. Що ви могли б сказати про нашу Україну?

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Наказовий спосіб може вживатися в значенні дійсного.

2. Умовний спосіб може вживатися в значенні наказового.

3. Дійсний спосіб може вживатися в значенні наказового.

§25 *Безособові дієслова*

Безособові дієслова називають дію або стан, що відбуваються самі по собі, без діючої особи.

Безособові дієслова означають: 1) явища природи: *звечоріло, дніє, світатиме*; 2) стан людини: *морозить, заманулося*.

Спостереження

1. Дослідіть, чи можна в поданих реченнях вставити підмет (х т о ? щ о ?). Зробіть висновок.

1. Розвиднялося дуже помалу і пізно. (*І. Франко*.)
2. У хаті не сиділося. Тягло у садок, на свіжу прохолоду. (*Панас Мирний*.) 3. Повіяло ранніми осінніми холодами. (*О. Гончар*.)

2. Перевірте, в яких родах і числах у минулому часі тв умовному способі, в також у яких особах і числах у теперішньому тв майбутньому часах можлив поставити дієслова *розвиднятися, сутеніти, кортіти*. Результати свого дослідження запишіть.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть безособові дієслова й визначте їхній час, рід, особу, число.

1. Хочеться дивитись, як сонечко сяє. (Т. Шевченко.)
2. А над Дніпром уже помітно світало. (О. Гончар.)
3. І світає, і смеркає, день Божий минає. (Т. Шевченко.)
4. Звечоріло, зірки проступили на небі. (О. Гончар.)
5. А для мужких сердець не забракне у асесаїті бур.

2. Запишіть безособові дієслова а 3-й особі однини: спочатку ті, що означають стан людини, потім — явища природи.

Вечоріти, дощити, заманутися, кортіти, лихоманити, морозити, мрячкати, розаїднатися, світати, смеркати, спатися, сутейити, таланити, хотітнся, щастити.

3. Переробіть речення так, щоб дієслова, вжиті в них, набули безособового значення (наприклад: *Запахла хвоєю.* — *Запахло хвоєю.*).

1. Вода затопила сіножать. 2. Прнємко пахла розпарена соснікна. 3. Тумак заволик поле. 4. Духмякі пахощі адарили а обличчя. 5. Взимку степ заміа скіг.

4. I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому безособові дієслова і поясніть, що вони означають.

Щось касуало грізне.

Потемніло, завітрито, закрутила курява.

Гримнуло блкжче, немоя звалив хтось на поміст дереанну, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух. Між листом зашелестіа густий, ріанкй дощ. А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колодям, ламало, троцнло, й луною розкочувавсь гук над хмарами по широких небесних просторах.

А з-під тієї тарахкотні тихо сіявся на приа'яле листи, на присмажені трави й хліба, як із-під каміння у млині бброшио на кіш, дрібий, холодний дощ.

Ткхо шуміла трааа під бризками, захлинаючись, коатала воду суха земля, пирскало й плюскотіло аїття на дереві.

Вип'яли лани проти хмар широкі груди й заніміли: сипте, хмари, давайте, до жквого промочіть моє жагуче серце... (С. Васильченко. «Дощ».)

II. Підготуйтеся до усного докладного переказу уривка: складіть план, запам'ятайте окремі аислови.

5. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Терпцю не стве (немає змоги терпіти, витримати щось); в очах рябіє (мерехтить перед очима); аж очі ріже (непріємно вражає зір); не вистачає кебеті (брв-кує кмітливості); бере з-за плечей (стає страшно); хай тобі щастить (побажання успіху).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. У реченнях з безособовими дієсловами підметів не буває.

2. Безособові дієслова мають форму середнього роду а минулому часі та умованому способі і форму 3-ї особи однини в теперішньому та майбутньому часах.

§26

Підсумкове повторення тем «Загальні відомості» та «Способові форми дієслова»

1. Розкажіть про дієслово як частину мови та про його способові форми за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще по 3—5 власних прикладів.

I. Дієслово як частина мови.

1. Незмінні форми дієслова: *сказати, сказано, кажучи, сказавши...*

2. Змінні форми дієслова: *сказав, скажу, сказаний...*

3. Дієслова доконаного виду: *зберегти, зів'яв, побачить...*

4. Дієслова недоконаного виду: *світити, милуюся, співатимуть...*

5. Перехідні дієслова: *знайти (кого? що?) опенька, зустрів (кого? що?) знайомого...*

6. Неперехідні дієслова: *дякував (кому? чому?) друзям, порадився (з ким? з чим?) з татом...*

II. Творення дієслів.

1. Префікси дієслів: *вбігти, забігти, перебігти, попобігати...*

2. Суфікси дієслів: *колядувати, біліти, стукнути...*

III. Написання не з дієсловами.

1. Дев'ять дієслів, з якими не завжди пишеться разом: *нехтувати, ненавидіти...*

2. Чотири дієслова, з якими не може писатися і разом, і окремо: *нездужати і не здужати...*

3. Дієслова з префіксом недо-: *недобачати і не добачати, недоїсти і не доїсти...*

4. Розрізнення немає і не має: *немає часу і не має часу...*

5. Написання не з дієсловами в усіх інших випадках: *не знаю, не чувано, не розуміючи...*

IV. Способи дієслова.

1. Дійсний спосіб: *літає, літає, літатиме...*

2. Умовний спосіб: *літав би, подивилися б...*

3. Наказовий спосіб: *літай, подивіться...*

V. Часи дієслова.

1. Теперішній час: *міркую, розвидняється...*

2. Минулий час: *міркував, довідався...*

3. Майбутній час: *буду міркувати, міркуватимемо, довідаються...*

4. Зв'язок між видом і часом дієслова:

а) у теперішньому часі: *шукаю, сходяться...*

б) у минулому часі: *шукав, зійшлися...*

в) у майбутньому часі: *шукатиму, зійдуться...*

VI. Змінювання дієслів.

1. Поділ дієслів на дієвідміни: *скаже, скажуть, мовчить, мовчать...*

2. Визначення дієвідміни зв неозначеною формою дієслова: *біліти — білю, гуркотіти — гуркочу, звучати — звучу...*

3. Закінчення дієслів I та II дієвідмін у 1-й особі однини: *скажу, мовчу, розмовляю...*

4. Особливості закінчень дієслів I дієвідміни в інших особах: *пишеш, пишуть, допомагаємо, допомагають...*

5. Особливості закінчень дієслів II дієвідмін в інших особах: *побачиш, побачать, стоїмо, стоять...*

6. Особливості закінчень дієслів архаїчної дієвідміни: *продам, продаси...*

7. Чергування проголосинок:

а) у дієсловах I дієвідміни: *писати — пишу, пишеш...*

б) у дієсловах II дієвідміни: *судити — суджу, судиш, судять; любити — люблю, любиш, люблять...*

8. Правопис дієслів у майбутньому недоконаному простому часі: *писатиму, світитиме, думатимете...*

9. Творення минулого часу дієслова: *співати — співав, везти — віз, цвісти — цвів...*

10. Граматичні значення дієслова а минулому часі: *вів, вела, вело, вели...*

11. Творення умовного способу: *робив би, робила б...*

12. Творення й правопис наказового способу: *принеси, принесімо, принесіть; різ, різмо, різте...*

ВП. Вживання часів і способів дієслова.

1. Вживання теперішнього й майбутнього часів у значенні минулого: *йду, аж бачу...*

2. Вживання наказового способу а значенні дійсного: *а він візьми і скажи...*

3. Вживання умовного способу в значенні наказового: *написав би листа братові...*

4. Вживання дійсного способу а значенні наказового: *підете, зробіте...*

5. Безособові дієслова: *світає, не спиться...*

2. Прочитайте прислів'я. Випишіть усі дієслова й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиць «Характеристика дієслова в цілому» та «Характеристика способових форм дієслова» (наприклад: *любиш — 221.110.212; поганяти — 121*).

1. Любиш поганяти — люби й коня годувати. 2. В один чобіт не азуєш даї ноги. 3. Поставили цапа город стерегти. 4. Якби свині роги, то б усіх поколола. 5. Не воруй лиха, то не бідуватимеш. 6. Хочеш їсти калачі, не сиди на печі. 7. Іа би кіт рибу, а а воду не хоче.

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Не) прикладав мук — (не) простягай руки.
2. Один подає, вісім кладе і кричать — (не) навалюй.
3. (Не) продавай вовка, поки (не) вбив. 4. (Не) здужає

третього хліба з'їсти. 5. (Не) замочивши ніг, (не) злоаиш рибки. 6. (Не) має нічого схованого, що б (не) об'явилось. 7. Олії з водою ніколи (не) погодиш.

4*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Ти ходиш сама, блукаєш, як сирітка, (не) доб'єшся аїд тебе слоаа. (*М. Кропивницький*.) 2. От вона поневіряється із своїм старим в убогій хатині, (не) доїдає й (не) досипає. (*І. Нечуй-Левицький*.) 3. Моє око всього (не) доглядить. (*Марко Вовчок*.) 4. Купець той багато неправди робиа: мірявши — (не) домірюваа, важиаши — (не) доважував, дуриа людей. (*Грицько Григоренко*.) 5. Газети до них (не) доходять, людей просвіченнх вони (не) бачать. (*І. Нечуй-Левицький*.)

5*. Перепишіть загадки, розкриваючи дужки. Поясніть чергування приголосних у дієсловах. Загадки відгадайте.

1. Що літає: крил (не) має, але крила підіймає. 2. Є крила — (не) літаю, ніг (не) маю, а гуляю, по землі (не) ходжу, на небо (не) дивлюся, зірок (не) лічу, весь час моачу. 3. Біжать даа брати; один одного (не) доженуть.

В і д г а д к и: велосипед, вітер, риба.

6. Прочитайте уривок. Випишіть дієслова в теперішньому та майбутньому доконаному часах окремо за дієвідмінами.

...Я родився а степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить «в степах»? Там, перш усього, немає хапливості. Там люди, наприклад, їздять волами. Запряжуть у широкий, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і їдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на аозі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком наперед, підожде волів, крикиє задумливо «гей!» і зноа собі поважно піде уперед.

А навкруги теплий степ та могили, усе степ та могили. А над могилами агорі кругами плавають шуліки; часами, як по дроту, в ярк спуститься чорногуз, м'яко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо, та степ, та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крові хаплиаістю, і, нарешті, приїжджає туди, куди йому треба. (*В. Винниченко, «Зіна»*).

7*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте за змістом або в теперішньому, або в мвйбутньому доконаному часах.

(Пере^квітувати) квітень,
 (Пере^шуміти) весна,
 І (бути) тихе літо,
 Глибінь ясна.
 В глибінь (за^глянути) осінь,
 (По^журнтися) сама.
 І під гудіння сосон
 (Впа^сти) зима.
 Та дням нема спокою:
 На аесну (скрес^нути) сніг, —
 Діансь — стежки знайомі,
 Сліди од ніг.
 І зноа (цві^сти) черешні,
 І (зеле^ніти) луг...
 Сьогоднішне, вчорашне —
 Незмінний круг.

(М. Драй-Хмара.)

8. Прозмінюйте в теперішньому часі дієслова *гуркотати* і *гуркотіти*, *волокти* і *волочити*. Написане звірте з надрукованим нижче. Помилки, якщо трапляться, виправте і з'ясуйте.

<i>гуркотати</i>	<i>гуркотіти</i>	<i>волокти</i>	<i>волочити</i>
О д н и в			
(я) гурко ^ч у	гурко ^ч у	воло ^ч у	воло ^ч у
(ти) гурко ^б чеш	гурко ^т іш	воло ^ч еш	воло ^ч иш
(він) гурко ^б че	гурко ^т іть	воло ^ч е	воло ^ч ить
М н о ж и н а			
(ми) гурко ^б чемо	гурко ^т им ^б	воло ^ч емо	воло ^ч имо
(ви) гурко ^б чете	гурко ^т ит ^е	воло ^ч ете	воло ^ч ите
(вони) гурко ^б чуть	гурко ^т я ^т ь	воло ^ч уть	воло ^ч ать

9. І. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини (щ о р о б н ш ?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням -еш; 2) із закінченням -иш.

Кликати, оженитися, чнстити, сюркотати, стуко-

тіти, зближати, утовкмвчати, тиснути, утоптати, тямити, вибороти.

П. З других букв прочитаєте закінчення вислову французького філософа ХІХ ст. Ернеста Ренана: «Праця — найкращий шлях до того, щоб...».

10*. У диктанті одні учні написали: *Полеж стелеться туман*, інші — *Полеж стелиться туман*. Хто написав правильно? Чому?

11. За формою 1-ї особи однини дієслова *брязкочу* треба було знайти форму 1-ї особи множини. Одні написали *брязко́чемо*, інші — *брязко́тимь*. Хто написав правильно? Чому?

12. Яке різне лексичне значення мають дієслова *ви́росте-мо* і *ви́ростимо*?

13*. Прозмінюйте в майбутньому недоконаному простому часі дієслова *радіти*, *веселитися*.

14*. Прозмінюйте в минулому часі дієслова *привести*, *допомогти*.

15*. Подані дієслова поставте в наказовому способі, перед тим визначивши їхню основу теперішнього часу (наприклад: *гуркотіти* — *гуркот-ить* — *гуркоти*, *гуркотімо*, *гурко-тіть*).

Зустріти, зустрічати, поздоровити, поздоровляти, провести, проводити, зв'язати, зв'язувати.

16. І. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у дві колонки: 1) з м'яким знаком укінці; 2) без м'якого знака.

Зволожити, заправити, квасити, зготувати, поглянути, вносити, повідомити, зморщити, вірити, вимітити.

П. З других букв прочитаєте закінчення вислову давньоарабського письменника Аль-Харізі: «*Де мало слів, там...*».

17. І. Прочтайте текст. Зверніть увагу на переїсне вживання часів і способів дієслів.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати, скажи нам казочки! — прохали діти.

І Галя, примостившись біля них ив полу, почала квзку:

— Бун собі, жив собі дід та баба, і було в них три дочки, і щонайменшу Галею звали...

— Галею? Як тебе? — перехоплює хлопець.

— Еге, як маіе... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рауть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:

— Понесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти, — знову каже хлопець. — І ти так: иарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, яе перепиний!.. То ті сестри й кажуть: — Як ми додому аериємось? У иєї скільки ягід, а в нас нема... — розказувала Галя, а діти все слухали.

(Б. Грінченко. «Сестриця Галя».)

II. Передайте цю чи подібну розмову по-своєму, можливо, навіть між іншимн дітьмн. Свою розповідь запишіть.

Альманах. Теїр дев'ятий (Петрикіа)

ДОВГА ЛОЗА

Я читав книжку і а ній натрапіа на аислів: «Хлопці, давайте гратися в довгої лози». Що це за гра? Я запитав про неї у свого дідуса.

— О, це козацька забава, — ожив дідусь. — Вувало, зберемося ми, хлопчаки, на айгоні — і пішло. Енергія аж прискає з нас. У які тільки ігри не граємось, але найбільше а доагої лозн. Хтось перший аййде перед гурт, зігне спину, айпреться руками на аиставлену яаперед иогу — скачи. Ми розганяємось один за одним, айдштоахуємось руками айд його айгнутої спини й, розставиашн ноги, перестрибуємо через нього. І так само стаємо через кілька крокіа. Отак вишикуємось в доагій ряд — і гуп, гуп! Доки зоасім ухекаємось.

— А чому ан цю гру назаали козацькою? — поцікавився я.

— Бо а иій айробляються спритність і сила. Колись ми знали багато рухливих ігор — і гилку, і високого дуба, і цурку, і хрещика, і кашу. Як набігаєшся, иастрибаєшся — м'язи аж брияють. Тепер усе позабували. Ото тільки й зяають, що телевизор: втупляться а нього, й більше ніщо їх не цікавить.

18. Прочитайте Петрнків нарис. Спробуйте й вн описати якусь гру.

§27

Дієприкметник як форма дієслова

Спостереження

1. Розгляньте таблицю «Форми дієслова» (§ 6) і визначте особливості дієприкметника порівняю з іншими дієслівними формами.

2. Порівняйте подані приклади і снажіть:

а) що називає дієприкметник як форма дієслова і чым він подібний до прикметника;

б) на яке питання відповідає дієприкметник.

Форми дієслова	Дієприкметник	Прикметник
зірвавши	зірваний	кленовий
падає	падаючий	лапатий
пожовтіти	пожовтілий	жовтий

1. Хвилі підхопили шлюпку, і вона вилетіла в море. — Підхоплена хвилями шлюпка вилетіла в море. (М. Трублаїні.)

2. Надвечір помітили на горизонті корабель, який ледь бовванів. — Надвечір помітили на горизонті ледь бовваніючий корабель. (О. Гонимар.)

3. Акації стояли в цвіту, безліч білих китиць за-
квітчали їх. — Акації стояли в цвіту, заквітчані без-
ліччю білих китиць. (І. Нечуй-Левицький.)

3. Розгляньте таблицю і зробіть висновок, які граматичні значення дієприкметника опільні з іншими формами дієслова, а які — з прикметником.

Характеристика дієприкметника

Цифро-вий код	Вид	Пасивний чи активний	Рід	Відмінок	Число
	2	3	4	5	6
0	—	—	не розрізняється	—	—
1	доко-наний	пасивний (перехідне дієслово)	чоловічий	Н.	однина
2	недоко-наний	активний (неперехідне дієслово)	жіночий	Р.	множина
3	—	—	середній	Д.	—
4	—	—	—	Зн.	—
5	—	—	—	Ор.	—
6	—	—	—	М.	—

4. За значенням дієприкметники поділяються на активні й пасивні. З'ясуйте, які з них називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета, а які — ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

Активні дієприкметники: працюючий пенсіонер (пенсіонер працює), лежачий камінь (камінь лежить), погасле вогнище (вогняще само погасло).

Пасивні дієприкметники: підстрелений птах (хтось підстрелив птаха), кинутий камінь (хтось кинув камінь), погашене вогнище (хтось погасив вогнище).

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть дієприкметники й визначте, чим вони подібні до інших дієслівних форм, а чим — до прикметника.

1. Небо, збіліле від спеки, вже сивіє, мов попеліє. (Леся Українка.) 2. Звсмалені сонцем, звкурені, мокрі од поту обличчя вилскували радістю і здоров'ям. (О. Довженко.) 3. Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця. (М. Коцюбинський.) 4. Здавалося, ліс уже дрімав, засипав і тільки через сон дивився з гори освіченими верхами на заходяче над

Богуславом сонце. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Між сірними скелями стоїть на низині стара церква з трьома бвнями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом. (І. Нечуй-Левицький.)

2. І. Дієприкметники запишіть у дві коловки: 1) доконаного виду; 2) недоконаного виду.

Скριαджений, думаючий, змальовувааний, прогнилий, виховааний, охриплый, лежачий, знаючий, стиснений, задубілий, міцніючий.

II. З других букв кожного слова повинно скластися закінчення вислову Л. Костенко: «І скаже світ: — Ти...».

3. І. Дієприкметники запишіть у дві коловки: 1) пасивні; 2) активні.

Знемагаючий, заціпенілий, зсунутий, зчорнілий, побілений, гуркочучий, оживаючий, знайдений, киплячий, знепритомнілий, оцінений, переписаний, діючий.

II. З других букв кожного слова прочитаєте закінчення вислову Т. Шевченка: «Не гріє...».

4. Прочитайте уривок. Випишіть усі дієслівні форми (зокрема й дієприкметники) і позначте їхню форму, вид та перехідність, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристики дієслова в цілому» (наприклад: *грає* — 222).

Все починається з балок, де ми, позбігаючись, граємось, б'ємось, плачемо і миримось, де так гарно і солов'ям, і дітям... Роса по балках така, що коли треба ноги помити чи ранішній сон розігнати, то біжи мерщій, де спорниш та лопухи, там вова така краплиста, що й себе, заспаного, в краплині побачиш... А в степу! Там росичка буде тепла, там виблискує і а чашечках білої березки, і на стебельцях жита, і червоний горошок саїтється нею, і різне польове квіття, що радіє кожною квіттинкою, розбризане всюди по межах серед дозріваючих нив. І ніколи не атратить той ранішній світ для нас своєї росяної, світлоносної сили та свіжості... (О. Гончар. «Твоя зоря».)

5. Прочитайте вивродну усмішку. Знайдіть дієприкметники й схарактеризуйте їх.

Трос чоловіків чекають автобуса. Один — у плащі,

другий — у зкзовому пальті, третій — закутаний у кожух, взутий у валянки.

Той, що в плащі, каже, розтираючи задубілі руки:

— Ну й мороз! Градусів двадцять, напевне.

— Двадцять — не двадцять, — каже той, що в пальті, хукаючи на змерзлі пальці, — а п'ятнадцять буде.

Чоловік у кожусі усміхнувся:

— Та що ви? Не більше десяти.

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієпрвкметника».

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, зі стін руїнк з галасом знялось вороння, а всередину з лускотом посипались тінки і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз у раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився ка старому житлі. Микаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри — вікна, з яких немов щось виглядало, — Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з травк, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половинк загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики... (М. Коцюбинський. «Fata morgana».)

II. Знайдіть якусь покинуту чи зруйновану будівлю, роздивіться добре й опишіть її. Можете вживати дієприкметники *забутий, занедбаний, зруйнований, розвалений, розкиданий, повитий смутком, зігнутий, спорохнялий, зарослий* тощо.

7. Запам'ятайте стійкі порівняння та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Як намальований (вредливий); біжить, як посолений (дуже швидко біжить); став, як укопанкй (став нерухомо); бігає, як ошпарений (безладно метушиться); опустив крила, як обескубана курна (втратив енергію, засумував); як мішком з-за рогу прибитий (пришелепкуватий).

В и с н о в и (для самоперевірки)

1. Дієприкметник — це особлива форма дієслова.
2. Дієприкметник називає водночас дію й ознаку предмета за цією дією і відповідає на питання *я к и й*?
3. Дієприкметники, як і інші дієслівні форми, мають вид, бувають перехідними чи неперехідними, а подібно до прикметників змінюються за родами, відмінними й числами.
4. Активні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета.
Пасивні дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета.

§28

Творення активних дієприкметників

Спостереження

1. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники активні. З'ясуйте, якого виду вони бувають і від яких дієслів утворені — перехідних чи неперехідних. Зробіть відповідний висновок про творення активних дієприкметників (для певності можете ще проаналізувати дієприкметники з вправи 3 §27).

Мисляча людини (людина *мислить*), тремтячий голос (голос *тремтить*), палаюче вогнище (вогнище *палить*), порум'яніле обличчя (обличчя *порум'яніло*), зів'ялий листок (листои *зів'яв*), затихлий ліс (ліс *затих*).

2. Розгляньте, як творяться активні дієприкметники недоконованого виду (їх ще люди не зовсім точно називають активними дієприкметниками теперішнього часу). Зробіть висновки.

Неозначена форма дієслова	3-тя особа множини теперішнього часу	Активний дієприкметник недоконованого виду
<i>темніти</i>	<i>темнію-ть</i>	<i>темнію-чий</i>
<i>повзти</i>	<i>повзу-ть</i>	<i>повзу-чий</i>
<i>дрижати</i>	<i>дрижа-ть</i>	<i>дрижа-чий</i>
<i>вабити</i>	<i>вабля-ть</i>	<i>вабля-чий</i>

3. Простежте, як творяться активні дієприкметники доконаного виду (їх ще іноді не зовсім точно називають активними дієпринметниками минулого часу). Зробіть висновки.

Неозивчена форма дієслів	Множина минулого часу	Активний дієприкметник доконаного виду
<i>потемніти</i>	<i>потемніл-и</i>	<i>потемніл-ий</i>
<i>опастися</i>	<i>опал-и</i>	<i>опал-ий</i>
<i>розквітнути</i>	<i>розквітл-и</i>	<i>розквітл-ий</i>

4. Складіть речення з вжитими дієприкметниками недоконаного й доконного видів *мерзнучий* і *змерзлий*, *достигаючий* і *достиглий*, *заростаючий* і *зарослий*. Зробіть висновки про те, які дієприкметники в українській мові широко використовуються, а які — рідко.

Вправи

1. Прочитайте речення. Знайдіть вжиті дієпринметники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворилися.

1. Часом темнішало від швидко літаючих хмар, але як швидко вони налітали, так швидко й проносились. (Ю. Яновський.) 2. Зігнувши лисніючі шиї, проскакали лошата і зникли за вербами. (М. Руденко.) 3. Шелестом опадаючого листу зітхає лісова стежка. (М. Стельмах.) 4. Поміж зів'ялим полином, по кидимах пожовклої цілинної трави, через горби звивається широкий битий шлях. (І. Ле.) 5. Ми уже стоїмо на порі, як достиглі плоди, як дерева набряклого саду, обважнілі від дум. (Л. Первомайський.)

2. І. Утворіть активні дієпринметники недоконаного виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -уч (ий); 2) з суфіксом -ач (ий).

Колоти, збільшувати, свистіти, джеркотіти, сонотати, зв'язувати, сидіти, стояти, в'янути, узагальнювати, скакати, стриміти, вірити, тихнути.

II. З других бунів кожного слова повністю скластися закінчення вислову Ернеста Хемінгуей: «Кожний, хто ходить по землі, має свої...».

3. І. Утворіть активні дієприкметники і запишіть у дві колонки: 1) дієпринметники недоконного виду; 2) дієприметники доконаного виду.

Прогіркнути, розтанути, знати, вести, обважніти, іскрити, сліпити, вигоріти, стихнути, сіріти, удосконалювати, видужати.

II. З других букв кожного слова повинні скластися слова, пропущені у вислові античного філософа Епіктета: *«Чого... того не чини навіть у думках»*.

4*. Перепишіть речення, неозначену форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Над усе любив Іван гори, ліси, зелені луки, де пахло гарячим роменом, не (знати) спраги деревієм, ясноокою ромашкою. (П. Колесник.) 2. Вітер гуляє полями (змокрити), негідь, тумани несе. (Б. Грінченко.) 3. Мріють у (тремтіти) мареві далекі села. (Григорій Тютюнник.) 4. Темная діброва стихла і мовчить; листя (пожовтіти) з дерев летить. (Я. Щоголів.) 5. Осінь вже присипала землю золотою порошею (опастися) листя. (В. Кучер.) 6. Тихий вітер обсилав (опадати) листом рож і бузку голівку дитини та одіжку матері. (І. Нечуй-Левицький.)

5. I. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому активні дієприкметники і поясніть їхнє значення.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом, — мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні...

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукуюча, з вічним питанням — нащо? до чого? — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видно сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму... (М. Коцюбинський. «Хмари».)

II. Поміркуйте над тим, яку подібність побачив пвсьменник між хмарами і душею поетів.

III. Виберіть день, коли хмари по небу плывтимуть не суцільною масою, в окремих отарах, й уважно приглянь-

теся до вих. Що вони вам вагадують, які почуття, думки викликають? Опишіть це.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Каїнова печать (у Біблії розповідється про перше вбивство на землі: Каїн убив свого меншого брата Авеля, і Бог згатаврував убивцю). 2. Вавилонське стовпотворіння (як розповідається в Біблії, люди почали будувати у Вавилоні вежу, щоб дістатися до небв; аби цьому перешкодити, Бог змішав їм мови, і вони перестали розуміти одне одного, зчинилися безлад, метушня, гармидер). 3. Мннна небесив (зв Біблією, коли Мойсей виводив єврейський народ з єгипетської неволі, то в пустелі Бог, щоб утіквчі не загинули з голоду, посилав їм з неба їжу; «чекати манни небесної» озвчає «пасивно чекати якогось дива»).

Висновки (для самоперевірки)

1. Активні дієприкметники творяться від неперехідних дієслів і бувають недоконаного або доконаного виду.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини теперішнього часу заміною кінцевого -ть на -чий.

3. Активні дієприкметники доконаного виду творяться від минулого часу заміною дієслівного закінчення прикметниковим закінченням.

4. Активні дієприкметники доконаного виду широко використовуються в українській мові, в дієприкметники активні недоконаного виду вживаються рідко.

§29

Творення пасивних дієприкметників

Спостереження

1. В усіх поданих словосполученнях дієприкметники пасивні. З'ясуйте, від яких дієслів вони утворені — перехідних чи неперехідних — і якого виду вони бувають.

Засіяне поле (хтось засіяв поле), в'їжджена дорога (люди в'їздили дорогу), кинута палиця (хтось кинув палицю), розбита чашка (хтось розбив чашку), уявлювана картина (хтось уявляє картину).

2. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від дієслів з основою на -а-. Зробіть висновки.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
оновлюва-ти	оновлюва-ний
зруба-ти	зруба-ний
спила-ти	спила-ний
настоя-ти	настоя-ний
розда-ти	розда-ний

3. Розгляньте, як творяться пасивні дієприкметники від інших дієслів. Зробіть висновки.

Неозначена форма	Основа 1-ї особи однини	Пасивний дієприкметник
скосити	скош-у	скош-ений
випустити	випуц-у	випуц-ений
в'їздити	в'їждж-у	в'їждж-ений
купити	купл-ю	купл-ений
запрягти	запряж-у	запряж-ений
замести	замет-у	замет-ений
знайти	знайд-у	знайд-ений

4. Простежте, як ще можуть творитися пасивні дієприкметники від дієслів з основою на -ну-, -о- та деяких інших.

Основа інфінітива	Пасивний дієприкметник
зсуну-ти	зсун-ений, зсуну-тий
одягну-ти	одягн-ений, одягну-тий
стріну-ти	стріну-тий
поро-ти	пор-ений, поро-тий
коло-ти	кол-ений, коло-тий
дер-ти	дер-тий
кри-ти	кри-тий

5. Розгляньте всі раніше яведені приклади наслідних дієприкметників і зробіть висновок про те, чи подвоюється *и* у їхніх суфіксах.

6. Розгляньте подані приклади і скажіть, яке уточнення слід внести у визначення пасивних дієприкметників (див. § 27).

Умитий хлопчик (хтось умив хлопчика і хлопчик умився сам), відірваний листок (хтось відірвав листка і листок відірвався сам), відчинені двері (хтось відчинив двері і двері відчинилися самі), злежана солома (солома злежалася).

Вправи

1. Прочитайте вірш. Знайдіть наслідні дієприкметники і поясніть, як вони утворені.

Шляхи мої немірні,
гори мої неважені,
заїрі мої не наджені,
води мої не пошені,
риба у їх не ціджена,
птахи мої не злякані,
діти мої не лічені,
щастя моє не злежане...
Оце така я а тебе матінка,
в руці Господній
Україна синенебая!

(Т. Осьмачка. «Україна».)

2. Прочитайте прислів'я. Знайдіть пасивні дієприкметники, визначте їхній вид, рід, відмінок та число і поясніть, як вони утворилися.

1. Написаного й сокирою не вирубаєш. 2. Дарованому коневі а зуби не заглядають. 3. Прада Сидорова — киселем мліаці номазані, на наркані сушаться. 4. Ти йому стрижене, а аін тобі кошене. 5. За одного битого двох небитих дають.

3. Прочитайте загадки. Знайдіть пасивні дієприкметники й схарактеризуйте їх. Загадки відгадайте.

1. Поле не міряне, віаці не лічені, пастух не наїкятий. 2. В лісі вирубааа, сокирою аитесана, а а руках

плаче. 3. Що можна бачити з заплющеними очима?
4. Скручеаа, за'язааа, по подвір'ю гуляє.

В і д г а д к к: мітла; небо, зорі та місяць; сон;
скрипка.

4*. І. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники в називному відмінку чоловічого роду (я к н й ?) і запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -(а)н-; 2) з суфіксом -ен-.

Ознаменувати, оснастити, звабити, загальмувати, знервувати, попередити, об'їздити (коня), надумати, випанувати, позолотити, купувати, удосконалити, купити.

ІІ. З других букв кожного слова повинно склестися продовження слів гімну: *«Душу й тіло ми положим...»*.

5*. Перепишіть речення. Неозначеау форму, що в дужках, замініть відповідними дієприкметниками.

1. Ми розмістилися на возі, добре (вимостити) свіжою травою. (А. Шиян.) 2. Віз м'яко покотися ще ке (а'їздити) дорогою. (М. Стельмах.) 3. Повні, рожеві, як діти, (збудити) зі сну, пливк по небі хмаринк. (М. Коцюбинський.) 4. І знов у тумані бринілк окремі розмоаи, як (звчепити) струни. (М. Коцюбинський.) 5. Невеличка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином. (І. Нечуй-Левицький.)

6. І. Пригадайте, від чого залежить вживання варіантів дієслівного суфікса -ув- і -оа- (див. § 10). Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники й звпишіть у дві колоики: 1) з суфіксом -ов-; 2) з суфіксом -ув-.

Стримувати, звоюватк, успадкувати, позмотувати, передрукувати, прасувати, заужувати, позакачувати, оцинкувати, розглядуаати, перебудувати.

ІІ. З других букв слів першої колонки повинно склестися закінчення вислову азербайджанського поетв ХІІ ст. Нізамі: *«Слово, що йде від серця, завжди проникає...»*.

7. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й визначте їхнє звччення (активні чи пасивні).

Мотря стояла під хатою проти білої стінк. Високв на зріст, рівив станом, але не дуже товка, з кремезними ногами, з рукааами, позакачуваними по лікті, з чорними косами, воаа була ніби намальована на білій стіні. Загоріле рум'яне лице ще виразніше малювалось

з чорними тонкими бровами, з темними блискучими, як терен, облитий дощем, очима. В лиці, в очах було розлите щось гостре, палке, гаряче, було видно розум з завзяттям і трохи з злістю. Сонце било на Мотрю косм промінням, освічувало її з одного боку, обливало жовтогарячий кісник на голові та червоне намисто на шії. (І. Нечуй-Левицький. «Кайдашева сім'я».)

II. Подумайте, чому автор малює портрет Мотрі на тлі білої стіни. Знайдіть антоніми в тексті.

III. Перекажіть уривок або за цим зразком опишіть портрет знайомої вам людини. Можете вжити ще дієприкметники *одягнений, застібнутий, розхристаний, освітлений, усміхнений, розгублений, нахмурений, втомлений* тощо.

8. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Слава тобі, кесарю, приречені на смерть вітають тебе (такими словами раби-гладіатори, йдучи на смерть, вітали римського імператора). 2. Прикутий Прометей (за грецькою міфологією, боги прикували до скелі Прометея й прирекли на вічні муки за те, що він дав людям вогонь). 3. Обітована земля (цей біблійний вислів означає багатий і щедрий омріяний край). 4. Увінчаний лаврами (стародавні греки увінчували вінком з лаврових гілок переможців — лауреатів).

Висновки (для самопереаірки)

1. Пасивні дієприкметники творяться від перехідних дієслів. Вони бувають доконаного й недоконаного виду.

2. Від дієслів з основою на -а- пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи інфінітива суфікса -н(ий).

3. Від інших дієслів пасивні дієприкметники творяться додаванням до основи 1-ї особи однини суфікса -ен(ий).

4. Від дієслів з основою на -ну-, -о- та деяких інших пасивні дієприкметники можуть творитися також додаванням до основи інфінітива суфікса -т (ий).

5. У суфіксах дієприкметників буква н не подвоюється.

6. Пасивні дієприкметники можуть називати ознаку предмета, зумовлену також зворотною дією того самого предмета.

Спостереження

Зіставте відмінювання дієприкметника з відмінюванням прикметника і зробіть висновки.

Відмінки	Однина		Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	
Н.	ясний сяючий	ясна сяюча	ясні сяючі
Р.	ясного сяючого	ясної сяючої	ясних сяючих
Д.	ясному сяючому	ясній сяючій	ясним сяючим
Зн.	як у Н. або Р.	ясну сяючу	як у Н. або Р.
Ор.	ясним сяючим	ясною сяючою	ясними сяючими
М.	(на) ясному сяючому яснім сяючим	ясній сяючій	ясних сяючих

Вправи

1. Провідмінійте письмово в однині й множині словосполучення *лежачий камінь* та *зеленюча гілка*.

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Сплески пісні й сміху, тонуть в (розколисаний) ріці. (М. Бажан.) 2. Пісня моя в (невмираючий) силі в моїм серці ясніє, живе. (І. Франко.) 3. Шелестом (опадуючий) листу зітхає лісова стежка. (М. Стельмах.) 4. Напівпрозорі (жовтіючий) та (червоніючий) кетяги солодко дрімають серед лапатоного листя. (М. Коцюбинський.) 5. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда (ревучий), (виючий), чадних машин. (П. Загребельний.)

3. І. Випишіть у колонку спочатку словосполучення, де в закінченнях дієприкметників та прикметників вставлено пропущену букву *і*, потім — де вставлено букву *и*.

Знаюч..й людині, (у) темніюч..й прірві, знеболююч..й засіб, біліюч..х стін, тремтяч.. руки, повзуч..й

гадюці, (по) вбнт..й дорозі, очищуюч..й пристрій, чорніюч..ми силуетами, (у) кипляч..й смолі, (у) стояч..й воді, згасаюч..й день, колюч..м дротом, (на) висяч..м мосту.

II. З других букв кожного словв повинно скластися закінчення вкслову англійського письменникв Оскара Уайльда: *«Це жакливо важка робота —...»*.

4. I. Прочитайте урввок. Випишіть дієприкметвики й позначте їхній рід, відмінок і число, коркстуючись цифровим кодом таблиці «Характеристикв дієприкметника» (наприклад: *ослабленим—151*).

Остап лежав нв очереті й почувавсь ослвбленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихвти...

«Вночі стало йому гірше. Пропвсиинчн тіпала ним, гврячив палилв вогнем, а в грудях тви иололо, що він нв превелииу силу діставав собі воду. Він хотів иашплати і не міг од болю. А Соломін не приходила...

Удосвіта Остап почув, що иоло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жвртує, що переиинувлсь собвиюю?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, в вовк. Велиинй, сірний, звбвтанний, з гарячимн й голоднимн очимв. Він ивсторошив вухв й простнг до Остапв морду, міриуючи, чн безпечно йому нападвти, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь ив вовив. Він добре бвчив трохи иривий, глибокий і звслинений рот вовив, закрутки шерсті нв його грудях і міцні замочені лвби**.

Звір стояв нерухомо, врешті перестввив одну лвбу, далі другу і трошин присунувся до Оствпв.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув нв вовив. Бризин долетілн до його морди, иільив з них впало нв неї. Вовк всиалнв зуби і осів ив задні лвби, але не одходив.

Остап знов поиропив його водою. Вови клвциув зубами і блимиув очимв. Вів був иевдоволений. Посидівши трохи й не зводячн очей з Остапв, він раптом витнг шию, подавсн ивперед і твк жалібно зввив, що Остапові аж мороз пішов позв шкіру. Вив він довго, ив

кілька иот, із великим смаком, з заплющеними очима.
(М. Коцюбинський. «Дорогою ціною».)

II. Приготуйтеся до усиого переказу тієї частини тенсту, де описано зустріч Остапа з вовком. Спробуйте передати, що а цей час відчував Остап. Що могло статися далі?

Б. Запам'ятайте стійкі звороти. З двома з них складіть речення.

Лежачий хліб (легко здобутий прожиток); пахне смаленим (загрожує небезпека); підскаочив як ужа-лений (різко схопився); мовби хто киив гарячого приску на когось (хто-небудь раптово відчув сильне збентеження); сидіти на порохівій бочці (перебувати під загрозою небезпеки).

Альманах. Твір десятий (Михайликів)

БОРСУК І ЛИС

Якось напровесні лис попросився в комірие до борсука.

— Вода в річці прибуває, ось-ось підтопить мою хату. Нам би тільки пересидіти, доки аода спаде, — казав лис. — А у вас, я знаю, кіміат багато.

— Слава Богу, е де жити, ночей недосипав — будувався, — відпоав борсун. — Та й ми ж сусіди, то як не допомогти один одному.

Ще того ж таки дия лис із лисицею перебралися до борсукової хати. А вже через кілька днів лисиця скаржилася сороці:

— Той борсук таний черствий, иекультурний. Я, знаєте, при надії, мені спокій потрібен. А він цілними ночами товчється, щось майструє, все прибирає. І на-аїть гавнати по-нашому не вміє, а тільки хрюкає.

Через кілька тижнів обурювався лис:

— Борсун каже, щоб ми аибиралися, бо, мовля, і в річці вода спала, і ми бруднимо йому хату, і в нього п'ятерс борсученят. А те, що в нас є лисенята, йому байдуже. Це порушення прав живої істоти.

А ще десь через місяць борсук почав будуватися зовсім а іншому місці.

6. Прочитайте Михайликову казку. Спробуйте й ви скласти казку, наприклад про те, як щука поселилася в ставку серед карасів.

Висновки (для самоперевірки)

Дієприкметники відмінюються за відмінками, родами й числами так само, як і прикметники, і мають такі самі закінчення, як прикметники твердої групи.

§31

Дієприкметниковий зворот

Спостереження

1. У поданих реченнях дієприкметникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правило про дієприкметниковий зворот.

1. *Освітлена місяцем* щука стояла непорушно на водній поверхні. (М. Трублаїні.) 2. Вітрила, *зафарбовані сонцем*, схожі були на рожеві крила чайок. (Петро Панч.) 3. Заграв, зарум'янився Дніпро, *злегка повитий свіжим серпанковим туманцем*, сходило сонце. (О. Гончар.)

2. Порівняйте подані варіанти речень і зробіть висновки, коли дієприкметниковий зворот виділяється з обох боків комами (означуване слово, якого стосується дієприкметниковий зворот, виділене іншим шрифтом).

1. *Луг, орошений дощем*, сяє-миготить огнем. (У. Кравченко.) — *Орошений дощем луг* сяє-миготить огнем. *Люблю луг, сонцем опромінений*. (У. Кравченко.) — *Люблю сонцем опромінений луг*. 2. *Високний берег, оповитий прозорим туманом*, мрів у далечині. (І. Нечуй-Левицький.) — *Оповитий прозорим туманом високий берег* мрів у далечині.

3. У поданих реченнях знайдіть підмет, присудок і зробіть висновок, чому тут дієприкметникові звороти не виділяються комами. Зверніть увагу на останнє речення.

1. *Вогке повітря наснажене прозорою парою*. (З. Тулуб.) 2. Хата *посипана зеленою пахучою травою*.

(Ю. Яновський.) 3. Вулиця вимощена камінням. — Вулиця, вимощена камінням, повилася вгору. (І. Нечуй-Левицький.)

Вправи

1. У поданих реченнях знайдіть дієприкметникові звороти. Прочитайте речення без дієприкметникових зворотів.

1. По застиглих від нічної прохолоди горбах переливалися білим морем гірські тумани. (Г. Хоткевич.)

2. Одягнений у хвою, шумить дрімучий темний бір. (Н. Забіла.) 3. Незабаром вів помітив у землі манюсінку-ямку, сховану в густій траві, і в ній затишне гніздечко, вимощене з трав'яних стебел. (Григорій Тютюнник.) 4. Осріблені місяцем гори блищать. (О. Олесь.)

2*. Речення переписіть. Знайдіть підмети і присудки. Дієприкметникові звороти підкресліть і, де треба, виділіть комами.

1. Скільки глянеш — вилискують розгойдані вітром хліба. (О. Гончар.) 2. Клониться дерево плодом обтяжене. (І. Франко.) 3. Очманілі від тепла горобці лізуть прямо під ноги. (Григорій Тютюнник.) 4. Глянеш вгору, бачиш між гілляками круті скелі зарослі мохом. (І. Нечуй-Левицький.) 5. Каміння вкрите товстим прогнилим шаром листя було м'яке, як подушка. (О. Гончар.)

3. Прочитайте вірш. Знайдіть відокремлений дієприкметниковий зворот.

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила.

І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

(Т. Шевченко.)

4*. Речення переробіть так, щоб відокремлені дієприкметникові звороти стали вевідокремленими і навпаки.

1. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листом головами. 2. Аж до самого небосхилу розляглося засипане снігом поле. (*М. Коцюбинський.*) 3. Нарівні з вікном тьмяно білили припорошені пилом розквітлі акації. (*О. Гончар.*) 4. Наче зачарований велетенський стояв ліс, опушений весь ірисом білим. (*Панас Мирний.*) 5. На палубі, припорошеній снігом, яскраво темніли свіжі сліди від чобіт. (*О. Донченко.*)

5. Прочитайте народну усмішку. Знайдіть дієприкметникові звороти й поясніть їхнє написання.

Учитель, стурбований поганою успішністю учня, каже його батькові:

— Ваш син увесь час біля книжок заспаний.

Але батько був зовсім іншої думки:

— Може бути. То прихований у ньому талант дрімає.

6. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому відокремлені дієприкметникові звороти.

Вже було айдко гори, акриті лісом, а між горами глибокі долини та яри. Вже на горах забілів Акерман¹ з церквами та садками. Бурлаки зішли на крутий берег над лиманом і стали над кручею: перед ними заблищав широкий лиман. Сонце високо стояло на небі. Хоч була рання весна, але надворі було вже гаряче, як серед літа. З лиману повіяло холодком. Картина за лиманом була дуже пишна. Гори неначе поламались та порепались балками до самого долу. І гори, і круті балки зеленіли свіжою весняною травою. Акерман був розкритий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками. Над самим лиманом стояла давня Генуезька твердиня з ансокими, довгими, темними стінами з визубами й зазубами зверху. Поверх стін, порослих зеленим бадиллям, стриміли високі башти. Муровані стіни з баштами ніби виходили просто з води, а в воді одбивались такі самі стіни й башти,

¹ Білгород-Дністровський.

не навче хотіли впасти в глибоку синю безодню. Нв горах білили й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць. (І. Нечуй-Левицький. «Микола Джеря».)

II. Опишіть якусь місцевість, якнй вигляд вона має з відстані. Спочатку зверніть увагу на її рельєф (горн, рівнина, яри тощо), потім на рослинність (ліс, чагарник, посіви, трави тощо) і, нарешті, на будівлі. Не забудьте сказати кілька слів і про небо, про освітлення. Можете аикористати фото на обкладинці підручника.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Побудований нв піску (ґрунтується нв неіадійній основи); підрізний нв пні (підрваний, знищений у своїй основи); втопаний у багнюку (зганьблений); піднятий нв котурни (безпідставио звеличений); замкнений у собі (відлюдкувтий, мовчвзний); втрачений шанс (невикористані можливості); скупвий у любнстку (дуже вродлива людинв).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієприкметник разом із залежними словами називається дієприкметникоаим зворотом.

2. Якщо дієприкметниковий зворот стоїть після означуваного словв, то він виділяється з обох боків комами.

3. Якщо дієприкметник виступве присудком, тоді дієприкметниковий зворот не виділяється комами (між групою підмета і групою присудкв коmv не ставнться).

§32

Розрізнення дієприкметників і прикметників

Спостереження

1. Інколи дієприкметники втрачають дієслівні ознаки (вид, перехідність) і переходять у прикметники. Порівняйте однозаучні дієприкметники з прикметниками й поясніть:

а) які з них називають озваку, зумовлену дією, а які — постійну ознаку;

- б) які з них можна замінити дієсловом, а які — ні;
 в) які з них мають при собі залежні слова, а які не мають;
 г) чи завжди в них такий самий наголос.

Дієприкметники	Прикметники
вихований (к и ж ?) батьками	вихований хлопець
похилений (к у д и ?) на схід	нахилене дерево
відкритий (к о л и ?) недавно	відкритий погляд
печений (я к ?) ка жару	печена картопля
вбраний (у ч о ж у ?) у молоці	варене м'ясо

2. Деякі прикметники зовні нагадують активні дієприкметники. Насправді ж вони утворені інакше. Порівняйте дієприкметники з прикметниками й з'ясуйте, у чому полягає ця різниця.

3-тя особа множини	Дієприкметники	Прикметники
блискають	блискаючий	блискучий
киплять	киплячий	кипучий
плачуть	плачущий	плакучий
зігнали	зігнений	гнутий
достигли	достигащий	стиглий

3. Деякі прикметники з префіксом не-, що походять від пасивних дієприкметників, мають подвоєні букви *нн*. Поміркуйте, як можна відрізнити їх від дієприкметників, у яких завжди пишеться одна буква *н* (приклади читайте вголос).

Дієприкметники	Прикметники
нескінчений	нескінченний
нездійснений	нездійснений
нездоланий	нездоланний

Вправи

1. Доведіть, що подані слова — прикметники, а не дієприкметники.

Чутливий, вирішальний, надувний, переможний, невмирущий, цілющий, палючий, летючий, скрипучий, мерзлий, зрілий, пухлий, нескінченний.

2. І. Випишіть окремо в колонки: 1) прикметники; 2) дієприкметники.

Гнилий, небагненний, здобутий, попереджений, ужитковий, збудований, прогнилий, здогадливий, кипучий, закипаючий.

П. З других букв кожного слова має скластися закінчення а слову Д. Вілоуса: «Переконатися пора: зробиш зло — ...».

3. Прочитайте речення і визначте в них дієприкметники та прикметники.

1. Понад синіючим долом мерехтіли хайлі розігрітого повітря. (І. Франко.) 2. Високо серед неба стояв ясний, блискучий, повний місяць. (І. Нечуй-Левицький.) 3. Усе навколо затихло під владою чаруючої ночі. (Леся Українка.) 4. У тишу повилася глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця. (М. Коцюбинський.) 5. Береза шелестить кучерявим листом, весняні гуки озиваються в завітлім гаю. (Леся Українка.)

4*. Перепишіть речення, замість крапок вставляючи н або нн.

1. Я хочу бачити світ розплюще..ими очима. (І. Драч.) 2. Весняна гроза завжди несподіва..а, завжди жада..а і завжди освіжаюча. (Ю. Збанацький.) 3. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінче..ими широкими стежками бігли за обрій. (О. Донченко.) 4. Ми тихо стояли, дивились, як ясно на темному морі незліче..і світла сіяли. (Леся Українка.) 5. Не забувай за отчий свій поріг, але й кермуй політ за обрій незна..і — і мислі, і часу закони неблагá..і неси в будучину, на плетиво доріг. (А. Малишко.)

5. І. Запишіть слова в дві колонки: 1) з вставленою буквою е; 2) з вставленою буквою и.

Улюбл..ий, зачин..ий, особл..вий, оскарж..ний, улесл..ай, скривдж..ий, сокол..ний, засмал..ий, звільн..ий, свекруш..и, переопці..ний, гороб..ий.

П. З других букв повинен скластися початок прислів'я: «... — що весняний день».

6. До поданих на с. 124 слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Дієприкметники підкресліть.

Блискучий, заіепокоеий, кипучий, мерзлий, стиглий, цвілий.

С и и о н і м и: вирукуий, яскравий, сліпучний, достиглий, заклопотаний, змерзлий, зацвілий, розбурханий, доспільний, дозрілий, стурбований, осліплюючий, сяючий, запліснявілий, задубільний.

7. І. Прочитайте вірш. Знайдіть у ньому всі слова, до яких можна застосуати правила про вживання *и* та *ий*. Поясніть їхнє написання.

Як хороше радіти без причини,
Коли на місто сутінь опада
І чується, як тихо, безупинно
Дзюрчить у стоках весняна вода.
І сиу нема, і спокою немає,
І відчаю, і певності нема,
Тебе ж у далеч владно заклкає
Напоєна надіями п'їтма.
І хочеться всю землю обійїяти
І йти шукать нечуваних пригод...
О, скількн музикн натхненної багато
У шумі каламутиих вод.

(В. Симоненко.)

П. Вірш запишіть під диктовку, напїсання уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо трапляться, виправте.

8. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й прикметники, утворені від дієслів.

Касим-бек гордо й незрушно височить на капітанському місточку перед головною щоглою. Три його галери повертаються до рідних берегів. Позаду — пограбовані землі, залті кров'ю, очищені вогнем. У трюмах галер — багата здобич, у трюмах галер — бранці. Тонкостайні красуні, покручені ремінням чоловіки, хлопчак для військових шкіл яничарського корпусу. Добра здобич...

Мчать горді галери, — не знають спокою нагаї наглядачів, полосуєчи спїии прикутих до весел не-вільників. Це дужі чоловіки, захоплені в ясир у степах козацької Роксоланії, воїи витримують шалений гін...

Беззоряна ніч опустилася над бездонним морем, звідкілясь насунули хмари, зірвався вітер. Тепер ко-

раблі понеслися ще швидше, і Касим-бек наказав згорнути частину вітрил. Може б, дати перепочити і невільникам? Бо таки не всі витримали той шалений гін. Он один широкоплечий велетень хапає ротом повітря, безсило хилиться з лавн. Помер? Чн саме помнрає? Тепер є ким замінити невдачу, за весло сяде новий бранець, а цього — в море!.. Всі три наглядачі кидаються до невільника, відмикають замок, тигнуть безживие тіло до люка.

І тут сталося диво: велетень стрепенувся, вихопив кривий кииджал із-за пояса найближчого наглядача, виігнав по рукояць. Так само блискавично прохромив другого, кинувся на третього. (*М. Петренко.*)

П. Перекажіть текст скорочено, свій переказ запишіть. Дієприкметники підкресліть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ломитися у відкриті двері (доводити загальновідоме); з зав'язаними очима (будучи неозібраним); при зачинених дверях (без допуску сторонніх); при битій дорозі (на місці великого руху); як заведений (невпинно, без угаву); як ошпарений (дуже збуджений); відкрита душа (привітний, чуйний); зачароване коло (скрутне, безвихідне становище).

Альманах. Твір одинадцятий (Сашків)

МИ — НОВЕ ПОКОЛІННЯ

Україна після багатьох століть неволі знову стала незалежною, вільною державою. Наші батьки-дістали нарешті змогу самостійно розпоряджатися своєю долею, будувати своє й наше майбутнє. Але це не легко зробити. Землі запущена, машини зношені, люди якісь збайдужілі, розгублені. Як ще писав Шевченко, «німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть». Бо так їх привчили за століття неволі.

Наше майбутнє залежить не тільки від старших, а й від нас самих. Ми маємо стати іншими. Які ми

будемо, як зуміємо сформувати себе, таке буде й наше майбутнє.

Насамперед ми повинні бути справедливими. Без справедливості до інших важко сподіватися справедливості до себе. Усе, що ми робимо, ми повинні так робити, щоб не завдавати шкоди іншим, не обкрадати, не принижувати інших. І самим не треба гнутися, бо, як кажуть у народі, на похиле дерево всі кози скачуть.

Ми повинні дбати про Україну, про її добробут, не бути байдужими спостерігачами. Буде в Україні добре жити — і нам буде добре, буде в ній погано — і нам буде погано. І знаймо, що нас не чекають ні в Америці, ні в Німеччині чи ще десь, бо там люди надбали для себе і своїх дітей. І ми повинні надбати для себе. Але для цього нам уже тепер треба вчитися думати, здобувати знання і наполегливо працювати. Тоді тільки прийде до нас омріяне щастя.

10. Прочитайте Сашкові міркування. Чи в усьому ви з ним згодні? Як ви уявляєте своє майбутнє? Напишіть про це.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієприкметники називають ознаку, зумовлену дією, їх можна замінити дієсловом, при них бувають залежні слова. А подібні до них прикметники вказують на постійну ознаку, їх не можна замінити дієсловом, вони не мають при собі залежних слів. Іноді дієприкметники й однозвучні прикметники розрізняються наголосом.

2. Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від форми 3-ї особи множини, і в них, залежно від дієвідміни дієслова, вживаються суфікси -уч- (-юч-) або -ач- (-яч-) та відбуваються чергування приголосних. А при творенні прикметників ці правила не діють. Дієприкметники на -лий бувають лише доконаного виду. Інші слова на -лий — це прикметники.

3. Прикметники з префіксом не- та суфіксами -бнн (ий), -бнн (ий), що походять від пасивних дієприкметників, мають наголос на цих суфіксах і вказують на неможливість якоїсь дії. Подібні до них дієприкметники лише заперечують якусь ознаку, зумовлену дією.

§33

Написання не з дієприкметниками

З дієприкметниками *не* пишеться окремо і разом.

1. Якщо при дієприкметнику є залежні слова (дієприкметниковий зворот), то *не* з ним пишеться окремо: *ніким не бачений, досі не чуваний, не виконаний повністю*.

2. Якщо при дієприкметнику немає залежного слова, то *не* з ним звичайно пишеться разом: *небачений, нечуваний, невиконаний, незасіяний*. Окремо *не* в такому разі пишеться лише тоді, коли в реченні щось заперечується: *ні, завдання не виконане; ні, поле не засіяне; не позичений, а власний хліб*.

Вправи

1. Прочитайте речення. Поясніть написання *не* з дієприкметниками.

1. Радуйся, ниво неpolitая! Радуйся, земле, не пови-
тая квітчастим злаком! (Т. Шевченко.) 2. Деякий час ми
захоплено розглядаємо озеро з його багатством, з його
неполоханим життям. (О. Гончар.) 3. Літо й зиму живе
на привільї безліч дикої птиці, ніким не стріляної, не
полоханої. (О. Гончар.) 4. Від лиману до самого обрію
лежить рівний, ще не присмалений сонцем степ. (Д. Мі-
щенко.) 5. Обабіч пропливали невиразні сіро-жовті поля,
ззаду невиділеним полотном розгорталася дорога. (В. Ка-
ва.) 6. На розсаднику ані дупі, навіть слідів людських
немає — не торкана земля. (Григор Тютюнник.)

2. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд.
Дієприкметники з *не* підкресліть.

Безугавний, безпідставний, небачений, несподіва-
ний, таємничий.

С и н о н і м и: загадковий, небувалий, невиданий,
невмовкаючий, невщухаючий, нежданий, незбагнен-
ний, необґрунтований, нерозгаданий, нестихаючий, не-
чуваний, раптовий, таємний.

3*. Прислів'я переписіть, розкриваючи дужки.

1. Липше свій хліб (не) допечений, ніж чужий
перепечений. 2. Де хата (не) метеня, там дівка (не)
плетена. 3. Чого Івась (не) навчений, того Іван не буде

зв'язати. 4. Пес бреше, бо співати (не) привчений. 5. В (не) обгородженім горіді і свиня гість. 6. У лінивого ліжко до спини (не) прив'язане, в приклеєне.

4*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Утекти б од себе, геть світ за очі
у (не) бвчене, (не) чуте, у (не) мовлене,
де немв ані осмут**, ні радощів,
де ніщо (не) збавлене, (не) здолане.

(В. Стус.)

5. І. Випишіть у колонни словосполучення: 1) спочатку ті, у яких *не* пишеться разом; 2) потім ті, у яких *не* пишеться окремо.

Ніким (не) полагоджений тин, (не) змащений віз, доле (не) зоране, (не) зв'язаний добре сніп, (не) вироблений ще характер, (не) згасаюче вогнище, хатв (не) нанритв, (не) впольований звір, (не) висохлий досі рукав, (не) зроблений як слід, (не) доплетений тин, (не) закінченв робота, (не) скопвні ще грядки.

ІІ. З останніх букв останніх слів прочитаєте два слова, пропущені у вислові Т. Шевченка: «У нас нема... за собою».

6. Речення переробіть так, щоб частка *не* там, де вона пишеться разом, тепер писалася окремо і навпакв (напрвклад: *Над водою піднімалися незатоплені острівиці.* — *Над водою піднімалися ще не затоплені острівиці; або: ...не затоплені повітню...*).

1. Повилягалв, погнилв обвбіч дороги ніким не скошеив травв. 2. Похилилв не підпертий кілками тин. 3. Сірілв неперекопвнв лвткв землі. 4. Яскраво горів ще не перетоптаний квітннк. 5. Буяв бур'ян на непрополених грядках. 6. Темнілв потрісквною корою не побілені досі стовбури дерев. 7. Час від чвсу на дорогу вибігали неполохані зайці.

7. Прочитайте уважно уривок. Приготуйтеся до усного переказу тексту: уявіть усю картину, визначте послідовність подій, запам'ятайте окремі вислови, з'ясуйте значення незнайомих слів.

Повінь! Річка набрякла водою, берегів не видно, нвче й не було, в верболіз уже немов пливе по хвилях і з місця не зрушнть. І коли дуне вітер, то дерева, нагинаючись, здаються живими, ось-ось рушать у путь; ось вітер зірве

кущ і покотить його по гливих** баранцях**. Якось Орчик прибігає додому, захеканий, з затуманеними очима, з напіврозкритим ротом, і кричить з порога:

— Тату, бачив зайця, на колоді примостився, а колода крутиться під ним, крутиться!..

Так щовесни — йдуть вони до саого човна, одмикають і веслюють до незатоплених горбочків та острівців. Ось перше сухе місце, націплялось навколо купців галуззя приплилого сміття, бур'яну, проте не видно жодного зайця. Може, ген там, де пейшок високий чорніє? І під високим пейшком нічого. Зате скоро таки надібують зайця — бігає по мокрій латці землі, до якої вода ласочкою горнеться, ось-ось ізлиже, і вуха в нього так жалісливо стирчать, що в грудях хіба ж не ворухнеться щось гостре. Батько бере його обома руками, заєць здригається, айглад у нього заляканий і безпорадний... (Є. Гуцало. «Весняні води».)

8. Запам'ятайте стійні звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Нечувана річ (щось диане); незагоєна рана (те, що постійно турбує, болить); ділити шкуру невбитого ведмедя (розпоряджатися чимось ще не досягнутим); кричть як недорізаний (репетує); з неамитим писком (негідний братися за що-небудь).

§34

Безособові форми на -но, -то

Спостереження

Порівняйте вислови, у яких присудком в одних випадках виступає дієприкметник, в інших — безособові форми на -но, -то, і дайте відповіді на подані на с. 130 запитання.

Дієприкметник	Форми на -но, -то
<i>Пшениця скошена</i>	<i>Пшеницю скошено</i>
<i>Солома звезена</i>	<i>Солому звезено</i>
<i>Буряки викопані</i>	<i>Буряки викопано</i>
<i>Поле зоране</i>	<i>Поле зорано</i>
<i>Сімба почата</i>	<i>Сімбачу почато</i>

1. Які вислови звучать енергійніше, впевненіше?
2. Чи змінюються форми на -но, -то?
3. У яких висловах іменник виступає підметом (відповідає на питання *х т о ? щ о ?*), а в яких — прямим додатком (відповідає на питання *к о г о ? щ о ?*)?
4. Чому дієслівні форми на -но, -то називаються безособовими?

Вправи

1. Прочитайте початок народної пісні, знайдіть форми на -но, -то і з'ясуйте їхню будову та синтаксичну роль.

Ой у полі жито
 Копитами збито,
 Під білою березою
 Козаченька вбито.
 Козаченька вбито,
 Затягнуто в жито,
 Червоною китайкою
 Личейко накрито.

2. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому форми на -но, -то і з'ясуйте їхню синтаксичну роль.

А як вона щиро ачила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки... Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за ці помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні а одному слові, чи розуміє його, як треба. Написано «масло» — може, це й справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може, й щось зовсім інше: адже думала вона, що «орати» — це на полі орати, а сьогодні її аилаяно дурною й сказано, що це значить — репетуаати... (Б. Грінченко.)

3. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них форми на -но, -то. Поясніть зміст прислів'їв.

1. За моє жито та мене й бито. 2. Дано тобі кісточку: хоч лижи, хоч надалі держи. 3. Не виптано, та виведено. 4. Вітром підбито, а морозом підшито. 5. Під носом зійшло, а в голові ще й не сіяно.

4. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники та форм на -но, -то. Запишіть їх.

В'їздити, з'ясувати, погодити, посадити, обіцяти, розкрити, почути.

5. Прочитайте загадки і відгадайте їх. Знайдіть у них форми на -но, -то й поясніть, як вони утворені.

1. По білому полю чорним маком сіяно. 2. На столі не буває, ножем його не різано, а весь світ ним годується. 3. Не сіяно, не кошено, не віяно, не молочено; водою змочене, каменем придавлене, на зиму приховане.

В і д г а д к и: материнське молоко, письмо, сир.

6. Переробіть речення, замінюючи пасивні дієприкметники формам на -но, -то.

Сад підготований до зими. Під деревами прикопаний гній. Земля спущена. Коріння вдосталь напосеє водою. Стовбури дерен nobілені та обгорнуті соломкою. Проведена обрізка крон.

7*. Відновіть первісне звучання уривка з думи, замінивши в ньому дієприкметники безособовими формами на -но.

Недурно червона китайка по шляху валяє,
Що, мабуть, моїх братів ріднесеньких
В живих на світі немає.
А коли б же я міг знати,
Чи вони постріляні, чи вони порубані,
Чи живими в руки забрані,
Гей, то пішов би я по тернях, по байраках блукати,
Тіла козацького молодецького шукати
Та тіло козацьке молодецьке в чистім полі
поховати.

8. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієприкметники й безособові форми на -но, -то.

Впереміш із осокорнями ростуть дуби. Тут, на луговинні, їх не так і багато, стоять вони віддалики один від одного й від інших дерев, а тому повиростали великі, гіллясті. Коли вдвох узятися за руки, то їхні стовбури напевно чи охопиш, хіба що втрюх удається. На широкх гіллявах дуби ці почуваються, мабуть, самотніми, але вони вже позивали до своєї самотності і, здається, раді їй. Бо старі. Тому-то вони ледь-ледь усміхаються своїм молодим блискучим листям... А здебільшого стоять вони навіть у погожу пору якщо не похмурі, то нажкувато спокійні, якщо не закурені, то запечалені якоюсь думкою...

Кожев немов стереже свою галяву, кожен немов неприступна фортеця: й там, де траву вже викошено, де вона полягла в покосах чи в копіїці складено, то галяви там світліші, прибіяклі, й на них дуби, які ще недавно ввійшли в свою зелену силу, здаються грізніші й похмурніші; а на темніших ділянках, з невикосеюною травою, дуби спокійніші, не такі відверто рішучі...

В яких роздумах проводять вони решту свого життя? Що їм відчувається, про що міркується — підмарним велетням, оцим дідуганам, незборимим лицарям немирущого лісового духу? Які мудрі судилося долею виколисати їм і зберегти, щоб передати наступним поколінням, щоб і вони їх зберігали та й передавали їх далі, у майбутнє, — в те майбутнє, ліси якого ще не посаджені й не шумлять, яке ще навіть у жолудях не сповито? Старі дуби мовчать, не відкривають своїх таємниць... (Є. Гуцало. «Старі дуби на галявах».)

II. Розшукайте в своїй місцевості старого дуба або жесь інше дерево, уважно розгляньте його й опишіть. Поділіться також думками, які виникли у вас біля цього дерева.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Де ж такн видано (внслів здивування чи обурення); ні думано ні гадано (исподівано); шито й крито (залшилося все таємним); жереб кинуто (прийнято остаточне рішення); спіймаю на гарячому (викрито на місці негідного вчинку).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Ввсловлювання з формами на -но, -то більше підкреслюють результативність дії, ніж ввсловлювання з пасивними дієприкметниками.

2. Форми на -но, -то не змінюються.

3. При дієприкметниках іменник виступає в ролі підмета, при формах ва -но, -то — в ролі прямого додатка.

4. У реченнях з формами на -но, -то підмета не буває і не може бути, ці форми, як і безособові дієслова, на особу не вказують.

§35

Дієприслівник як форма дієслова

Спостереження

1. Розгляньте таблицю «Форми дієслова» (§ 6) і визначте особливості дієприслівника порівняно з іншими дієслівними формами.

2. Розгляньте таблицю «Характеристика дієслова в цілому» (§ 12) і визначте, які граматичні ознаки властиві дієприслівникам *прийшовши, зустрівши, ідучи, зустрічаючи*.

3. Розгляньте приклади (знайдіть у них підмети й присудки) і визначте, за яких умов способову форму дієслова можна замінити дієприслівником, а за яких така заміна неможлива.

Речення без дієприслівників	Речення з дієприслівниками
1. <i>Сніг розтав і взявся водою.</i>	1. <i>Сніг, розтавши, взявся водою.</i>
2. <i>Біжать і дзюркочуть струмки.</i>	2. <i>Біжать, дзюркочучи, струмки.</i>
3. <i>Тане сніг, і біжать струмки.</i>	3. <i>Заміна неможлива.</i>

4. Прочитайте речення, знайдіть у них підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками. Скажіть, яку дію називають дієприслівники — основну чи додаткову, другорядну порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. *І я пішов, прискорюючи крок, назустріч людям і нвстріч світанню. (В. Симоненко.)* 2. *Річки пливе, берег рвучи, далі, далі попід кручі. (Леся Українка.)* 3. *В моїм селі цвітуть сади, звисаючи на хати. (П. Воронько.)*

Вправи

1. Прочитайте уривок, знайдіть обставини, виражені дієприслівниками й визначте присудки, до яких вони відносять-

ся. Поміркуйте, чому дієприслівники вжито не в усіх реченнях, де є два і більше присудків при одному підметі.

Йшли навропацки. Згодом, коли ми такі вийшли на дорогу, до шуму ріки і, повалившись на каміння, задрімали, то мені все привиджувалось крізь сої, що падаю в якусь безодню. Скрикував, простягував перед собою руки — і прокидався.

Коли почули гуркіт мотора, повискакували на дорогу, підняли руки, щось крнчали. Автобус зупинився, не доїхавши, і ми щодуху гайнули до нього. Шофер із зеленкуватим обличчям одчинив дверцята й, оторопіло дивлячись на нас, запитав:

— Вам кудн, в Буркут?

— У Буркут, у Буркут! — закричали ми в один голос, хоч треба нам було в Косів.

Не примітив, у якому селі сіла в автобус жінка з немовлям на руках. Жінка сиділа рівно, підвівши голову, і на шиї в неї тіпалася й тіпалася, пульсуючи, крихітна жилка. Біля жінки дві молоднички цокотіли про своє, подеколи звертаючись до своєї сусідки, наче за підтвердженням, але вона не брала участі в їхній балаці, самим лише поглядом відповідаючи на їхні запитання.

Отак ми їхали, то з надсадиим виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз. Товариш спав, похилившись на моє плече, а жінка тримала на руках немовля і — пряма, з високо піднесеною головою — думала про щось своє. (Є. Гуцало.)

2. Перепишіть речення. Підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками, підкресліть.

1. Зимовий вечір, закуривши люльку, розсипав зорі, наче іскри. 2. Діти витягли санчата і, б'ючи підборами об сніг, мчать веселі весну зустрічати, розсипаючи веселий сміх. 3. Над прірвою віків стою, вдивляючись в тисячолітню млу. 4. Біліють смолоскипи грайливо пофарбованих ялин — вони стоять, немов у червні липи, забрівши в сивий і густий полин. 5. Встає в новій красі, забувши лихоліття, твоя, Тарвсе, звільнена земля. (З тв. В. Симоненка.)

3. У тексті, де це можливо, присудки замініть обставинами, вираженими дієприслівниками.

Он у балці, де земля зовсім підсохла, купається в п'ялюзі заєць, качається з боку на бік та чеберяє лапами. Нарешті сів, вмиває вуса. Потім потягнувся зі смаком і неквапно застрибав до лісосмути. Але тут пронизливо закричали і в нього з-під ніг вихопились передякані куріпки. Щоправда, птахи скоро розібрались, хто винуватець пвніки, й знову попадали в траву — стали рядочком, витягли шні й лементують. Зайця лають! А той трохи постовбичив і нострибав собі далі. (За В. Севаст'яновим.)

4. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть у них обставини, виражені дієприслівниками і визначте присудки, при яких вони називають другорядну дію.

1. Хатня корова, поїдаючи дрова, весь дім зігріва.
2. Йде, не рухаючись з місця. 3. Дві сестриці пішли напитись водиці, а брат, зігнувшись, стояв та сестричок чекав.

В і д г а д к и: відра й коромисло, годинник, груба.

5. І. Прочитайте уривок, виписіть з нього дієприслівники разом із залежними словами.

Карпо перший звернув праворуч, махнувши рукою: — Гайда, хлопці, по щавель, бо аж за душу тягне.

Трохи далі, де старі груші й осокори трохи розступалися, даючи простір сонцеві, була невеличка луговина. Тут лізли з масної чорної землі вологі голочки травн, жовтіли зірочками якісь немудрі квіти, зеленів навколо торішніх іржавих китиць дрібний молодий щавель.

Хлопці допалися до нього, мов до ласощів, жадібно визбюрували по листочку, жували із смаком, доки язик не звело оскомою. Грязли м'які стебельця пирію, пробувала навіть рвати гіркувату суцвіль з вільшняка, давуючись, чого до неї лишнуть бджоли...

Отак, мандруючи попасом, і незчулись, як добрели до затишної балочки. Тут стояв під гіллястим берестом рибальський курінь, в коло нього сохли сітки й ятери, диміло вогнище. Почувши хлоп'ячі голоси, з куреня вийшов однорукий дідусь.

— Оце які гості до мене! Здорові були, козаки! Юпечки закортіло? (М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».)

II. Текст перекажіть скорочено, переказ запишіть.

В. I. Прочитайте байку і знайдіть у ній дієприслівники.

— Де ти азялося на мою голоау? — пирскало іскрами трукляве сире Поліно в печі. — Ще якийсь день полежало б у траві, помилювалося білим світом...

— Даремно проклинаєш мене, — загоготіло гаряче Полум'я. — Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить аїддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити а глухомані? (І. Власенко.)

II. Байку перекажіть.

Альманах. Твір дванадцятий (Олеичин)

КОНТАКТ З «ПРИШЕЛЬЦЯМИ»

Скільки написано, скільки говорено про контакти з представниками позаземних цивілізацій! Один, потрапивши а химерний зореліт, побуааа на дивоваажних планетах. Інший, зустріашись з пришельцями, раптом ставав ясноандцем: міг, навіть не прочитавши жодної книжки, все знати.

А от Микольцеаі Сірякоаі ніяк не щастило. Хоч бн якась маленька, коротесенька така зустріч. І небагато аін хотів би — тільки щоб на завтра міг добре знати всі уроки. Бо вже і а школі, і адома надто лають його, обзиваючи ледарем.

І раптом... Але все по порядку. Було аже поночі, коли Микольцьо Сіряк повертався додому від товарища, де вони вдвох крутили магнітофона. Притискав мороз, добираючись під пальто, під шапку. І раптом з темряаи аиринули, похитууючись, дві постаті, не зовсім схожі на людей. Видно було, що вони незвиклі до земного тяжіння, бо погано трималися на ногах.

— Ви інопланетяни? — кинувся до них Микольцьо.

— Так! — голос був якийсь особлиаий, неземний.

Я хочу...

— Знаємо, що ти хочеш. Скидай шапку. Зараз накладемо тобі в голову розуму.

Микольцьо скоріше скинув иоркову швпку. Один з пришельців вихопив її в нього з рук, в другий почав накладати розум йому в голову, аж зблиеки замиготіли в Микольцевих очках. Коли Микольцьо отямився, иришельців уже не було. І шапку віддати звбули. Але найбільш бідв булв не це і не синці на лобі, а те, що иаступного дня Микольцьо схопив одразу аж дві двійки. Пришельці не допомогли.

7. Прочитайте Оленчину гумореску. Знайдіть у ній діеприслівники, визначте їхній вид і поясніть, як вони утворені. Спробуйте й ви скласти гумореску.

В и с н о в к и (для евоперевірки)

1. Діеприслівник — це незмінна формв дієсловв, яка відповідає на питання **щ о р о б л я ч и ? щ о з р о б и в ш и ?** У реченні виступає обставиною.

2. Діеприслівники бувають доконаного й недоконаного виду, перехідні й иеперехідні.

3. Якщо при одному підметі є два присудки, то один з них можив поставити у формі діеприслівника. Якщо ж ці присудки етосуються різних підметів, то така звміив неможлива.

4. Діеприслівник називає додаткову, другорядну дію.

§36

Діеприслівники недоконаного виду

Спостереження

1. I. Визначте вид поданих діеприслівників і выпишіть їх у дві колонки: 1) діеприслівники недоконаного виду; 2) діеприслівники доконаного виду. Які два останні звуки є в діеприслівників недоконаного виду?

Кличучи, встигнувши, допомігши, теревенячи, оклигавши, вживаючи, бачачи, зиркнувши, вразивши, очікуючи, дивлячись, замріявшись.

II. З других букв прочитаєте два слова, пропущені у прислів'ї: «...», *и ... іржею сізьметься*.

2. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як формуються дієприслівникові недоконаного виду.

3-тя особа множини теперішнього часу	Дієприслівникові недоконаного виду
гукаю-ть крича-ть гуркочу-ть гуркотя-ть	гукаю-чи крича-чи гуркочу-чи гуркотя-чи

3. Прочитайте речення й з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівникові недоконаного виду — одночасну чи неодноразову з дією, названою дієсловами в спосібній формі.

1. Поруч дзюркотіа ясний струмок, стрибаючи по зеленім, оброслім мохом камінню. (О. Гончар.) 2. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. (О. Довженко.) 3. Ви потишеньку плывтимете Сіверським Дінцем, милуючись чудесними краєвидами. (За Остапом Вишнею.)

4. За допомогою питань визначте, які з близькозвучних слів активні дієприкметникові в називному відмінку множини (які?), в які — дієприслівникові недоконаного виду (що роблять?). Якими звуками вони різняться?

1. Догорючі промені сонця поволі гасли. Сонце, догоряючи, поволі гасло. 2. Зітхаючи хвилі замирали на березі моря. Хвилі, зітхаючи, замирали на березі моря. 3. Нерозуміючі погляди мимоволі натикалися один на одного. Люди, не розуміючи нічого, перезиралися між собою.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові недоконаного виду й поясніть, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в спосібній формі.

1. Порожній берег моря... Вал шумний, спадаючи, гуркоче річку** стиха. 2. Рушив пароплав, кормою повертаючись до молу. 3. І кораблі ідуть в широке море, зникаючи в злоаісній млі. 4. Морський орел, шугаючи все вище, з очей зникає. 5. У далеку лаптуючись путь, чорна галич злетілась на віче**. (З тв. Є. Плужника.)

2. I. Подані дієслова, повторивши §16, поставте в 3-й особі множини теперішнього часу (щ о р о б л я т ь ?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням -уть (-ють); 2) із закінченням -ать (-ять).

Дрижати, молоти, оцінювати, учити, воркотати, шенотіти, аналізувати, іскритися.

II. З перших букв повинна скластися друга частина вислову Панаса Мирного: «Спіа — то...».

3. I. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у дві колонки: 1) із суфіксом -учи (-ючи); 2) із суфіксом -ачи (-ячи).

Вносити, свистати, белькотіти, свистіти, іти, палахкотати, клекотати, лізти, ойкати, одужувати, місити, здоровити, волочити, туркотати, очікувати, смалити, ліпити, сипати.

II. З других букв має скластися закінчення вислову О. Підсухи (чотри слоаа): «Щастя — не знати спокою...».

4*. У поданих реченнях одне з дієслів, яке називає менш важливу, додаткову дію, подайте у формі дієприслівника недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

1. Вітер шаленів, збивав зливу бризок з морської поверхні. 2. Хвилі гуляли по кормі, заливали людей по коліна. 3. Засвистів вітер, зривав хмари снігу. 4. Люди плигали навмоло пароплава, дивувались з своїх власних тіней. 5. Мінився місяць, ховався у сніговій імлі. (За М. Трублаїні.)

5. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд. Зверніть увагу на написання частки не з дієприслівниками.

Безперестану, повільно, мерехтливо, наввипередки, щиро, нещиро, похмуро.

С и н о н і м и: блимаючи, випереджаючи один одного, кривлячи душею, мигаючи, не вгаваючи, не вищуваючи, не зупиняючись, не лукавлячи, не поспішаючи, не жапаючись, хмурачись.

6*. Уривок переписіть. Дієслова в способів формі, де це доцільно, замініть на дієприслівники недоконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Над горами ліловими, над буйними нетрями стояв сліпучий сонячний ранок, грав всіма кольорами ве-

селки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінювали маленькі сонця, розсіпали спектри: на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височених кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини; часом одривалися нечутно і летіли вииз, блискали межі стовбурами і прошивали синій холод глибоких сутіків гущавинь.

Буйна роса була на всьому, тяжіла гронами, згинала стеблини трав та одгортала пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява... (І. Багрянний. «Тигролови».)

7. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі дієприлівники недоконаного виду.

Через два тижні новообраний гетьман Сулима повів Запорозьке Військо до Кодака...

На землю впала темна ніч. Зірки ховалися за хмарами. Вітер тягнув з-за Дніпра, завиваючи голодним звіром по надбережних скелях. Глибоко під горою, розбиваючи собі груди об гострі скелі, старий Дніпро голосно стогнав і ревів спересердя на кинуту упоперек його шляху перепону¹, допомагаючи гудінням свого порога козакам нечутно облягти ворожу фортецю.

Військо польське вже спало. Спав і полковник-чужинець, нічого не відаючи про похід Сулими, і тільки вартові чатували по баштах, перегукуючись поміж себе, щоб легше змагатися з дрімотою.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближались козаки до окопів з бону Дніпра і з боку байраку...

Почався смертельний бій. Поляни зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завятіше билися козаки. Скоро у Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися й башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити у згоді. (А. Кащенко. «Над Кодацьким порогом».)

¹ Мається на увазі Кодацький поріг на Дніпрі.

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть його план, запам'ятайте окремі вислови. Переказуючи текст, вживайте дієприслівники.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Двлячись у корінь (вникаючи в суть); не надаючи зивчення (не вважаючи щось вартим уваги); маючи хист (будучи здібним до чогось); чухаючи потилицю (запізнило жалкуючи); шукаючи кістки в молоці (безпідставно придираючись); зводячи рвхунки з ким (розправляючись з ким); обливаючись потом (важко, докладаючи великих зусиль).

В и с н о в к и (для свмоперевірки)

1. У кінці дієприслівників недоконаного виду завжди пишеться звукосполучення -чи.

2. Дієприслівники недоконаного виду творяться від 3-ї особи множини теперішнього чвсу (щ о р о б л я т ь ?) заміною кінцевого -ть на -чи.

3. Дієприслівники недоконаного виду вказують на дію, одночасну з дією, нвзваною дієсловом у способовій формі.

4. У кінці дієприслівників пишеться -н, у кінці активних дієприкметників пишеться -і.

§37

Дієприслівники доконаного виду

Спостереження

1. Розгляньте таблицю й зробіть висновок, як творяться дієприслівники доконаного виду.

Минулий час чоловічого роду	Дієприслівники доконаного виду
перебороз подолаз переміз приніс	переборовши подолавши перемігши принісши

2. Прочитайте речення і з'ясуйте, на яку дію вказують дієприслівники доконаного виду — одночасну чи ранішу порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Умиаючись, дядько надівав чисту сорочку й сідав до столу. (Григор Тютюнник.) 2. Пожирувавши на плавнях, кефаль почала вертатись з озера в море. (І. Нечуй-Левицький.) 3. В погожі дні Данько, напнувши па плечі материн латаний кожух, любить поратися надворі по хазяйству... (О. Гончар.)

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них дієприслівники доконаного виду (щ о з р о б и в ш и ?) і з'ясуйте, як вони утворилися та на яку дію вказують порівняно з дією, названою дієсловами в способовій формі.

1. Не почавши, не закінчиш. 2. Не посіявши, не збереш. 3. Не взявшись за сокиру, хати не збудуєш. 4. Не подумавши, і кілочка не затешеш. 5. Не спитавши броду, не лізь у воду. 6. Не давши слова — держись, а давши — кріпись. 7. Опарившись на молоці, і на воду дмухає.

2. Прочитайте уривок. У реченнях, а яких вжито дієприслівники, знайдіть підмети й присудки. Визначте, кому належать дії, виражені дієприслівниками.

Хлопці прийшли воювати з своїм аорогом — кропивію. Вишнукувавшись ріанеєько, піднявши шаблі, вони з бойовими аигуками кинулися аперед. Примчали до куця і почали нещадно рубати зелені стебла кропиви...

Знищивши а одному місці, Василь кинувся в друге й почав тут винищувати ворога. Кілька разів рубнув — так і повалилися голови кропиви'яні. Розмахнувся ще раз і не рубнув.

У кропиви, просто перед ним, сиділо чорне галчення і спокійно дивилося на хлопця. Навіть не тікало. Потім, розглянувши добре Василя, галчення розкрило дзьоб з жовтими заїдами і писнуло.

— Хлопці, сюди! Впіймав пташеня! — крикнув Василько.

— Цур на всіх! — відповів Миколка і примчав перший.

З ним прибїгли інші хлопчики і спинилися здивовані. Перед ними сиділо гарненьке галчєня і прохало їсти, розкривши широко дзьоб. (О. Копиленко. «Як вони проживають».)

3°. Перепишіть текст, замінюючи слова, що в дужках, відповідними дієприслівниками доконаного виду. Дієприслівники підкресліть.

Нввесні 1618 р. Свгайдачний із 20-тисячним військом вирушив з України до Московської держави. (Здобув) по дорозі міста Ливни, Слєць, Михайлов, (захопив) московське посольство, яке їхало до Криму, (розбив) військовий загін князів Пожарського та Волкоисського, (знищив) біля Донського монастиря рать, що виступив з Москви, Сагайдачний без перешкод підійшов до цврської столиці. (Коли розташувався) біля Арбатських воріт, він розпочвв облогу. Вже визнвчено було час наступу — ніч проти свята Покрови, 1 жовтня, вже козаки кинулися в атаку, як несподівано Сагвйдачний звелів її припинити. Може, тоді виникла в нього думка залучити в майбутньому Московію до війни проти Польщі, що її він мав намір розпочати, (коли дочекається) слушного часу. (О. Апанович.)

4. До поданих слів доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Спросоння, засмучено, похмуро, згорда, струнко, нестямно, нехотя.

С н н о и і м н: виструнчившись, запишавшись, згитнвшн серце, насупившись, посмутнівши, похнюпившись, не проспввшись, нетямлячнсь.

5. I. Прочитайте уривок, виписіть з нього всі дієприслівники доконаного виду.

Доки варилося снідання, мвти міснли тісто. Нєньчині обіруччя раз по раз занурювалися в діжу, од чого ослінчик аж двигтів. Тісто вимішувалося, крутішало; коли нарешті воно ставало в'язким, як гума, і вже важко було працювати руками, мати призупиняли роботу. «Вставайте, хлопці, — наказували нам, — пойте й розходьтєся, бо буду хліб викачувати».

Поснідавши, батько йшов на роботу, а я, підсукавши холоші, біг нв кінець городу, щоб наламвти

широких капустияних листків... Мати були вся в роботі — легкими помахами рук вони витягували опецьок тіств, вмокали у воду руки, щоб воно не прилипало, й, перекидвючи з однієї долоні в другу, формували круглу, иаче сонце, хлібину. Злегка поплескавши верхівку, иейкв клали паляницю на рушник.

Доки мати вивчували останню, иаймеишу, що призначалася мені, паляничку, я біг по лопату і, винісши, приставляв її до припечі. Розіславши капустияний листок поверх ясеневого язикв лопвти, вони змащували його олією або притрущували борошном й усаджували хлібину... Зробивши виделкою кілька проштрихів, мвти метко шугнули лопату з хлібиною в гарячу утробу печі; потім другу, третю, аж доки не сховалася зв челюстями й моя паляничка. (В. Скуратівський.)

II. Можливо, ви самі бачили, як печуть хліб у домашніх умовах, а якщо ні, то розпитайте про це в стверсих людей. Опишіть процес випікання хліба (не забудьте згадати й про те, як пвхне свіжий хліб).

6. Прочитайте ивродну усмішку. Знайдіть у ній дієприслівник і визначте його ввд.

Стоїть Івась, похнюпивши голову.

— Чого ти, Івасю, зажуреиш?

— Та я мвв дві солодкі груші, одну для себе, в другу для сестрички Марійки. І Марійчинв десь пропав.

7. Запам'ятайте стійки звороти та їхнє значення. З двомв з иих складіть речення.

Не зморгнувши оком (не вагаючись, не соромлячись); змірявши поглядом (пильно придивившись); зціпивши зуби (стримуючи свої почуття, біль); не ївши, не пивши (голодний); лихв прикупивши (з трудноцвми); спустивши рукви (без охоти, без старання); засукавши рукави (ревио взятися до роботи); згнітивши серце (всупереч влвсним почуттям).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Дієприслівники доконаного виду творяться від минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса -ши.

2. Дієприслівники докоиного виду вказують на дію, ранішу за дію, ивзану дієсловвами в способовій формі.

Спостереження

У поданих реченнях дієприслівникові звороти виділено іншим шрифтом. Проаналізуйте виділені частини речення й сформулюйте правила про те, що називається дієприслівниковим зворотом та якими розділовими знаками він виділяється на письмі.

1. Садн **стоять**, обдмухви вітрами, листки летять, киваючи гілля. 2. Стогне **завія до рання**, зламавши об ліс крило. (З тв. Л. Костенко.) 3. Сонце, цілий день **зикрнте хмврами**, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світом усе село. (Панас Мирний.) 4. **Йдучи в широкий світ**, візьму з собою пісню. (Г. Кривда.)

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі, як вимовляються.

1. Мвтері... Все життя дивляться вони нам услід, **вирядивши в люди**. 2. В тривозі й любові, в замилюванні й надії **вдивляються матері в своїх дітей**, сподіваючись і прагнучи щастя для них. 3. Он **лежить, розлігшись на всі боки до обрію**, ця не прочитанв ніким книга — степ. 4. Інколи, **зібравшись громадою**, ми вирушали в степ. Він завжди мав нас, **заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі**. (З тв. О. Сизоненка.)

2. Перепишіть уривок, вставляючи замість крапок дієприслівникові звороти й виділяючи їх комами.

Сонце **вгрівало дужче й дужче**, Василька розморило. Він **поховав удочки в осоці**, **пригнув до землі густий верболозовий куц і**, ..., **бочком приліг нв гілля**. Воно **лвгідно прийняло на себе легеньке тіло**, **погойдвлося трохи**, ..., і **завмерло**.

У полудень **знявся вітер**. Куц **почало гойдати**. Василько **прокннувся і побвчнв небо**. Високо під білими хмвтками **плив шулік**, (Григір Тютюнник. «Перед грозою».)

Дієприслівникові звороти: висмоктуючи з землі гарячу душну вологу; підбгавши ноги; лоско-чучи траву гарячим листом; тримаючи в обіймах жов-тий жмутик.

3*. В уривку, де це можливо, способів форми дієслів замініть дієприслівниками. Перероблений текст запишіть, дієприслівникові звороти виділіть комами й підкресліть.

Вересневими вечорами не тільки в лісі, а й у парку можна побачити дрімлюг. Вони залишили рідні ліси і мандрують на південь до місця зимівлі. Вдень дрімлюги сидять нерухомо на землі або на товстому гіллі, заплющили очі і дрімають. А ввечері вилітають розшукувати їжу. Полюють ці птахи на комах, яких ловлять своїм широким дзьобом просто на льоту. (За В. Пархоменком. «Серед рідної природи».)

4*. Перепишіть чотиривірш, виділяючи комами дієприслівникові звороти.

Правонаступники катів
Тієї ж прагнучи мети
Самі не маючи хребтів
Ідуть ламаючи хребти.

(П. Осадчук.)

5*. Перепишіть речення, виділяючи комами дієприслівникові звороти. Підкресліть їх.

1. Троянди гріючись на сонці нескупім нам серце радують відродженням своїм. (М. Рильський.) 2. Щовечора зірки в далекому просторі манливо миготять хвилюючи серця. (М. Терещенко.) 3. Степ струснувши з себе росу та зігнувши непримітні тіні горить рівним жовто-зеленим кольором. (Панас Мирний.) 4. Нависло нназько хмар глухе склепіння, і шурхаючи крилами об них летять чайки. (М. Бажан.) 5. На тротуари листя лине не тратячи на літ зусиль, і пролітаючи машини здійсмають жовту заметіль. (В. Сосюра.)

6. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієприслівники й визначте, які слова залежать від них.

Бугай ходив по колу, красиво вигнувши жирну, в важких зморшках шию, не звертаючи уваги на людей, що обступили його зі всіх боків. Він грався з ними і

дражнив їх. Розігнавшись, мчав двором, як вітер, як злий дух, і раптом, налетівши на людську стіну, зупинився, ніби аростав у землю.

Червоними осатавленими очима тупо дивився на своїх приборкувачів і стояв непорушно, як статуя, навіть дозволяв наблизитися до себе на таку віддаль, що його вже можна було схопити за дерев'яний держак, з'єднаний з кільцем, яке було заправлено йому в нідзрю. Але як тільки до нього хто наближався і простягав руку, щоб уже схопити за держак, він різко відскакував убік і, задрвши хвоста, біг далі, кидаючи ратицями землю на приголомшених і безпорадних людей. Відбігши, знову зупинився, обнюхував під собою ґрунт і, задержавши голову та закопчивши губу, ревів з такою силою, ніби в його грудях був захований паровоз. (*Григорій Тютюнник. «Вір».*)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту. Для цього виписіть з нього ключові слова та словосполучення.

7. Запам'ятайте стійкі звороти із значенням «утекти», «утікати». З двома з них складіть речення.

Дати драла, дати драпака, дати дьору, дати ногам волю, дати ногам знати, дати тягу, дременути навіткача, драпонуту навітьоки, накивати п'ятами, намастити п'яти салом, узяти ноги на плечі, показати спину.

Альманах. Твір тринадцятий (Андрійків)

НА ЧУЖІЙ ПЛАНЕТІ

Це була їхня друга планета. На першій не аиявилось ніяких ознак розумного життя. А тут усе свідчило, що планету зселена аисокорозвиненими істотами. Тому, спускаючись по трапу, Ярослав явно хвилювався: як їх тут зустрінуть?

За ним пильно стежив Олег, сидячи біля монітора в квіні корабля. Вони вирішили про всяк випадок аиходити поки що поодинці.

Ярослав ішоа, водночас поаодячи доакола відеокамерою. Ліворуч, закриваючи обрій, червонів якийсь дивний ліс. Прямо, широко розкинувшись, рябили

фіолетові, рожеві, жовті поля. Праворуч в далечині виднілися високі шпиль будівель. Заїдти, блимаючи різнобарвними вогнями, мчали три машини.

— Бачу об'єкти, які рухаються, — повідомив Ярослав.

— Так і тримай відеокамеру, — порадна Олег.

Не доїхавши з п'яти кілометра, дві машини зупинилися, третя рухалася далі. Ось воєв, наблизившись до їхнього корабля, плавно зупинилася, відчинилися дверцята — і з машини вийшло діачисько. Так діачисько — з короткими кісками, а голубий сукенці, усміхнене.

Ярослав ступив назустріч представниці чужої планети. А а навушниках уже лунала її мова, напрочуд мелодійна й зрозуміла:

— Не бійтеся. Ми, як бачите, нічим не відрізняємося від вас.

Ярослав поправив відеокамеру, закріплену на грудях: хай Олег краще роздивляється це діачисько і теж аиходить з корабля. Але, мимоволі глянувши у візор відеокамери, Ярослава раптом аж стрепенувся: заїснен на нього дивилося аж ніяк не дівчаче обличчя. Випуклі очі скидалися на фари автомобіля, голова акривалася якась луска, а замість рота стирчав куций хобот.

Ярослав увімкнув захисне поле. Адже прилади не обманюють.

8. Прочитайте Андрійкове фантастичне оповідання. Спробуйте й ви пофантазувати про те, які дива можна було б побачити на чужих планетах. Можете продовжити й Андрійкову розповідь. Свій твір запишіть.

В и с н о в к и (для самопереаірки)

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називається дієприслівниковим зворотом.

Дієприслівниковий зворот на письмі виділяється з обох боків комами.

§39

Підсумкове повторення тем «Дієприкметник» та «Дієприслівник»

1. Розкажіть про дієприкметник, форми на -но, -то і дієприслівник як форми дієслова за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

I. Дієприкметники як форми дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприкметників: *освітлений, освітленого, освітлена; сяючий, сяюча, сяючої, сяючі...*

2. Активні дієприкметники: *сонце заходить — заходяче сонце, обрій потемнів — потемнілий обрій...*

3. Пасивні дієприкметники: *хтось намалював картину — намальована картина, учні вивчили вправу — виконана вправа...*

II. Творення дієприкметників.

1. Творення активних дієприкметників неоперуваного виду: *опадають — опадаючий, сплять — сплячий...*

2. Творення активних дієприкметників дооперуваного виду: *посиніли — посинілий, досягли — досяглий...*

3. Творення пасивних дієприкметників від дієслів з основою на -а-: *згаяти — згааний, зібрати — зібранай...*

4. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса -ен-: *загублю — загублений, приналежить — приналежний, вимощу — вимощений...*

5. Творення пасивних дієприкметників за допомогою суфікса -т-: *молоти — молотий, кинути — кинутий, занести — занесений...*

6. Правопис -н- у дієприкметниках: *вихований, нежданий, шалений...*

III. Відмінювання дієприкметників.

1. Відмінювання дієприкметників в однині: *лежачого, лежачим, на лежачім, лежачої, лежачій...*

2. Відмінювання дієприкметників у множині: *лежачі, лежачих...*

IV. Правопис не з дієприкметниками.

1. Правопис не в дієприкметниковому звороті: *досі не чуваний, нікому не знаний, ще не закінчений...*

2. Правопис не з одиничними дієприкметниками: *небачений, незнаний, ні, не закінчений...*

V. Безособові форми на -но, -то.

1. Граматичні ознаки форм на -но, -то: *у кімнаті прибрано, стіл застелено...*

2. Особливість речень з формами на -но, -то: *косо-вицю закінчено, дерева посаджено...*

VI. Дієприслівник як форма дієслова.

1. Граматичні ознаки дієприслівника: *читаючи книжку, відпочивши...*

2. Вживання дієприслівників: *вітер дує і не вищу-хав — вітер дує, не вищу-хаючи...*

VII. Творення дієприслівників.

1. Творення дієприслівників недоконаного виду: *гукають — гукаючи, бачать — бачачи...*

2. Значення дієприслівників недоконаного виду: *ішов і голосно тупав — ішов, голосно тупаючи — ідучи, голосно тупав...*

3. Розрізнення дієприслівника і дієприкметника: *блимаючи і блимаючи, синіючи і синіючи...*

4. Творення дієприслівників доконаного виду: *по-сприяв — посприявши, допоміг — допомігши...*

5. Значення дієприслівників доконаного виду: *від-почили і взялися за роботу — відпочивши, взяли-ся за роботу...*

VIII. Дієприкметниковий і дієприслівниковий звороти.

1. Поняття про зворот: *засіяний пшеницею, зіб-равши врожай...*

2. Спільне у виділенні дієприкметникового і дієпри-слівникового зворотів на письмі: *Парувала земля, на-поєна дощем. — Зірки мигтять, хвилюючи уяву.*

3. Відмінне у виділенні дієприкметникового і діє-прислівникового зворотів на письмі: *Парувала напоєна дощем земля. — Хвилюючи уяву, мигтять зірки.*

2. І. Дієприкметники виписіть у три колонки: 1) активні недоконаного виду; 2) активні доконаного виду; 3) пасивні.

Озаучений, стоячий, знеможений, озлиднілий, перекритий, заржавілий, палаючий, згаслий, вирослий, заільнений, підтриманий, зблідлий, ораний, нагрітий, зміцнюючий, замерзлий.

II. З других букв прочитаєте другу частину вислову Д. Павличка: *«Де воля родиться, ...»*.

3. З поданих речень виписіть дієприкметники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієприкметників» (наприклад: *скутий — 111.11*).

1. О слово рідне! Орле скутий! Чужинцям кинуте на сміх! Співочий грім батьків моїх, дітьми безпам'ятно забутий. (О. Олесь.) 2. Буду я навчатись моєї-блискавиці в клекоті гарячій кованої криці. (А. Малишко.) 3. О рідне слово, хто без тебе я? Німий жебрак, старцюючий бродяга. Мертвяк, оброслий плиттям саркофага... (Д. Павличко.)

4. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому дієприкметники, поясніть їхнє творення й написання.

Мова моя українська —
Батьківська, материнська,
Я тебе знаю не аначену —
Просту, домашню, звичну,
Не з-за морів прикликану,
Не з слоаників насмикану.
Ти у мене із кореня —
Полею мені наговорена,
Дзвоном коси прокована,
В чистій воді смакована,
Болею очей продивлена,
Смутком багать продимлена,
З хлібом у душу всмоктана,
В поті людським намокнута,
З кров'ю моєю змішана
І аж до скоу залишена
В серці моїм.

(В. Бичко.)

5. Поясніть, як утворилися подані дієприкметники, які зміни сталися в дієслівних основах.

Пояснювати — пояснюваний, адресувати — адресований, розташувати — розташовуваний, попередити — попереджений, полегдити — полегджений, пустити — пущений, звлатити — заплачений, повідомити — повідомлений, поновити — поновлений, гуркотіти — гуркотячий, гуркотіти — гуркочучий.

6. I. Випишіть дієприслівники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (наприклад: *засапавшись* — 512).

1. Грицько озирнувся. Засапавшись і розчервонівшись, його наганяла Галя. 2. Галя, закутавшись хусткою і схиливши голову, пішла швидко. 3. Так розмовляючи й доїдючи пиріжки, дійшли вони до того місця, де дороги розходилися. 4. Десь за ланами гомонів, звтихаючи, грім. 5. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. (З *тв. С. Васильченка*.)

II. Поясніть вживання розділових знаків при дієприслівниках.

7. I. Утворіть дієприслівники недооформленого виду й запишіть у дві колонки: 1) з суфіксом -ючи (-ючи); 2) з суфіксом -аючи (-ючи).

Брязкотати, різати, хмуритися, одужувати, уникати, волочити, світити, боротися, з'їжджати, сидіти.

II. З других букв прочитаєте два слова, пропущені у вислові німецького вченого Йоганна Гердера: «*Хто не любить..., той не заслуговує ім'я людини*».

8. I. Випишіть у дві колонки: 1) дієприкметники; 2) дієприслівники.

Освітлюючи, кліпаючи, здобуваючі, допомігваючі, надихаючі, зволікаючи, кохуючі, увірвзкуючі.

II. З других букв повинен силастися початок прислів'я: «... — *дотримай його*».

9*. Перепишіть речення, виділяючи комами, де треба, дієприкметникові та дієприслівникові звороти. Відокремлені звороти підкресліть.

1. Добре було їхати (велосипедом) через серпиеві

поля... Пухка од пилюки стежечка збита иогами погой-
дувала мене. 2. З'їхавшк на горб я зупиниася. 3. Я ще
походиа по нолю розшукуючи свою липу. 4. Отой
смуток прнаезений миою недавно з поля непомітно
відтанув у моїй душі. 5. Вийшла мама, позбирала в
трааі яблука і нічого не сказавши поайльно пішла до
хати. 6. З усіх садків пахло нагрітою на сонці корою
дерев. (3 тв. Є. Гуцала.)

10. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них
дієслова і визначте їхню форму.

1. Гарне, добре, на всіх людей днантєся, а людям
на себе днаитися не дозволяє. 2. Маленьке, тоненьке,
якби не воно, то всі б голі ходили. 3. Сидить баба на
грядках, ася закутана а хустках. 4. Сидить в ложці,
звісиаши по ножці. 5. Хто може і лежачи стояти? 6. В
лісі стято, ножем аистругано, а а руках плаче.

В і д г а д к и: годинник, голка, капуста, локшина,
соице, сопілка.

11. Виділені особаі форми дієслова замініть дієпри-
кметниками або дієприслівниками і відповідно оформіть
речення та запишіть їх.

1. Сиджу в затишку на осоні й *спостерігаю* зв
пташками. 2. Грак, який *вмостився* на осиці, пробує
спіавтн. 3. Зацвіріначалн горобці, яккх *розбудила* гракова
пісня. 4. У небі *тріпочуть* крильцями й невтомно дзвє-
нять жайворонкк. 5. З лісу раз у раз долинають риплиаі
голоси чапель, які *зайнялися* ремонтом гіззд. 6. *Схо-*
вались у вже аисоких хлібах і тріщать деркачі. 7. Довко-
ла, иемов маленькі сонечка, світяться горнцвітн, що їх
напоїв теплий дощ.

12. І. Прочитайте уривок. Знайдіть у ньому дієприслів-
ники й дієприслівникові звороти, зверніть увагу, як вони
виділені.

Пізніше, ніж завжди, прилетіли лелекн. Богдан
виглядав їх уже цілий тиждень, по кілька разів на день
питаа у діда: «І коли вони вже прилетять?», не догаду-
ючись, що й ствренькому теж не терпиться побачити
їх. Обкдва наївно вірилк, що для того, хто побачить
першого лелеку а польоті, весь рік буде щасливий.

Ізранку пильно видивлялись у небо, а лелек усе не було. Та одного дня Богдан дочекався. Було це після обіду. Повернувшись зі шноли, він узявся допомагати дідові закопувати нові стовпи для плоту (старі взимку повалила вітряниця). Стали прибивати штахетини, і саме в той час Богдан глянув на сонце, аби визначити, скільки часу йому залишилося для уроків, і не повірив своїм очам — із півдня до їхнього обійстя летів лелена.

— Діду! — радісно вигукнув він. — Лелена!

Дід відклав молотон, випростався, пильно придивляючись до білого ширококрилого птаха, що опускався все нижче і, зробивши півколо над обійстям, легко опустився на гніздо, відразу ж дрібно заклацав дзьобом. Оглянув гніздо, ще поклацав і, переконавшись, що дорізка ціла, знову проплив у повітрі поза городом і сів на грядці недалеко від діда та Богдана. (О. Лупій. «Птахи на просторі».)

II. Уявіть картину, описану письменником: і як дід з онуком удвох поралися біля плоту, і як то один, то другий позирали на небо, і що думали в цей час, і, нарешті, як вони помітили лелеку. Опашіть самі таку саму картину. Дієприслівникові звороти, вжиті в розповіді, підкресліть.

13. Уривок запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помітки, якщо вони трапляться, виправте і з'ясуйте їх.

Болем і страхом перейнялися кияни, побачивши на Лівобережжі незчисленні полки завойовників¹, які, наче темно-коричнева лавина, невпинно напливали із невідомості, ставали все грізнішими, погрожуючи заповонити все довнілля, накрити своїм зловіщим кольором, що віддавав і кров'ю, і брудом, і чимось неживим.

Першими помітили монахи з Печерських гір, вони й зняли переполох, вони й передали страшні вісті до міської управи. Старші монахи почали пристрасно молитися, молодші поглядали на старших і собі молились. В душі не погоджуючись із наближенням кінця світу, шукали порятунку, прислухалися більше до

¹ Ідеться про татаро-монгольську навалу в Україну 1240 року.

ігумена, який радив, не гаючи часу, готуватись до оборони.

Отець Никодим айголосна усі молнтаи, які знав, незчисленно разіа хрестячись. Благаа архангеліа, ангеліа, скликаа усі небесні сили зглянутися й допомогти, врешті вже на повен голос заговориа:

— Станьте, зупиніться! Нема вам дороги далі! Тут місце, обране Богом, аи ж, нерозумні, понищите все...
(*О. Лупій. «Падіння давньої столиці».*)

14. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Із щитом чи на щиті (історики розповідають: коли стародавні спартанці йшли захищати вітчизну, матері, подаючи їм щити, примовляли: «З ним або на ньому» — це означало: ні в якому разі не відступай перед ворогом). 2. Хто бере — усе той тратить, хто дає — усе придбав (ці слова належать грузинському поетові Шота Руставелі, що жив наприкінці XII — на початку XIII ст., і спрямовані проти егоїстичної зажерливості). 3. На ясні зорі, на тихі води (цими словами автори українських дум передавали палке прагнення бранців, захоплених турками чи татарами, повернутися в рідний край — в Україну).

\$40

Загальне поняття про прислівник

Прислівник називає ознаку дії, стану або іншої ознаки і відповідає на питання як? наскільки? де? коли? чому? навіщо?

Прислівники не змінюються і тому закінчень не мають.

У реченні прислівники найчастіше виступають у ролі обставин. Наприклад, у реченні *Небо сьогодні синіло по-весняному* (О. Гончар.) прислівники *сьогодні* — обставина часу (к о л и ?), *по-весняному* — обставина способу дії (я к?).

Прислівники також бувають:

а) присудками в безособових реченнях: *Зоряно, тихо в просторі.* (О. Гончар.);

б) вставними словами: *І найвища, по-моєму, краса — це краса вірності.* (О. Гончар.);

в) іноді озвученнями: *Налився всесвіт повноти і споглядає сам себе. Але його чиясь рука на два пересікає: на світ вгорі і світ внизу.* (П. Тичина.)

Спостереження

Розгляньте таблицю й доповніть викладені вище відомості про прислівник.

Характеристика прислівника

Цифровий код	Розряд за значенням	Походження	Написання
	1	2	3
0	—	первинний	—
1	способу дії, міри й ступеня	від іменника	одним словом
2	місця	від прикметника	двома словами
3	часу	від числівника	трьома і більше словами
4	причини	від займенника	через дефіс

5	мети	від дієслова	через два дефіси
6		від прислівника	іншим способом
7		від різних повнозначних частин мови	

Вправи

1. Прочитайте прислів'я. Знайдіть у них прислівники, визначте, як які питання вони відповідають, від якої частини мови утворені.

1. Що думаєш сказати, спершу обмірнуй. 2. Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш. 3. Всяк розумний по-своєму: одиі спершу, а другий потім. 4. Коли б той розум наперед, що потому. 5. Розумну річ приємно й слухати. 6. Звинай до ділв змолоду, не знатимеш на старість голоду. 7. Двічі літв не буває. 8. Жати вдєиь душно, а виочи кусаються комарі. 9. Коли влітку не ходив по малину, взимну вже пізно.

2. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені прислівники.

1. Хто нічого не робить, той ... не має часу. 2. Що ... не зробиш, того ... не наздоженеш. 3. Хто ... ледврює, той ... бідує. 4. ... і курчвта курми будуть. 5. Ідеш ... — дорога коротка. 6. Краще ... їхати, ніж ... йти. 7. ... і стіни помагають.

Слова для вставок: вдома, вранці, влітку, восени, ніколи, погано, увечері, удвох, узимку, хороше.

3. І. Випишіть прислівники в три колонки: 1) утворені від імениників; 2) утворені від прикметників; 3) утворені від числівників.

Вночі, утрьох, сповиа, по-новому, без упину, взимку, тричі, звисока, віддаана, наприкінці, зроду, по-одинці, сноса, кволо, повік-вінів, рівно, уп'ятеро, скоро, остронь, сторчкв, віддаю, зверхньо, без угаву, пвчетверо.

II. З других буква має скластися кінцівка вислову М. Рильського: «До могил героїє...».

4. До прислівників *здавна, часом, часто* доберіть синоніми й запишіть. Зверніть увагу на написання прислівників.

Віддавна, вряди-годи, деколи, звіку-правіку, з давніх-давен, з давнього-давна, з діда-прадіда, зрідка, іноді, інколи, коли-не-коли, неодноразово, не раз, нерідно, споконвіку, справіку, час від часу, часто-густо.

5. Накресліть у своєму зошиті таблицю, переписіть тільки слова й самостійно розберіть їх за будовою, а потім свій аналіз звірте з аналізом, що в книжці. Поясніть, чому в прислівниках немає закінчень.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>допізна</i>	<i>до</i>	<i>пізн</i>	<i>а</i>
<i>замолоду</i>	<i>за</i>	<i>молод</i>	<i>у</i>
<i>потиху</i>	<i>по</i>	<i>тих</i>	<i>у</i>
<i>восени</i>	<i>в</i>	<i>осен</i>	<i>и</i>
<i>вночі</i>	<i>в</i>	<i>ноч</i>	<i>і</i>
<i>усімох</i>	<i>у</i>	<i>сім</i>	<i>ох</i>
<i>по-новому</i>	<i>по</i>	<i>нов</i>	<i>ому</i>

6. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Скажи-но, Микольцю, чому світло сонця ясне, а місяця бліде? — запитує вчитель учня.

— Бо сонце світить удень, а місяць уночі, — відповів учень.

7. I. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі прислівники, визначте, від яких частин мови вони утворилися.

Ви знаєте, як робиться свищик?

Береться в добрий палець завтовшки лозини, відрізається від неї цурпалон свѣтиметрів десять завдовжки. Потім посередині прорізується навкруг молода кора, обережно обстунується колодочкою ножа, донині здимається, як рунавичка. Ну, в тоді вже просто: видовбав у оголеному дереві ямку, надрізав нінчик, знову натяг кору — і свищик готовий. Стромляй його, чоловіче, до рота і свищи собі на здоров'я.

Отак приблизно вчив мене Миколь, коли я поцікавився, де він доп'яв свищика. (А. Дімаров.)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: чітко уявіть собі процес виготовлення свищика, запам'ятайте назви дій

та окремі вислови. Можете розповісти про це й по-своєму, як ви знаєте.

8. Запам'ятайте стійкі заороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Високо літає, та низько сідає (хтось надто високої думки про себе); помалу їдеш — далі будеш (дій обережно); баба надвоє верожила (невідомо, чи здійсниться щось, чи ні); глянути збоку (критично оцінити); іти попереду (очолювати, бути на чолі); кожна Ганна по-своєму гарна (кожен по-своєму живе і думає); зв'язувати до купи думки (намагатися знайти логічний зв'язок у думках).

Альманах. Твір чотирнадцятий (Петриків)

МІЙ ДІД

Навесні, тільки-но розтанув сніг і стужавіла земля, ми вдвох з дідом подалися в сад. Я люблю працювати в дідом. Він ніколи не гримає на мене, навіть коли я зроблю щось не так, а спокійно пояснить, що й до чого.

Моєму дідові вже під сімдесят. Голова його сива, лоб перетинають глибокі зморшки. Але його сині очі по-молодечому ясні. Прикриті зверху кущуватими густими бровами, вони випромінюють лагідне тепло. І кожного разу, коли він дивиться на мене, в кутиках коло них збираються променисті зморшки.

Ми з дідом у саду спочатку оглянули стовбури дерев, чи не потріскала на них кора від сильних морозів. Потім дід став обрізувати сухе та зайве гілля на яблунях, а я зносив той хмиз на купу.

Час від часу я зупинявся біля діда, задивившись, як він легко і вправно орудує пилкою, як садовим ножом старанно зачищає рани на деревах. Тоді дід обертався до мене й казав:

— Ну, попрацюй, а я відпочину.

Я залюбки брав з його широкої твердої долоні пилку й собі починав різати. Але дід не відпочинав, а пильно приглядався до моєї роботи й коли-не-коли підправляв мене. Мені було приємно працювати, може, ще й тому, що з неба по-весняному приязно пригрівало сонце.

9. Прочитайте Петрикову розповідь. Опишіть і ви звичини та дії близької вам людини.

Спостереження

1. Дослідіть, чи наголос у прислівниках завжди зберігається на тому самому складі, що й у словах, від яких вони утворені.

1. Сильний — сильно, мужній — мужньо, рішучий — рішуче, темний — затемна, довгий — надовго; зустріч — назустріч, ранок — спозаранку, вечір — щовечора.

2. Близький — близько, веселий — весело, глибокий — глибоко, віки — навіки, на бік — набік, на сміх — насміх, бчі — позабчі.

2. Простежте, як звичайно змінюється наголос у прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфікса -о.

Важкий — важко, вузький — вузько, гіркий — гірко, дзвінкий — дзвінко, міцний — міцно, сліпий — сліпо, цупкий — цупко, висбкий — високо, боязкий — боязко, хоробий — хоробше, мовчазний — мовчазно, чарівний — чарівно.

3. Визначте закономірність у наголошуванні поданих прислівників, утворених за допомогою префіксів.

Світлий — засвітла, сліпий — зосліпу, глухий — наглухо, новий — наново, різний — нарізно, чистий — начисто, зло — збзла, дріб — вбрздріб, хрест — навхрест, вечір — надвечір (і надвечір), сторона — осторонь, ніч — поночі.

4. Простежте, як від зміни наголосу змінюється значення прислівників з початковою частиною ні-.

Ніяк (жодним чином) — ніяк (немає як). Нідé (ні в якому місці) — нідé (немає де). Ніко́ли (цього не було або не буде) — ні́коли (немає коли).

Вправи

1. Прочитайте вголос прислівники з префіксом на-, правильно наголошуючи їх.

І. З наголосом на префіксі: на́взнак, на́встіж, на́віч, на́вхрест, на́спіх, на́сміх, на́скрізь, на́чисто, на́сухо, на́глухо, на́голо, на́чорно, на́рівно, на́ново.

II. З подвійним наголосом: на́різно, на́рівні, наа́пл, на́дбе, на́трбе, на́вскіс, на́швидку́рұч.

III. З ненаголошеним префіксом: надво́рі, навко́ло, на́силу, наза́д, на́виво́ріт, на́решті, на́ве́рх, наго́лоау, наса́мперед, назо́бані, надо́вго, на́вска́ч, набо́сліп, на́взри́д, на́вкарáчки, на́всидя́чки, на́вшпíньках, на́весні́, наго́рі, на́передо́дні, нао́ста́нку, на́че́тверо.

2. Прочитайте вголос прислівники з префіксами за-, зо-, по-, правильно наголошуючи їх.

I. З наголосом на префіксі: за́ново, за́сві́тла, за́молу́ду, за́годня́, зо́всім, зо́палу́, зо́сліпу́, зо́зла, зо́кола, по́просто́, по́біч, по́ряд, по́пліч, по́тай, по́ночі, по́різно, по́спіль.

II. З ненаголошеними префіксами: за́те́мня, за́вída-на, за́ра́ння, за́ко́ротно́, задо́баго, заодно́, за́любкі́, по-ти́ху, по́малу́, по́ра́ну, по́пéреду, по́за́ду, по́близу́, по-оди́нці, по́за́очі, по-мóему.

3. Прочитайте вголос прислівники, утворені різними способами, правильно наголошуючи їх.

I. З наголосом на першому складі: зга́рячу́, зда́леку́, зви́сока, зле́гка, зви́льна, спрóста, бо́сторонь, бе́заісти, аро́здрі́б, підтю́пцем, хо́роше, бо́ляче.

II. З наголосом на другому й наступних складах: до́пізна, до́схочу́, спо́го́рда, су́ту́жно, пра́во́руч, лі́во́руч, опі́вночі, плі́ч-о́-плі́ч, ві́ч-на́-ві́ч, всьо́го-на́-всьо́го, раз по́ раз.

III. З подвійним наголосом: на́да́є́чир, до́чи́ста, до́гбо́ла, спо́вна́, водо́ча́с, бо́сбі́ж, го́рі́лиць, до́лі́лиць, го́ліру́ч, обо́руч, га́ряче́, ба́йдуже́, слі́дом, шко́да, за́вжди́, при́тьма́, при́тьмо́м.

4*. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники.

1. Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть аічністю... 2. Допізна того аечора жеаріло на березі самотне вогнище. 3. Дерёва стояли обіруч голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти. 4. Повітря було наскрізь сухе, не випадала нааіть роса на саітанку. 5. Опіаночі зірааася вітер. 6. Попереду з-за гори вставала синя хмара. 7. Відчувши, що зморнвся, Дорошенко приліг, апростався на траві горілиць. (З тв. О. Гончара.)

5*. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи прислівники з початковим *ні*-. Вибір наголосу обґрунтуйте.

1. Хай ніколи, ніде не збувається все, що у снах зачарованих сниться. (Д. Гравовський.) 2. Мій краю зоряний, на тебе не надивлюся я ніяк! (В. Сосюра.) 3. Випав сніг, сліду ніяк сховати. (М. Шеремет.) 4. Інші дні й пообідати після школи гаразд ніколи хлопцеві. 5. На батьківській садибі ніде другу хату ставити. (З *тв. А. Годовка.*)

6. Навчіться виразно читати текст. Зверніть увагу на наголоси, зокрема в прислівниках.

Прилітають солов'ї не всі одразу, напро́весні, десь на́дає́чир, чуємо, пробують в гу́щавині голоси лиш поодинокі со́лісти. Це він прилетів, господар, а її ще нема, вона з'явиться пі́зніше. Як справжній ли́цар і гла́ва сім'ї, а́н огляне свої воло́діння — ба́лку, ве́рби — і, переко́навши́сь, що все на місці, приго́тує гні́здечко, захо́вавши його помі́ж ві́ттям так, щоб ні́який шу́ліка не помі́тив, а після того вже зводьт́ь прибути й вона, пані солов'ї́ха чи молоденька соловейко́ва на́рече́на. Ве́рба з ві́ттям — то їхня планета! Там панують їхні спі́ви й любов... Спéршу доли́нає за́йдти голосок мовби не́смі́лий, зроби́ть но́вачок кі́лька ві́тьохкі́в і прислу́хається: ану ж, як воно айи́шло? Потім чичи́ркне — ні́би горлечко почи́щає... Тоді ара́з залле́ться ві́льно, голосисто, а ве́чори все те́плі́ші — чо́го ж не спі́вати! (О. Гончар. «Твоя зоря».)

7. Приготуйтеся до усного переказу уривка: складіть його план, виписіть найважливіші слова й звороти, зверніть увагу на наголоси в окремих словах, запам'ятайте їх.

Була неділя. Невеличкий старий пароплав, на який Леся сіла в Кневі зранку, прибув до Канева на́двечі́р. Пасажи́ріа пові́домили, що зупни́ка тривати́ме кі́лька годин, бо треба щось там пола́годити. Леся, яка мала намі́р переночувати а Кане́ві і їхати далі іншим паропла́вом, ае́льми зраді́ла ці́й наго́ді.

Пі́дніма́тися кру́тими схода́ми було́ важко, і час од ча́су вона зупи́нялася, огляда́лась на́вколо. Он-он уже й моги́ла, і а́исокий хре́ст видні́ється на тлі го́лубого, зле́гка захма́реного не́ба. Шви́дше, шви́дше!.. Щось ні́би тя́гло туди, приверта́ло по́гляд, зму́шувало схан-

льовано битись серце. І воно справді-так розходилося, здавалось, от-от вирветься з грудей. Тоді Лєся знову ставала, мнлувалася селом, що біліло в зєлені садків та дібров.

«Убогії сєдв, сумії, невеселі...» — згадалося. Справді, здалеку ніби й нічого, а вона ж знає, що за тими садками тв біленькими стїнами — горе й нужда нерозраднії. Як і колись, за життя Тарасового... (М. Олійник. «Дочка Прометєя».)

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речєвья.

І вгору глянути ніколи (не мати вільного часу); ніко́ли в світі (ні зв'язких обставин); ніку́ди не годиться (щось погане); пальцем нікуди ткнути (дуже тісно); підє́ й ніко́ли (включено); вздовж і впо́перек (в усіх напрямках); усе кипить всерє́дині (хтось надавичайно знервований, обурений); іти вбрє́з (суперечити чому-небудь).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Наголос у прислівниках не завжди зберігветься в тому самому складі, що й у твірній основі.

2. У прислівниках, утворених від прикметників з допомогою суфікса -о, наголос часто пересувається в один склад до початку слова.

3. У частини прислівників наголос падає на префіко.

4. Наголос на частину ні- падає тоді, коли її можна замінити словом немає. В інших випадках частини ні не наголошується.

§42

Розряди прислівників за значенням

Спостереження

Розгляньте таблицю й скажіть, на які розряди поділяються прислівники та на які питання відповідає кожен розряд.

Розряд за значенням	На які питання відповідає	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	напам'ять, нашвидкуруч, одне
2. Міри і ступеня	скільки? наскільки? у якій мірі?	дуже, трохи, утричі, доволі
3. Місця	де? куди? звідки? яким шляхом?	вдома, ліворуч, здалека, по підтинку
4. Часу	коли? доки? відколи? як довго?	надвечір, допізна, споконвіків
5. Причини	чому? з якої причини?	згарячу, спересердя, спроста
6. Меті	навіщо? з якою метою?	навмисне, наперекір, на зло

Вправи

1. Прочитайте прислів'я, знайдіть у них прислівники й визначте їхній розряд за значенням.

1. Кривде пізно, ніж ніколи. 2. Всюди добре, а вдома найкраще. 3. Сонце не всіх одягово світить. 4. Вакм-ку літа не дождеш. 5. Добре довго пам'ятається, в лкхе ще довше. 6. Мекше говорк — більше вчуеш. 7. Пішов навпростець, не скоро вернеться. 8. Між воронами й сорока по-воронячи кряче. 9. Хоч не рано почали, та багвто утали.

2. І. Запишіть прислівники за розрядами в трьох колонок: 1) способу дії, міри і ступеня; 2) місця; 3) часу.

Доценту, звідкись, де-небудь, зрання, зліва,

взаємно, ледве, де-из-де, донізна, удосвіта, сміло, глухо, хтозна-куди, знадвору, нині, нізвідки, безаісти, зверху.

II. З других букв має скластися вислів П. Тичини.

3. Прочитайте речення. Випишіть прислівники і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника» (наприклад: сьогодні — 371).

1. Мені сьогодні снився уночі фрегат, що зачепився за корчі. 2. Колись ми, кажуть, виникли від мавпи. Надалі мавпи виникне від нас. 3. Я цілий день з лісами наодинці. 4. Як тяжко жити, коли світ шаліє! 5. В мені щодня абнаають Україну. (З *тв. Л. Костенко*.)

4. Прислів'я переписіть, прислівники підкресліть і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника».

1. Зв морем тепліше, та вдомв миліше. 2. Удвох, кажуть люди, легше плакати наче. 3. З воаками жити — по-воачому айти. 4. Хвалять нове, а роблять по-старбму. 5. Вдеиь аїд спеки ховається, а аночі аїд комаріа.

5. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть поряд. Визначте розряд прислівників кожного синонімічного ряду.

Повільно, доволі, близько, тепер, мимоволі, наперекір.

С и н о н і м и: вдосталь, всупереч, досхочу, зараз, мимохіть, мляво, недалеко, несамохіть, нині, поблизу, повагом, поволі, помалу, хоч-не-хоч.

6. I. Прочитайте уривок, выпишіть із нього всі прислівники та визначте їхній розряд за значенням.

Позаду затупотіли десятки ніг. Хтось вистріляв — і куля цьохиула над самим аухом. Юрій не помітив, як перелетів через кам'яні сходи, грюкнув дверима. Брязнула клямка. Потім звскрипіла аажкий заіржавлений засув.

Знадвору почулися глухі крки. Хтось загвтив руків'ям пістоля а двері — і голоси луна покотилася під аисоке склепіння темної староаинної будоаи.

З глибини костьолу почулися голоси: наближалосся

кілька постатей. Ксьондзи чи жовніри? Роздумувати було ніколи, за мить вони будуть тут!

Юрій шуснув у темний притвор** і крутими гвинтовими сходами подерся на дзвіницю. Внизу грюкнув за́сув — відчинилися двері, і костьол враз сповнився тупотом ніг і гулом голосів.

— Він там! На дзвіниці! — почувся крик.

Загримкотіли залізнi сходи. Жовніри полізли нагору. (В. Малик. «Дві перемоги».)

П. Текст перекажіть своїми словами, переказ запишіть. Спробуйте самостійно продовжити розповідь.

7. Прочитайте народну пісню. Знайдіть у ній прислівники і визначте їхній розряд.

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.
Ей, нуте, косарі, бо нерано почали;
Хоч нерано почали, так багато утали.
До обіда покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді спочивали,
Потім коси поклепали.
Ополудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А ввечері холодком
Клала в копнці рядком.
Завтра треба рано встати,
У стіжечки поскладати.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Легко на душі (радісно); іти напролом (діяти рішуче); твердо стояти на ногах (міцно триматися, впевнено почувати себе); піти вгору (допомогтися вищого становища); колись і в наше віконице гляне сонце (ще буде і в нас добре); дешевше від дірки з бублика (дуже дешево); косо і криво (як-небудь).

§43

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів -о, -е

Спостереження

1. Простежте, як творяться прислівники від прикметників за допомогою суфіксів -о, -е, і зробіть висновок про подвоєння -ни- у прислівниках.

1. Туманний — туманно, законний — закономно, сонний — сонно. 2. Нескінченний — нескінченно, страшний — страшно, огінний — огінно. 3. Шалений — шалено, скажений — скажено, нежданий — неждано, захоплений — захоплено. 4. Гарячий — гаряче, швидкий — швидше.

2. Пригадайте, як творяться ступені порівняння прикметників. Розгляньте приклади і зробіть висновок про творення ступенів порівняння відприкметникових прислівників на -о, -е.

1. Стрункіший — стрункіше, коротіший — коротше, глибший — глибше. 2. Вищий — вище, товщий — товще, кращий — краще. 3. Важчий — важче, тяжчий — тяжче, ближчий — ближче, нижчий — нижче, вужчий — вужче, дужчий — дужче, дорожчий — дорожче. 4. Довший — довше, легший — легше. 5. Більший — більше, менший — менше. 6. Найтихіше, найкраще, найближче, найбільше.

3. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як розрізняються прислівники на -е й однозвучні прикметники середнього роду.

Прислівники (я к ?)	Прикметники (я к е ?)
добре зробив	добре слово
коротше кажучи	коротше речення
нижче пригнувся	нижче дерево
найбільше турбуюсь	найбільше вікно
гаряче сьогодні	гаряче літо

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них відприкметникові прислівники **и**в **-о**, **-е** і поясніть їхній правопис.

1. Мов зачврований стою, схвильовано дивлюся, крвсу природи пізнвю в її одвічнім русі. (О. Гончар.)
2. Вітер осені шалено жовтий лист иесе увись. (В. Со-
сюра.) 3. Одномвнітно і сонію хлюпве водв в положі
береги. (Д. Ткач.) 4. Сонце стояло серад небв і страшен-
но пекло. (М. Коцюбинський.) 5. Вечори були повні
несквззіио лагідної, приввблнвої крвси. (О. Кобилянсь-
ка.) 6. Приступила я до квітів ближче, всі лвлії раптом
звтремтіли, почалн хилитись нижче, нижче тв й
пожовкли. (Леся Українка.) 7. Ось уже пішли хлібв в
стрілку, ростуть вище й вище. (О. Донченко.)

2. Прочитайте прислів'я і визначте, де у них прислівни-
кн, а де прикметники.

1. Добре все вміти, та не все робити. 2. Все добре,
що добре кінчається. 3. Найкраще в роботі слово:
«Готово!» 4. Кожив роботв легкв, коли охоче її робиш.
5. Легше зіпсувати, як направити.

3. До поданих прислівників доберіть синоніми і запишіть
поряд. Зверніть увагу **и**в правопис **-и**н- та **-и**..

Безмежно, безперервно, дбайливо, звивисто, зие-
нацькв, зніяковіло, невмолимо, иесамовнто, чесио.

С и и о н і м и: безперестаніо, безупинно, нввблв-
ганно, невпинно, нескінченно, иесподіввно, покручено,
розгублено, сквжено, спвителичено, стврвно, сумліи-
но, шалеио.

4. Перепишіть речення, прикметники, що в дужих,
замініть прислівниками. Подвоєні **-и**н- підкресліть.

1. Погляд у Мврійки м'який, звичайно глибокий і
зажурений, в усміху (несквззінний) лагідний і гарний.
2. Ніжний дощ росив (безнвствиний). 3. Небо неописаи-
ної глвбинн замикало (безгомінний) мовчазливу,
порожню рівинну. 4. Тік був чисто і (стараний) виме-
тений. 5. Михвйло здвигнув плечимв й усміхнувся
(примушвний). (О. Кобилянська. «Земля».)

5. І. Запишіть прислівники в дві колонки: 1) з встввленим
-и.; 2) в встввлєнкми **-и**н-.

Прихова..о, істи..о, відда..о, удава..о, страше..о, щода..о, знеможе..о, пружи..о, вогне..о, знаме..о, шале..о, чаву..о.

II. З других букв повинен скластися початок прислів'я: «... — *мати, чужа — жачуха*».

6. Прочитайте уривок із вірша. Знайдіть прислівники у формі вищого ступеня порівняння і з'ясуйте особливості творення цієї форми.

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час неволі?

(О. Олесь.)

7. I. Випишіть словосполучення з прислівниками в дві колонки: 1) зі вставленими буквами жч; 2) зі вставленою буквою щ.

Утримувати тя..е, різати ву..е, класти тов..е, іду блн..е, дають доро..е, роби кра..е, адресуй ви..е, неоги ва..е, іскрити ни..е, миготить ду..е, іхати найкра..е.

II. З перших букв повинно скластися три слова з вислову Лесі Українки: «Для нас ... *навіть дим солодкий та коханий*».

8. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть, якого відтінку їм надають суфікси.

1. Мені однаково, чи буду я жити в Україні, чи ні. Чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині — однаковісінько мені. (Т. Шевченко.) 2. У иєділю та ранесенько, та ще до схід сонця, ой, плакала Морозиха, сндя край віконця. (Народна пісня.) 3. Зійшов горох, підріс, зацвів увесь рясененько: хто йшов, той приглядавсь горохові пильненько. (П. Гулак-Артемівський.)

9. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть, як вони утворені.

— Мамо, мана вже не звуть найгіршим учнем.

— Молодець. Ти став краще вчитись?

— Ні, до нвс у клвс прийшов новий хлопаць, який вчиться ще гірше...

10. I. Прочитайте уривок уголос. Зверніть увагу, як гарно письменник змалював схід сонця й тоіко передав настрої

хлопця, його переживання. З тексту виписіть усі прислівники.

Вранці, ще не сходило сонце, а Михайлик вже схопився, швидко одягся, глянув на сонну бабусю і, взявши вудку, подався на річку. Надворі було хороше. Свіже повітря вільно лилося йому в груди, і від цього було так легко, що, здавалося, нема ніякої сили, щоб могла перемогти його. З-за лісу сходило сонце, кидаючи червоні нелюстки на небо і на воду, що від неї підіймався легенький, ледве помітний блакитно-білий туман. Було ще зовсім тихо, навіть пташки в лісі, що з того боку річки, ще не прокинулися і не порушили тиші радісним щебетанням.

Михайлик сів і закіннув вудку. Це, як і все попереднє, він робив старанно й обережно, з одною лише думкою, щоб якнайбільше спіймати риби та щоб зробити дідусеві приємну несподіванку... Риба ловилася понад сподівання дуже гарию, і Михайлик, страшенно задоволений, зібрав свої прилади, щоб іти додому. Він увесь час, як навмисне, не думав про бабусю й тільки тепер згадав нічну пригоду. Чомусь несподівано серце йому забилося боляче й важко. (І. Сенченко. «Паровий млин».)

II. Перекажіть текст від свого імені. Розповідь можете доповнити власними спостереженнями, враженнями і можете щось пропустити в ній. Переказ-розповідь запишіть.

Альманах. Твір п'ятнадцятий (Галин)

ЩАСТЯ

Що таке щастя? Коли людина щаслива? Що їй потрібно для цього?

Я, наприклад, щаслива, коли настає неділя і вранці мама не будить мене. Якщо я починаю впамоїтися уві сні, мама схилнеться наді мною й ніжно шепоче: «Сьогодні до школи не треба йти. Ще поспи собі трохи, доню».

Якось я й кажу задоволено, напівсонно, перевертаючись на другий бік:

— Яке щастя!

— Ет, котяче щастя, — загадково всміхнулася мама.

— Чому ви так кажеть? — запитала й здивовано.

— Бо то тільки котіві доствтно, аби поїсти добре та поспати в теплі. Людині ж для щастя цього замало.

Справді, поспати довше — це приємно, алев це ще не справжнє щастя. Щастя, що є мвма й тво, і вони люблять тебе, і ти любиш їх. Я щаслива, коли мама каже мені: «Моя ти помічнице». Щастя, як мені здається, навіть у тому, що ти собі загадуєш нв майбутнє. Мені б хотілося, коли виросту, бути корисною людям, Україні. І щоб иаша Украївкв був найкращою, кайбвгатишою в світі. Бо тільки тоді можеш бути по-спрвжкьому щасливим, коли всі навколо тебе щасливі.

11. Прочитайте Галині міркування. Подумайте й ви кад тим, що таке щастя. Свої міркування запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники, утворені від прикмвтників за допомогою суфіксів -о, -е, повністю зберігають правопис цих прикметників.

2. Ступені порівняння прислівників творяться так само, як і ступені порівняння прикметників (зокрема, при додаванні суфікса -ш- суфікси -к-, -ок- випадвають; у трьох прислівників з'являється звукосполучення [шч] (ив письмі щ), у семи — звукосполучення [жч] тощо).

3. Прислівники відповідають нв питання я к ?, од-нозвучні прикметники — ив питання я к е ?

§44

Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів

Спостереження

1. У поданих прислівниках, утворених від прикметникових основ, визначте префікси і з'ясуйте, чи ці префікси можуть тут виступати як прийменники (тобто чи від них можна ставити питання до подальшої частини прислівника). На підставі своїх спостережень зробіть висновок про напн-сання таких прислівників.

Віддавна, допізнв, дочиста, зрідка, згарячу, змалку, здалеку, замолоду, помалу, насуху, начисто.

2. Розгляньте прислівники, утворені від прикметників та займенників, і зробіть висновок, коли вони пишуться через дефіс.

По-простому (але: попросту), по-новому, по-осінньому, по-батьківському (по-батьківськи), по-українському (по-українськи), по-заячому (по-заячи), по-іншому, по-вашому, по-моєму; але (тільки три випадки): в основному, в цілому, в середньому.

3. Розгляньте таблицю й поясніть, як відрізнити прислівники з префіксом по- від одиозвучних поєднань прийменника по з прикметниками.

Прислівники	Прикметники з прийменниками
<i>живемо (я к ?)</i> <i>по-новому</i>	(п о ч о м у ?) <i>по новому мосту</i>
<i>припікає (я к ?)</i> <i>по-літньому</i>	(п о ч о м у ?) <i>по літньому полю</i>
<i>зробив (я к ?) по-своєму</i>	(п о ч о м у ?) <i>по своєму сліду</i>

Вправи

1. Прислівники розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс
<i>стиха</i>	<i>с</i>	<i>тих</i>	<i>а</i>

Потиху, помалу, поблизу, зліва, здавна, досі, дочиста, нарівні, вповні, по-новому, по-простому.

2. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники, утворені від прикметників, і поясніть їхній правопис.

1. Сонце стояло ще низько над обрієм, але сміялось по-весняному. (Ю. Збанацький.) 2. Цяте липа можуть і задушливо над розпеченим каменем вулиць, сонце гріє по-південиому, по-липневому. (Ю. Яновський.) 3. Блискавка різала сутінь, гроза вирувала, звисока спускаючи на землю довгі смуги дощу. (М. Олійник.) 4. Замахала злегка крильми зозуля. (Л. Мартович.)

5. В ранковій імлі зблизка і здалека вимальовувались громаддя будинків-велетнів. (Ю. Яновський.)

3*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Квапся, але (по)малу. 2. Дерево (за)молоду нагиний — будеш мати в саду рай. 3. Кожний вітер (по)своєму дме. 4. Дивиться (з)високв, в нічого не бачить. 5. Без правди жити, то як (по)вовчому вити. 6. Бережи честь (з)молоду, в здоров'я під старість. 7. До злого не ходи, (з)далеку його обійди.

4. І. Словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться прислівники: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Уявляю (в)основкому, плив (по)тиху, люди (з)далека, усе (по)простому, (по)вечірньому тихо, (з)близка роздивився, знітився (по)дитячому, окреслеко (в)цілому, (до)пізкв засидівся, оціять (по)справжньому, (з)висока зиркнув, перепочив (по)солдатськн.

II. З других букв перших слів повинен скластися початок вислову В. Симоненка: *«...світу відкриває безмежну велич людської краси»*.

5. І. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прийменником *по* (пишеться окремо); 2) з префіксом *по-* (пишеться через дефіс).

Спішили (по) куркому шляху, переїхав (по) яовому мосту, спитав (по) англійськи, пишу (по) українськи, брів (по) росяному лузі, зшив (по) стврому, переробив (по) ковому, (по) українському звичаю.

II. З других букв поввині скластися два слова, пропущені в прислів'ї: *«Не..., а розум»*.

6. До поданих словосполучень і слів доберіть синоніми і звпишіть їх поряд.

З дитячих років, з давнього чвсу, час від часу, повию мірою, всіляко, похвпцем, пихато.

С и и о н і м и: віддавна, звисокв, згордв, здавнив, змалку, зрідкв, нашвидку, по-різному, сповна.

7. Прочитайте. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис. Вивчіть вірш напам'ять.

Вітри і бурі весняні
Звалили камінь із могили,
В кривавім морі і огні
Її, окрадену, збудили.
В красі нетлінній, чарівній
Вона розкрила очі сині...
Лани й ліси вклонились їй,
Воскреслій мрії — Україні.
І мови рідної річки
Злились в одно широке море:
Дзвенять по-рідному пташки,
І степ по-рідному говорі!
Поглянеш в поле на жита:
Цвітуть в житах волошки сині,
І в небі квітка золота!
І небо — прапор України!..
(О. Олесь.)

8. І. Прочитайте уривок, випишіть із нього спочатку прислівники, утворені від прикметників, потім — інші.

Опівночі сотня козаків на чолі з Скиданом поповзла на вилазку, огинаючи поле зліва, де було болото і куди, на випадок чого, полковник гадав заманити погоню. Те болото навіть взимку не замерзало, хіба що зашерхало і сяк-так сніжком його притрушувало... Невдовзі вони вже звелися на узліссі й, ховаючись за деревами та кущами, почали просуватися в глиб лісу. Там і побачили ворожий табір... Козаки підповзли ближче і залягли. Скидан вагався: що ліпше — напасти на табір і зчинити шарварок чи спробувати тихенько поцупити гармати? Зрештою він спинився на другому: гармати повстанцям зараз набагато важливіші.

Дав знак, і наперед виповзли «в'юни». Та ось вартові зійшлися до купи, щось «стиха» між собою перемовлялися, набиваючи люльки тютюном. «В'юни» звалили їх у сніг беззвучно... Козаки тихо й безшумно заходилися знімати жерла гармат з лафетів... (В. Чемерис. «Фортеця на Борисфені».)

П. Опишіть подану письменником картину бою так, як ви собі її уявляєте. Свою розповідь запишіть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стара пісня по-новому співана (щось давно відоме); дивитися звисока (зверхньо ставитися); глядіти скоса (бути незадоволеним, ставитися недоброзичливо); жити по-панеьки (розкошувати); кривце синиця в жмені, як журавель у небі (бодай небагато, аби реально); своя пазуха ближче (свої інтереси важливіші).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники, утворені від прикметникових основ за допомогою префіксів, пишуться разом.

2. Через дефіс пишуться прислівники, утворені додаванням префікса по- до прикметників або займенників на -ому (-ему), рідко на -и.

Три прислівники на -ому (в основному, в цілому, в середньому) пишуться окремо, бо в них немає префікса по-.

3. Прислівник, утворений додаванням префікса по- до прикметника на -ому, відповідає на питання *я к?* Прийменник *по* стосується не прикметника, а іменника (*по мосту, по полю, по сліду*) і тому пишеться окремо.

§45

Прислівники, утворені від іменників

Спостереження

1. Подумайте, чому, в поданих прислівниках, утворених поєднанням іменників з прийменниками, префікси не можна написати окремо.

Влітку, взимку, упереміш, уцертъ, доценту, наівнан, иавпростецъ, нанівець, иаяву, наівстіж, спросоння, исруч, невтямки.

2. Зіставте прислівники й однозвучні поєднання прийменника з іменником і дайте відповіді: а) коли називаються конкретні предмети, явища, а коли йдеться про щось невизначене, загальне; б) коли між прийменником і на-

ступним словом можна вставити озячення, в коли цього зробити не можлив. Зробіть висновок про те, як відрізнати прислівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>вдень працюємо</i> <i>згорі впало</i> <i>надобрі холодно</i> <i>напам'ять вивчи</i> <i>глянув спідлоба</i>	<i>в день народження</i> <i>з гори котиться віз</i> <i>на дворі фабрики</i> <i>на пам'ять не надійся</i> <i>витяг з-під парти</i>

3. Прочитайте подані прислівники і скажіть, чи можуть вони вживатися без прийменників. Зробіть висновок про їхнє написання.

Без відома, без угаву, без упишу, без пуття, до вподоби, до останку, на гамуз, на скаку.

4. Зіставте прислівники і поєднання прийменника з іменником, які і пишуться, і звучать однаково. Подумайте, зв допомогою яких запитань можна їх розрізнити.

Прислівники	Іменники з прийменниками
<i>ідемо в ногу</i> <i>змряв на око</i> <i>теревенить без кінця</i> <i>говорити у вічі</i>	<i>вдарив у ногу</i> <i>пов'язка на око</i> <i>теір без кінця</i> <i>світло б'є у вічі</i>

5. Прочитайте прислівники і зробіть висновок, як ще можуть творитися прислівниками від іменників.

Кругом, бігом, гуртом, жу́жмом, по́вагом, підтю́пцем, миттю, весною, рачки, пішки, верхи, жаль, шкода́.

6. Поясніть, у чому особливість написання двох прислівників, утворених від іменників: *на-гора*, *по-латині*.

Вправи

1. Прочитайте речення і поясніть написання виділених прислівників та однозвучних сполучень прийменника з іменником.

- Зорі тихо тремтять *у горі*. (М. Коцюбинський.)
- Ой *на горі* та й жінці жнуть, а попід горою, яром-

долиною, козаки йдуть. (*Народна творчість.*) 3. Вночі всі сплять, а вдень спішать робити. (*В. Симоненко.*) 4. В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання. (*В. Сосюра.*) 5. Мн з братом щиро любилнся зроду, змалку. (*Марко Вовчок.*) 6. Ти саме й є той цвіт, що передається з роду і до роду. (*П. Тичина.*)

2. Поясніть, який різний зміст вкладається в наведені парами речення і як цей зміст залежить від написання слів.

1. Ми підиялнся ивгору.— Ми піднялися на гóру.
2. Слои ходить поволі.— Слон ходить по волі. 3. Віи сперся насилу. Він сперся на силу.

3*. Помірнуйте, який варіант написання правильний: перший, другий чи обидва. Чому?

1. З гори бігти набвгато легше, ніж на гору. 2. Згори бігти набагато легше, ніж нагору.

4*. Запишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (З)гори і сани біжать, а (на)гору і віз не їде.
2. Хоч дивиться на людей (з)гори, та мало бачить.
3. Говори (до)гори, а гора горою. 4. Не дери иіс (до)гори, бо перечепишся і впадеш. 5. Велике дерево (по)волі росте. 6. Ходнть (по)волі, як пес на приколі.

5. Прочитайте прислівники, які пишуться двома словами, і з'ясуйте їхнє значення. Запишіть їх.

Без відома, без ладу, без утаву, без упінну, в гості, в далечі, в обріз, до відома, до вподоби, до ладу, до останку, до пуття, до рання, до річі, до решти, з дому, нв бігу, на вєсиу, на ви́плат, на га́муз, на диво, на жаль, на зло, на мить, на світанку, на скаку, на ходу, над силу, по змосі, по правді, по праву, по черзі, у височінь, уві сні, у вічі.

6. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

Ой пасла я корівоньки
Зрання до вечора,
Напасла ще й напоїла
Та й жену додому.

Напасла ще й напоїла
Та й жену додому,
Мені мати постелила —
Лягай спати, дою.

Ой спала я та й до рання
Та й ще хочу спати.
Мене мати рано будить —
Не хочу вставати..

7. До поданих прислівників доберіть дієслова. Словосполучення запишіть (наприклад: *спідлоба* — *глянув спідлоба*):

Спідлоба, спіднизу, занадвору, зсередины, безвісти, насилу, спресоаня, спересердя, навипиньках, нанівець, ущент, уголос..

• 8. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть прислівники й поясніть їхнє творення та написання.

1. Поана під палиниць, а посередині книш. 2. Вдень у небі гуляє, а авечері за землю сідає. 3. Надворі горою, а а хаті водою. 4. Всередині червоие, а заерху зелеиним окоамитом укрите. 5. Що іде без упину?

В і д г а д к н : зорі й місяць, кавун, сніг, сонце, час..

9. І. Прочитайте текст. Випишіть із нього всі прислівники, утворені від іменників.

У ті часи по наших селах гра у футбол не була ще поширена. За все відповідала гра у м'яча. М'ячі були гумові, але дехто робив ще старосвітським способом: з шерсті. Весаю домашня худоба линяла, хлопці збирали злинялу шерсть і качали з неї красю, пружні й легкі м'ячі. Гра у м'яча була грою весняною. Влітку спеціальних ігор не було, крім традиційної гри у доагої лози і бігу навапередки. Восени всі хлопці робили собі коаиньки (це такі палиці, загнуті з нижнього кінця) і гралися в сайники. За сайнику правила, звичайно, або кісточка з сайничого хребця, або спеціально айбивані з айльшини кульки. Ці кульки ростуть у стоабурі дерева, при корені.

У сайники гралися пізно восени, коли вже було сайжо надворі і доводилося добре ганити, щоб не замерзнути.
(І. Сенченко. «Дитячі літа...»)

П. За цим зразком розкажіть про якусь добре відому вам сучасну гру. Свою розповідь запишіть.

10. Прочитайте народну усмішку і поясніть написання однозвучних з прислівниками слів.

— Павлику, чому ти не даєш санок братикові? — питається мама.

— Як не двю? Зввжди, як з'їду санками з гори, то даю йому витягти на гору! — відповідає Павлик.

11. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Дивитися згори вниз (зверхньо ставитися до когонебудь); як дуриному з гори бігти (дуже просто, немудро); валити все до купи (змішувати щось різнорідне); іти назад (повертатися до старого); іти навпростець (говорити, діяти прямо, відверто); поспішай поволі (дій обачно); лазити рачки (пересуватися на руках і ногах); пускати туман у вічі (навмисне заплутувати щось).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Безсумнівно, разом пишуться прислівники, утворені від іменників, які або форми яких тепер оамоостійно не вживаються.

2. Приолівники від однозвучних поєднань прийменника з іменником відрізняються тим, що: а) імеииники називають конкретні предмети, явища, в прислівники вказують ив узагальнені обставини; б) між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівників цього зробити не можна.

3. Частина прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником, пишеться окремо.

4. Прислівники відповідають на питання **я к?**, іменники з прийменниками відповідають на питання **щ о?** в різних відмінках.

5. Частина прислівників утворилася від іменників без префіксів.

§46

Прислівники, утворені від числівників

Спостереження

1. Розгляньте, як пишуться прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, і зробіть висновок про їхній правопис.

Уперше, вдруге, вп'яте, удвічі, утричі, вдвоє, вчетверо, удесятеро, водно, заодно, натрое, нашестеро, утрюх, уп'ятьюх, усімох.

2. Розгляньте, як пишуться відчислівникові прислівники, утворені за допомогою префікса по-, і сформулюйте правило про їхнє написання.

1. Поодинці, подвічі, потричі. 2. По одному, по двоє, по троє, по четверо і т.д. 3. По-перше, по-друге, по-третє і т.д.

3. Розгляньте приклади і поясніть, як відрізнити прислівники від однозвучних поєднань прийменника з числівником.

Прислівники	Числівники з прийменниками
(побачив) <i>уперше</i>	<i>у перше (вікно)</i>
(склав) <i>учетверо</i>	<i>у четверо (дверей)</i>
(розламав) <i>надвоє</i>	<i>на двоє (саней)</i>
(прийшли) <i>отрьюх</i>	<i>у трюх (будинках)</i>

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники та однозвучні слова й поясніть їхній правопис.

1. Вони вдвох хутенько піднялися на гору. (О. Десняк.) 2. Людина жартує у двох випадках: коли їй весело і коли їй сумно. (Л. Костенко.) 3. Тільки твердо так трималось місто гордее, уперте, раз одбилось, потім вдруге, потім втретє, ще й вчетверте. (Леся Українка.) 4. Заїхали спочатку в перше, а потім у друге село, у третє не встигли заїхати.

2. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з прислівниками (пишуться одним словом); 2) з поєднанням прийменника з числівником (пишуться двома словами).

Прийшли (в)чотирьох, розколов (на)четверо, узяв (у)чотирьох хлопців, збільшити (а)двоє, вліз (у)перше вікно, виріс (у)двічі, став (у)перше, (на)четверо коней, виходили (по)одинці.

II. З других букв перших слів прочитаєте два останні слова з вислову російського історика В. Ключевського: *«Добра людина не та, що вміє робити добро, а та, що не вміє...»*.

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (На)четверо розкопана, розрита могила. 2. І дід, і баба у неділю на призьбі (в)двох собі сиділи. (З *тв. Т. Шевченка*.) 3. От постукали і раз, і (в)друге, і (у)третє, і ввійшли старости. (Г. *Квітка-Основ'яненко*.) 4. Переправлялись (по)трое маленьким чоаником. (О. *Гончар*.) 5. (По)перше, син був хаорій, а (по)друге, звірився йому, гірко жалуючись, що хоче дезертирувати. (О. *Кобилянська*.) 6. Вищі від усіх дерев стояли тут сосни, часом густо, часом (по)одинці. (С. *Скляренко*.)

4. I. Словосполучення запишіть у три колонки залежио від того, як пишуться прислівники: 1) одним словом; 2) двома словами; 3) через дефіс.

Схвалили (в)цілому, ставляться (по)різному, узгодили (в)чотирьох, знати (на)пам'ять, трохи (по)старому, (по)всякому буває, (на)дає розламав, охороняти (по)справжньому, (до)останку триматися, ступати (на) вишпиньках, учні йшли (по)двоє, вимести (до)чнста, видали (на)гора.

II. З других букв має скластися закінчення вислову французького філософа XVIII ст. Шарля Монтеск'є: *«Треба багато вчитися, щоб...»*.

5. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Ладний тринчі провалитися крізь землю (дуже незручно комусь); душа розринається надвоє (когось охоплюють суперечливі почуття); не раз і не двічі (часто, багаторазово); двічі літа не буває (щось приємне триває не вічно); у двох словах (коротко); надвоє баба ворожила: або вмере, або буде жива (говориться про щось непевне).

ТРИГОЛОВИЙ ЗМІЙ

В одному царстві з'явився триголовий змій. Він знущався з людей, грабував їх, убивав. Життя через нього стало нестерпним.

Стали напитувати сміливців, хто б розправився з тим чудовиськом. Але охочих не було — сусід кивав на сусідів, брвт — на брвта: мовляв, хай він, а не я.

І от прочув про того змія наймолодший брвт. Два старші мали його за несповна розуму. Але коли він осідлав коня, вони й собі зібрлися в дорогу: якщо загине, то хоч коня додому зберуть.

Довго добиралися, доки нарешті в'їхали в дрімучий ліс. Дерев тут стояли тькві, що й утрюх і вчотирюх не обійняти. А проте то тут, то там, де літав змій, їхні стовбури були потрошені на друзки.

Наймолодший брат зліз з коня й звлишня його брвтам, а сам подввся шукати змія. Минуло скільки там часу, повернувся він — закривавлений, але живий.

— Ну що? — питають брати.

— Тв вбив. І посік. Ідіть закопайте, щоб не смердіа. А я відпочину.

Пішли старші брвти на бойовище, дивляться — аж моторошио їм зробилося: дерева поаалені, земля зорана, лежать порубвні змієві голови: одна — навроє, друг — надрое, в третя — ціла.

От цілв голова й обзивається:

— Складіть мої голови докупи й приставте до мого тулубв; то я покажу вам, де сховані мої скарби. Воинвдесятеро більші зв цврські.

Старші брати мерщій заходилися складати змієві голови та приставляти до тулубв. Змій ожив — і відразу кинувся на брвтів: пороздирав їх і проковтиув. Наймолодший брвт, зморений, тим часом спав.

6. І. Прочитайте Михайликову казку, знайдіть у ній прислівників, утворені від числівників.

П. Спробуйте й вв переповісти якусь народну казку по-своєму. Свою казку запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники, утворені поєднанням числівників з прийменниками, звичайно пишуться разом.

2. Окремо пишуться прислівники типу *по одному, по двоє*; через дефіс — типу *по-перше, по-друге*.

3. У прислівниках між арефіксом і наступною частиною ніякого слова аставити не можна, а між прийменником і числівником можна вставити означення (наприклад, *той*).

§47

Прислівники, утворені від прислівників

Крім груп прислівників, названих раніше, є ще прислівники дуже давнього походження, які тепер сприймаються як непомітні.

Серед них розрізняємо дві підгрупи:

1) питальні: *як, де, куди, звідки, коли, доки, поки*;

2) вказівні: *так, тут, там, скрізь, всюди, туди, сюди, звідти, звідси, тоді, тепер, завжди, доти, досі*.

Спостереження

1. Простежте, з якими частинами прислівники пишуться разом, з якими — через дефіс, а коли — через два дефіси. Зверніть увагу на наголоси в деяких похідних прислівниках.

1. *Абіяк, абікуди, де́коли, кудись, колись, за́д-
кись, я́кось, ніяк, ніде, ні́коли, ані́трохи, ані́звідти.*
2. *Хто́зна-як, хто́зна-коли, ка́зна-де, ка́зна-доки, бу́дь-
куди, бу́дь-коли, як-и́будь, коли-а́будь.* 3. *Я́и-не-я́к,
де-не-де́, коли-не-ко́лі.*

2. З'ясуйте, якого значення прислівникам надають префікси і як вони пишуться.

1. *Забагато, задалеко, зарано, затихо.* 2. *Позаагора, позаторік, післязавтра.* 3. *Відко́ли, відтепер, відто́ді.* 4. *Назавжди, назовсім, але: на відміно (на відмінну оцінку), на завтра (на заатрашній день), на потім.*

3. Дослідіть, коли не з прислівниками пишеться разом, а коли — окремо.

Разом	Окремо
це сталося недавно зроблено непогано іти було нелегко	не давно, а вчора не погано, а добре іти було не легко

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. Сюди нізвідкіль не залетить вітрець і не сколихне гвряче повітря. (О. Гончар.)
2. З темряви коли-не-коли подзвонює дзвоник, ніжно, мелодійно. (О. Гончар.)
3. Хтозів-відкіля незримі кроншнепи кудись летіли. (М. Рильський.)
4. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. (Т. Шевченко.)
5. Позавчора йшов дощ.
6. Водв зносила пліт, і нелегко було приствти до берегв. (М. Коцюбинський.)
7. Дідові Овсієві не легко давалось зробити лад і спокій. (М. Коцюбинський.)

2. І. Запишіть словосполучення в дві колонки — з прислівниками: 1) написаними одним словом; 2) написаними через дефіс.

Блукве (казна)де, (ані)трохи не розгубився, (за)багвто говоримо, узяв звідки(сь), сюди їдуть (хто-зів)звідки, іду куди(небудь), звільнюся (після)завтра, писвв (будь)як, знайдемо коли(небудь), викоивв (вби)як, вивчив як(не)як.

II. З других букв перших слів повинно скластися закінчення вислову перського поета XIII ст. Сааді: «Якщо ти байдужий до страждань інших, ти не заслуговуєш...».

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. (Не)сподівано випав глибокий сніг. (О. Копиленко.)
2. Заметіль сліпила очі, і (не)ввжко було збитися з дороги. (Б. Харчук.)
3. Лежить в полях блвкитний сніг і (не)помітно твне. (М. Рильський.)
4. (Не)далеко від лісу, але двлечеиько від нас зірвввся заєць. (О. Копиленко.)
5. (Не)легко вгадує і око не сліпе, чим вийдуть у житті такі чн іиші діти. (М. Рильський.)
6. Слова (не)по-буденному звучалн. (П. Тичина.)
7. Де(не)де у вікнах світло янтаріє. (В. Сосюра.)

4. I. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Невгамовно, невибагливо, невиразно, невідкладно, недаремно, незабаром, ненавмисно, неодмінно, несито, нещиро.

С и н о н і м и: спішно, негайно, нагально, терміново, зараз же; обов'язково, коиче, докоєчне; нестримно, невпинно, безупинно; скромно; зажерливо; немарно, недаром; нечітко, розпливчасто; удавано, фальшиво, неприродно, облудно, лицемірно; нехотючи; скоро.

II. З п'ятьма прислівниками з префіксом не- складіть словосполучення й запишіть їх.

5. Утворіть усі можливі прислівники з частинами абі- (пишеться разом), хтозна-, будь-, -небудь (пишуться через дефіс) і запишіть їх.

6. Уривок запишіть під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляються, виправте.

Дрова Толька різав удвох з матір'ю. Валик при цьому сідав на гаюку із шматком хліба, помащеним олією й посипаним сіллю, кусав той хліб і задумливо дивився, як хилється туди-сюди, виспівуючи, пилка і як випорскує з одного й другого боку золотистими віялами тирса. Відбувалося таке завжди щовечора, коли тільки-но починали заповзати сутінки... Незмінно виходив із буди старий флегматичний Жук, сідав і ловив тремтливими ніздрями запах живиці. Цей запах заповнював увесь невеликий дворик, від того ще м'якше й відчутніше дихало осінню, а вони відчували тиху злагоду і спокій. Виходив із хати і кіт, сідав обіч Валика і навіть не просив у нього хліба: й котові пахло живицею й осінню, він виструнчувався і зводив голову, приплющивши очі. (Вал. Шевчук. «Тепла осінь».)

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Недаром хліб їсти (приносити користь); неадовго стає (недовго хтось витримає таке наважтаження); один від одного недалеко відбіг (обидва однакові); несповна розуму (розумово обмежений); якось-то воно буде (все влаштується); ні туди ні сюди (нікуди); а там хоч не розвидняйсь (байдуже).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прислівники з частинами *аби-*, *де-*, *-сь*, *ні-*, *ані-* пишуться разом, з частинами *хтозна-*, *казна-*, *будь-*, *-небудь* пишуться через дефіс. Через два дефіси пишуться повторювані частини з часткою *не*.

2. Префікс *за-* в прислівниках вказує на надмір якоїсь ознаки. Префікси з прислівниками пишуться звичайно разом. Окремо прийменники пишуться лише тоді, коли від них можна поставити питання (*и а я к у о ц і ю ?* *н а к о л и ?*).

3. З прислівниками *не* пишеться разом, коли щось стверджується, і окремо, коли *не* виражає заперечення.

\$48

Складні і складені прислівники

Частина прислівників утворилася складанням основ. Якщо такі прислівники пишуться разом або через дефіс, то їх прийнято називати складними, а якщо їхні частини пишуться окремо, то їх називають складеними.

Спостереження

1. Прочитайте приклади і зробіть висновок, як звичайно пишуться складні прислівники.

Ліворуч, праворуч, босбіж, врізнобіч, водночас, повсякчас, споконвіку, насамперед, напвидкуруч, чимскоріш, чимдалі, чимдуж, чимраз, якраз; вняткн: тим часом, все одні, все рівно.

2. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні слова повторюються; 2) однакове чи різне значення мають повторювані частини. Зробіть висновок про їхній правопис.

Далеко-далеко, ледве-ледве, раю-вранці, давим-давно, зроду-віку, повік-віків, врешті-решт, тишком-нишком, сяк-так, часто-густо, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо.

3. З'ясуйте, як утворилися подані прислівники: 1) змінні чи незмінні частини мови повторюються; 2) в одиому чи в

різних відмінках вони стоять. Зробіть висновок про їхній правопис.

1. Пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-асього; з давніх-давен, з діда-прадіда, без кінця-краю, не сьогодні-завтра; але: з усіх усюд. 2. Кінець кінцем, одним одно, час від часу, раз за разом, раз у раз, день при дні, з дня на декь, день у день, рік у рік, хвилина в хвилину, нога в ногу, з боку на бік, з роду а рід, з кінця в кінець, сам ка сам, один на один, один в один.

4. Запам'ятайте правопис прислівників *будь-що-будь*, *хоч-не-хоч*.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прислівники і поясніть їхній правопис.

1. Снічі в гаю перекликалились, та ясен раз у раз скрипіа. (Т. Шевченко.) 2. Високо-високо під небом вечірнім пролітали велічезним табуном дикі гуси у плаані ка ніч. (М. Коцюбинський.) 3. Рано-поранеиьку ясне сонечко сходило. (П. Тичина.) 4. Ішов захожий тихо, нєга за ногою, й роздиався на всі боки. (Панас Мирний.) 5. Я, каче саме щастя, хапаю чоботи, нашвидкуруч кавстоячки камотую онучі і через хвилину стаю козаком-завзятцем. (М. Стельмах.) 6. Все одко, що б не сталось, ми не розлучимось. (Леся Українка.)

2. І. Запишіть прислівники в три кололки залежно від написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

Кінець/кінцем, все/одно, з/на/двору, не/само/хить, їжакувато/гостро, видимо/невидимо, а/основкому, з/боку/на/бік, у/мить, раз/у/раз, стиха/помаленьку, а/цілому, стук/грюк, сляк/так, рік/у/рік, на/швидкуруч.

II. У кожному прислівнику підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте закінчення прислів'я: «Без праці...».

3. Речення запишіть під диктовку, иаписаие звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

1. Пожоакли стерні на полях, і гине слід по журавлях ген-ген в далечині. (Б. Лепкий.) 2. А тим часом місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море.

(Т. Шевченко.) 3. Раз у раз дорогу загороджував бурелом. (О. Гончар.) 4. Рано-аранці прокинулась Олесь в незнайомій кімнатці. (О. Донченко.) 5. В маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. (М. Коцюбинський.)

4*. Речення переписіть, розкриваючи дужки.

1. Мокрий, де(не)де подовбаний снарядами асфальт тьмяно влискує крізь туманний степ. 2. Козаков (що)духу мчаа (у)низ по шосе а чераоній пожежній машині. 3. Черниш не міг стримати себе, щоб раз(у)раз не виглядати за нвсип. 4. Бійці один(по)одному безшумно прослизали а чорну вирау тилкових дверей. 5. Фронтвик (що)дня зустрічється з смертю віч (иа) віч. (З тв. О. Гончара.)

5. Запишіть усі прислівники, що пишуться через два дефіси (їх має бути не менше восьми).

6. Наприклад, прислівник *обіруч* утворений від словосполучення *обома руками, водночас* — від *е один час*. Спробуйте самостійно пояснити, від яких словосполучень утворено прислівники *праворуч, обабіч, ерізнобіч, босоніж, нашевидкуруч, мабуть*.

7. Прочитайте речення й поясніть різницю в значенні й написанні прислівників *мимохіть* і *мимохідь*.

1. Важкі повіки мимохіть спускались на очі. (М. Коцюбинський.) 2. Мимохідь заглянувши а кузов, Марина зачерпнула звідти зерня. (О. Гончар.) 3. Рахую перші вільні траані не мимохідь, а мимохіть. (М. Доленго.)

8. Запишіть уривок під диктоаку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Ніч була гаряча, жниа'яна. Духота стояла слиае** як удень. Свіжість півночі не встигав здмухнути вогню з гарячого лица степу. Павло пішоа по алеї, і йому здавалось, ніби гілля а гущавині пригнічує його зверху до землі. Він перебіг садок, перескочиа через тин і вийшов через айгін у степ. Од заходу потягло тихесеньким, свіжішим вітерцем. Він пішов у степ назустріч тій прохолоді. Зорі пишно сяли а чистому небі. Метеори раз у раз спадали з неба на степ, то ніби хто кропив небо огняною водою, то ніби огняний палець

велетня розпорював все небо од верху до самого низу. Зорі так ясно сяли, що увесь степ, навіть не освічений місяцем, мрів од краю до краю. Садок і церква, верби й вітряки мали якийсь фантастичний вигляд палаців, зубчастих стін. Чорнобиль, бузніа коло тину здавались цілим лісом; а нарізно стоячі будяки серед степу здавались гіллястими дубами. (І. Нечуй-Левицький. «Хмари».)

9. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники та випишіть їх.

Рано-вранці, тільки-но звбринить світанок у вікні, я вже на ногах. Нашвидкуруч готую сніданок — картопля в козушку, часник, окраєць хліба з молоком, — і вже в степу. Я — егер, охороняю заповідні угіддя від бракон'єрів, стежу зв порядком, а взимку допомагаю, чим можу, птахам і звірам. Ось і зараз, наприклад, у рюкзаку за спиною в мене — добрий пуд «мішанки»: вівса з ячменем. Я розсипаю її шаром з долоню завгрубішкін у затишку за копицями сіна або ж на відкритих ділянках степу, які продуває вітер. Тут годуються плече до плеча зайці й сірі куріпки, часом навідуються косулі.

Розсипавши поживу, я поспішаю до ставків — прорубувати ополонки. Щоб рибі легше дихалось...

Брести крізь глибокі снігові замети важко, але цікаво. Головне, не треба надто поспішати — і не так стомився, і побачиш більше.

Не один піт зійшов з мене, доки врубав тих ополоник... Став промерз майже до дна, подекуди зі споду крижин мул чорніє. Але схоже, що я не припізнівся: до продухвин живим сріблом ринув дрібняк: пічкурі, плітки, верховодки.

Зворотний шлях мені давався нелегко. Я стомився, вітер валів з ніг, метелиця занесла протоптану вранці стежку... Моторошно в зимовому степу. Тільки поземка мете й мете. Де-не-де з-під заметів стирчать обмерзлі гілки терну та чутні ночами розлючене тавквиння голонних лиснць. (В. Севаст'янов. «За місяцем місяць».)

II. За цим зразком опишіть, як ви взимку прорубували ополонку, розчищали сніг або підготовували пташок чи звірів.

10. Запам'ятайте крилаті вислови та їхнє походження.

1. Краще бути першим на селі, ніж другим у Римі (сказав римський полководець Цезар, проїжджаючи через злике убоге альпійське містечко). 2. Не можна двічі увійти в ту саму річку (так давньогрецький філософ Геракліт висловився про постійну мінливість світу). 3. Завжди учень (так І. Франко назвав збірку своїх поезій, трохи змінивши вислів давньоримського поета Марціала: «Хороша людина — завжди учень»).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Складні прислівники звичайно пишуться одним словом.

2. Якщо прислівник утворений повторенням неамінних слів з однаковим чи протилежним значенням, то вони пишуться через дефіс.

3. Якщо прислівник утворений повторенням змінних слів, то: а) частини, що стоять в одному відмінку, пишуться через дефіс; б) частини, що стоять у різних відмінках, пишуться окремо.

§49

Написання *и* та *і* в кінці прислівників

Спостереження

1. Престежте, яка буква — *и* чи *і* — пишеться в кінці прислівників після *г, ж, х, і* сформулюйте правило.

Навкруги, трохи, верхи, поки, пішки, рачки, цапки, самотужки, пошешки, наввипередки, заввишки, напоначки, настільки, звідки (але: звідкіль, звідкіля), по-товариськи, по-українськи.

2. Простежте, коли після шиплячих *ч і ж* в кінці прислівників пишеться *и*, а коли — *і*. Сформулюйте правило.

1. По-вовчи, по-заячи, по-ведмежи; нехотючи, лежачи, стоячи. 2. Двічі, тричі, удвічі, потричі, вночі, поночі, позаочі, насторожі.

3. Порівняйте написання *и* та *і* в кінці інших прислівників та в кінці одвозвучних іменників з прикметниками і зробіть висновок.

Прислівники	Іменики з прийменниками
докупи — окупі	до купи — о купі
догори — угорі	до гори — у горі
зсерédини — всерédикі	з серéдини — в серéдикі

В и н я т к и: восені — а осені, бéзаісти — без вісті, почáсти — по частині.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть прислівники й поясніть написання *и* та *і* в кінці їх.

1. Тричі крига замерзала, тричі розтавала; тричі наймичку у Київ Катря проводжала. 2. Один собі навік-віки в снігу заночую. 3. Було колись добре жити на тій Україні... А згадаймо!.. Може, серце хоч трохи спочинне. (З *тв. Т. Шевченка*.) 4. Раптом пісня чудова геть-геть навкруги залунала. 5. Двічі на рік пишні квіти та не процвітають; в житті літа найкращії двічі не бувають. (З *тв. Лесі Українки*.) 6. Земля під помостом дзвенить уночі, суха й розпашіла, як срібні ключі. (А. Малишко.)

2*. Перепишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви *и* або *і*.

1. Відходить лихо пішк..., а приїздить верх...
2. Лихо до нас бігом біжить, а від нас навкарачк... лізе...
3. Двіч... з неправдою не пройдеш. 4. Вноч... всі коти чорні, а короан сірі.

3. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть прислівники і поясніть написання *и* та *і* в кінці їх. Загадки перепишіть..

1. Що за аерхівець: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 2. Землю рие, говорить не аміє, з проаожатим ходить, мовчки робить. 3. Які ноги заввишки, такій ніс завдовжки, хату на хаті має, жабам рахунок знає. 4. Двічі родиться, а раз умирає. 5. Кругленьке, маленьке, впаде згори — не дзенькне, а тільки підскачить..

В і д г а д к и: лелека, м'яч, окуляри, плуг, птах.

4. З'ясуйте значення наведених прислівників. З двома з них складіть речення.

Навпóмацки, навпрошкíй, навпрямкíй, навлéжачки, навсíдячки, навстóячки, навпрíсядки, навшпíньки, навкóблішки, навкарáчки, наавíпередки, навперегóнки, наввймашки.

6. I. Запишіть слова в дві колонки: 1) з буквою *і* в кінці; 2) з буквою *и* в кінці.

Опівноч..., позаоч..., осик..., спалах..., клавіш..., подвіч..., трох..., свіч..., навкруг..., звідк..., лиж..., виноч..., сидяч... (*дієприслівник*), насторож... .

II. З других букв має скластися друга частина вислову давньогрецького філософа Платона: *«Добрий початок — ...»*.

6. До поданих прислівників доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Наперегои, навпростець, крадькома, навколо, нашвидку, охоче, горілиць.

С н н о и і м н: наакругí, на́взнак, навзнакí, наавпередки, навпрошки, навпрямки, залюбкí, по́хапки, по́крадьки, по́тайки.

7. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього прислівники.

По обіді Андрій Григорович простелив під сливками ковдру, взяв подушку і рішив трошки покуняти. Як чоловікові по обіді хоч з годинку поспати, то наче ночі виспався, і навіть робити тоді можна буде. Чудесно лежати горілиць під сливками! Крізь мереживо листя і цвіту глибоко голубіє небо, а по ньому, як кораблі з білими вітрилами, пропливають одна за одною хмарини. Цвіт айшею і яблук аж куриться пахощами й кадить ними по садочку. Гусінь, кузочки, комахи, жучки — все нишпорить у траві, як у лісі, кожне собі лізе по своїй справі, поспішає, старається.

А на сусідній вишні розливався соловейко. І де воно в такої маленької пташинки стільки енергії, вогню та сили а голосі бралось? Адже він, здається, ні на хвилинку не вгавав ні вдень ні аночі, а часом тьохкає з такою експресією, що Андрієві Григоровичу аж у вусі трошки дзижчало. (*В. Винниченко. «На лоні природи.»*)

II. Пригадайте весняний день, коли все зеленіє, цвіте, пташки щебечуть, і опишіть його. Можете використовувати окремі словосполучення, вислови з наведеного тексту.

8. Прочитайте народну усмішку і поясніть її зміст.

— Ну як, Микольцю? Не був дядькові й тітці тягарем?

— Зовсім ні, мамо. Навпаки, коли я прийшоа до них, то тітка сказала: «Ще тільки тебе бракувало!»

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не раз і не двічі (часто); тричі відміряти, раз відрізати (добре продумати свої дії); дістати нагинки (бути виляним); сісти верхи (підпорядкувати когось собі); гратися напереваги (змагатися, щоб здобути перемогу); ще чорти навкулачки не б'ються (дуже рано).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. У кінці прислівників після *г, к, х* пишеться буква *и*.

2. Після *ч і ж* буква *и* пишеться лише в кінці прислівників типу *по-вовчи* та прислівників з суфіксом *-ачи* (які походять від дієприслівників). У решті випадків у кінці прислівників після *ч і ж* пишеться буква *і*.

3. У кінці інших прислівників букви *и* та *і* пишуться так само, як у подібних відмінкових формах іменників, за винятком *восени, безвісти, почасти*.

\$50

Підсумкове повторення теми «Прислівник»

1. Розкажіть про прислівник як частину мови за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

1. Прислівник як частина мови.

1. Визначення прислівника: *поволі, удвоє, там, тоді, тому...*

2. Прислівник як член речення: *швидко іти, корисно, по-моєму, дорога ліворуч...*

3. Походження прислівників: *тут, зранку, спокійно, вчотирьох, по-твоєму...*

4. Написання прислівників: *нащесерце, десь-не-десь, ніч у ніч...*

5. Наголос у прислівниках: *радий — радо, широкий — широко, ніколи — ніколи...*

II. Розряди прислівників зв значенням.

1. Прислівники способу дії: *так, спокійно, по-новому...*

2. Прислівники міри і ступеня: *надзвичайно, трохи, учетверо...*

3. Прислівники місця: *там, здалеку, додому...*

4. Прислівники часу: *коли, щоразу, досі...*

5. Прислівники причини: *тому, зопалу...*

6. Прислівники мети: *навмисно, наперекір...*

III. Творення і правопис прислівників.

1. Правопис відприкметникових прислівників на -о, -е: *старанний — старанно, незрівнянний — незрівняно, шалений — шалено...*

2. Творення ступенів порівняння прислівників: *коротше, ближче, краще...*

3. Правопис префіксальних відприкметникових прислівників: *віддавна, попросту, по-простому, в цілому...*

4. Правопис відіменникових прислівників: *навесні, вранці, без відома...*

5. Правопис відчислівникових прислівників: *учетверте, подвічі, по двоє, по-друге...*

6. Розрізнення прислівників і однозвучних поєднань прикметників, іменників, числівників з прийменниками: *по-новому і по новому мосту, вдень і в день такий, вдруге і в друге вікно...*

7. Правопис відприслівникових прислівників: *абизвідки, будь-куди, десь-не-десь...*

8. Правопис прислівників, утворених складанням основ: *нашвидкуруч, а решті-решт, віч-на-віч, кінець кінцем...*

9. Вживання *не* і *ні* з прислівниками: *неважко і не важко, ніде і ніде...*

10. Правопис *а* та *і* в кінці прислівників: *навкруги, по-вовчи, нехотячи, тричі, насторожі...*

2. З поданих речень виписуйте прислівники і характеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прислівника» (наприклад: *раз у раз — 113*).

1. Натовні сунув і більшав раз у раз. (Ю. Смолич.)
2. Опинившись надворі, він бігцем кинувся до будинку приїжджих. (О. Гончар.) 3. Так тихо, так сонно кругом. (В. Сосюра.) 4. Голос бринить монотонно і жалібно, немов хтось торкає раз по раз одну струну. (Леся Українка.) 5. Він прийшов нарешті додому і, відправивши чимшвидше слугу, замкнув двері зсередини. (І. Франко.) 6. День був погожий, по-осінньому променистий. (З. Тулуб.) 7. Вп'ятох одній корові зривали лободу. (А. Малишко.)

3. I. Випишіть слова і словосполучення в чотири колонки залежно від того, якого походження прислівники: 1) від прикметників; 2) від іменників; 3) від числівників; 4) від прислівників.

Як-не-як, був удома, особисто, удосвіта, окремо, грав вбіяк, начисто, вчетверо, занадто, звечора, вже пізно, іще коли-небудь, передчасно, ішов по-військово-му, ділю надвоє, деінде, зісподу.

II. З других букв повинно скластися закінчення вислову американського діяча XVIII ст. Томаса Пейна: «Якщо ти двічі подумаєш, перш ніж один раз скажеш, ти...».

4. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуться через дефіс.

1. По-доброму, по-батьківському (по-батьківськи), по-всякому, по-своєму (але: потиху, помалу). 2. По-латині, на-гора. 3. По-перше, по-друге (але: подвічі, потричі; по одному, по двоє). 4. Хтозна-коли, казна-куди, будь-як, де-небудь (але: абияк); як-не-як, будь-що-будь. 5. Довго-довго, тяжко-важко, пліч-о-пліч, з давніх-давен.

5. Розгляньте приклади й пригадайте всі випадки, коли прислівники пишуться двома і більше словами.

1. В основному, в цілому. 2. Без угаву, без упину, до вподоби, на гамуз, на жаль. 3. По одному, по двоє, по троє. 4. На відміно, на завтра, на потім. 5. Кінець кінцем, рав у раз, день у день, сам на сам, з року в рік.

6. Доберіть синоніми до поданих прислівників і запишіть їх поряд. Правопис прислівників поясніть.

Байдуже, зовсім, наодинці, нарешті, погано, часом.

С и н о и і м и: все одно, віч-на-віч, вряди-годи,

арешті-решт, іноді, інколи, зрештою, сяк-так, однаково, недобре, кінець кінцем, сам на сам, коли-не-коли, час від часу, цілком, геть-чисто, зрідка, абияк, як-небудь.

7. I. Запишіть прислівки (разом з іншими словами) в три колонки залежно від їхнього написання: 1) одним словом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

Оче/андио, по/людському, з/усіх/усюд, а/ногу йти, звідки/небудь, вийшов з/дому, по/трнчі, тишком/нишком, у/голос, знав хтозна/коли, з/кінця/а/кінець, сам/на/сам, що/силен, зневажливо/погірдно, стираа раз/по/раз, аїч/на/аїч, спід/лоба, тим/часом.

II. З других букв перших слів повинні скластися три слова, якими кінчається вислів голландського філософа XVII ст. Баруха Спінози: *«Знаючи свої вади, ми бачимо, ...»*.

8. I. Слова і вислови запишіть у три колонки залежно від того, як пишуться частинки, розділені рискою: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

У/трьох селах, у нас по/простому, зменшена у/дає, поговорили по/просто, оживає степ у/день, не сьогодні/заатра, сніг падає з/гори, бріа по/твому сліду, змагаємося по/дружньому, по/перше, перебігає по/осінньому полю, зжовкле по/осінньому листя, збігає з/гори тої, знане з дааних/давен, радились у/трьох, хай буде по/твому, заглянуа у/двоє дверей.

II. З других букв має скластися закінчення аксловау В. Сухомлинського: *«Треба тонко відчувати три речі: ...»*.

9*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Всяк розумний (по)своєму: один (с)першу, а другий (по)тім. 2. Колос пований (до)землі гнеться, а пустий (у)гору пиється. 3. Воак (по)вовчому і думає. 4. І (по)зачому сліду (ін)коли знаходять ведмедя. 5. Не (що)дня брехня, (де)коли й правда. 6. Сяк(так) (на)вскосяк, аби не (по)людському. 7. (З)верху гарно та тихо, а (в)серєдині ворухнуться лнхо.

10. Прочитайте кародну усмішку, знайдіть у ній прислівники і поясніть їхній правопис.

Колись даанім-давно звірі заходилися будувати міст. На нараді кожен з них подавав свої пропозиції.

Заєць сказаа:

— По-моему, міст треба будувати з хмизу: по-перше, його легше зробити, а по-друге — дешевше обійдеться.

— Ні,— заперечив ведмідь,— якщо вже будувати, то обов'язково з сторічних дубів, щоб міст був міцний і не треба було його раз по раз ремонтувати.

— Дозвольте, колеги! — встряв у розмову осел.— Який міст будувати,— це ми опісля вирішимо. Насамперед треба розв'язати принципове питання: як його будувати — вздовж чи впоперек річки?

11. І. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому прислівники й випишіть їх.

Докн звечоріло, Михайлик і з лука настрілявся, й з мушкета, й конем наїздився доскочу... Спершу хлопці стріляли: змагалися, хто краще влучить, а потім прийшли запорожці з ближнього курея, привели коней і почали показувати школярам усяке козацьке штукварство: як на бігу сприсати коневі під черево, висіти вииз головою, вдаючи мертвого; стрибати в сідло, коли кінь мчить учвал, ставити йому на спину, лягати навзнак, перекидатися...

Хлопці наввипередки тислися до коней,— очі їм горіли, мов у вовчат: оце-то був козвцькв справа!..

Тв вже смеркало, запорожці пішли з двору. Школярі повечеряли й стали вкладатися спати на подвір'ї. Хто хазяйновитіший, мостив постіль із сіна, що його призапасив та заховав у шкільній повітці; інші лягали просто на голій землі, поклавши під голову якесь лахміття або й кулак — по-козацьки. (М. Пригара. *«Михайлик — джура козацький»*.)

II. З'ясуйте для себе, про кого йдеться в цьому уривкові, де відбуваються події. Приготуйтеся до усного переказу уривка: складіть його план, запам'ятайте окремі вислови й речення.

12. Запишіть уривок під диктовку, написане уважно звірте з надрукованим і помилкв, якщо вони трапляться, виправте.

Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводиря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно вхмурих брови, по-иовому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Презирались, смутно хитали головами — багато з старшого віку людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина волю козачу, Запорозькую преславну Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і по-авчому загорялись очі. Зразу одчувалось, що тут під кріпацькими ланцюгами бує сила — велика, могоуча, що її не задушиш...

Між старими тут ж вертяться діти, намагаючись угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шеаченко з того, що співав кобзар, проте і а нього ворухилось у грудях щось гаряче і замирало чогось маленьке серце. (С. Васильченко. «Широкий шлях».)

13. Прочитайте уважно вірш, з'ясуйте його основну думку, придивіться, як поет передає свої почуття, які слова й вислови вживає, і напишіть власний твір «Моя рідна земля — Україна».

Коли мене питають: «Любиш ріки,
ріки, і річечки, і потічки?» —
Відмовчуюсь: вони а мені навіки,
а для мого народу на віки...
Коли мене запитують: «Роду
чи зможеш прислужитись, як і де?» —
Мовчу: на ясні зорі, тикі води
хай випадкове слово не впаде...
Коли мене питають: «Любиш землю,
стеги, озера, яблуні в саду?» —
Я знов мовчу: від них не відокремлю
себе й тоді, як а землю перейду...
Коли мене питають: «Рідну мову
чи зміг би поміняти на чужу?» —
Моя дружина сину колискоу
співає тихо... Краще не скажу...
Коли мене питають: «Україну
чи зможеш ти забути на чужині?» —
Кричу: «Кладіть отут у домоанину
живим!.. Однаковісінько мені...»

(В. Підпалій.)

СХОДЖЕННЯ НА ГОВЕРЛУ

Звичайно, Говерла не Джомолунгма і навіть не Монблан. Вона набагато нижча. Але, мабуть, саме тому не відлякує, а приваблює. Я мріяв коли-небудь усе-таки побувати на цій найвищій в Україні вершині. І ось торік така нагода трапилася.

Знизу Говерла не виглядає надто високою. Звідси здається, що на неї буде легко піднятися. Можна бігцем, наввинередки. І справді, абияк закинувши рюкзак за спину, перші сотні метрів ідеш бадьоро, впевнено. Але скоро починаєш відчувати, що лямки рюкзака дедалі сильніше в'їдаються в плечі, ноги важчають. Спочатку згинаєшся вдвоє, а потім — утрое.

Найважче даються останні півкілометра. До вершини зовсім близько, а ноги вже не несуть. Хоч повзирачки. Присідаєш навпочіпки, щоб трохи перепочити. Здається, ідеш хтозна-як довго, а того кінця все немає.

Аж ось врешті-решт вершина. Найтяжче позаду. Ми вдвох з татом стоїмо на Говерлі, розглядаємося довкола. Яка краса несказання! Наче застигли веле-тенські хвилі, розкинулися перед нами Карпатські горн. А далеч ген-ген яка навкруги! Обрію не видно. Ніколи не забуду цієї картини.

14. Прочитайте Андрійкову розповідь. Випишіть з неї всі прислівники. І ви теж розкажіть якщо не про Говерлу, то про Карадаг, чи Світязь, чи Дніпро, чи щось інше, що привернуло вашу увагу. Свою розповідь запишіть.

§51

Загальне поняття про службові частини мови

Імвник, прикметник, числівник, займенник, дієслово і прислівник — це повнозначні частини мови. Вони відповідають на певні питання й виступають членами речення.

Службові частини мови на жодне питання не відповідають і самі по собі не є членами речення. У реченні вони обов'язково виступають разом з повнозначними частинами мови.

Наприклад, у реченні: *Хай я звину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія! (Леся Українка.)* — слова *хай* (х т о ?), *звину* (щ о з р о б ю ?), *сяє* (щ о р о б и т ь ?), *мило* (я к ?), *людьми* (к и м ?), *сонцем* (я к ?), *правда* (щ о ?), *надія* (щ о ?) — це повнозначні частини мови. А слова *хай*, *та*, *над*, *і* — службові: *хай* — це частка, вона вказує на можливість певної дії, але самої дії не називає; *та*, *і* — сполучники, перший поєднує два прості речення, другий — два іменники; *над* — прийменник, вжитий при іменникові.

В українській мові є три службові частини мови: прийменник, сполучник і частка.

Вправи

1. Прислів'я переписіть, службові частини мови підкресліть.

1. З добрим дружись, а лихих стережись. 2. Для приятеля нового не цурайся старого. 3. Друзі пізнаються в біді. 4. Легко того бити, кого нікому боронити. 5. Одна розумна голова добре, а дві ще ліпше. 6. Ліпше з розумним у біді, ніж з дурним у добрі. 7. Мудрим ніхто не вродився, а навчився.

2. Переписіть речення, вставляючи відповідно до змісту пропущені службові частини мови.

1. Квіти часто нам говорять втричі більше, ... слова.

2. Як хороше радіти ... причини, коли ... місто сутінь опадає. 3. І мнті жодної ... можна повернути, ... заново, по-іншому прожити. 4. Скільки ... судилося страждати, все одно блвгословлю зввжди день, коли мене родила мвти ... життя, ... щастя, ... біди. (З *тв. В. Симоненка.*)

С л о в а д л я в с т а в о к: ніж, без, на, не (двічі), щоб, б, для (тричі).

3. І. Прочтайте текст. Випишіть з нього лише ті речення, у яких немає службових слів. Чи багато таких речень?

...Про красу ж Землі, Природи, а отже, й Душі людської ми повнні думати, дбати, культивувати її та всіляко прищеплювати.

Красива, гврна, чесна душа — це красиві думки, за якими — красиві діла, це роботящість, повага до всього — живого і мертвого, малого й великого.

Люди з красивими душами не здаті ні в підлість і мізерію, вони міряють життя великою мірою, зв добро платять сторицею.

Краса потрібна нам, як повітря. Людина без краси, без любові — убога. І як би вона не клялася в найщиріших і найліпших своїх почуваннях, скільки б не твердила про якусь всезагальну любов — то пусте. Любов завжди конкретна. І починається вона з малого, в міру пізнання людиною світу, розростаючись до нечуваних розмірів. Але й тоді в основі її лежить оте первинне чуття. Воно — як збудник, мов атомні крихітка, що живить і рухає могутню машину... (М. Олійник. «За красою».)

II. Підготуйте усну розповідь-роздум на тему «Душевна краса і любов до людей».

4. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Не в тім'я бгтий (розумний, тямущий); і в голову собі не брати (не думати, не здогадуватися); гратися в kota і мишки (хитрувати); хоч до рани клади (дуже тихий, податливий); без керма і без вітрил (без мети); а кіт ковбвску уминає, неначе й не до нього річ (комусь байдужі докори); поставити з ніг на голову (перекрутити, неправильно викласти щось).

§52**Прийменник як службова частина мови**

Прийменники позначають різні відношення між явищами та предметами.

Наприклад, у словосполученнях *їхати до села, їхати від села, їхати через село, їхати поєз село* різні відношення між тими самими дією та предметом передаються за допомогою різних прийменників. І саме завдяки їм поєднання тих самих слів кожного разу дістає інше значення.

Прийменники входять до складу членів речення, але самі членами речення не виступають.

Прийменники не змінюються.

Спостереження

1. Розгляньте таблицю й схарактеризуйте прийменник як службову частину мови.

Характеристика прийменника

Цифровий код	За походженням	З яким відмінком вжито	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	непохідний	—	одним словом
2	похідний	Р.	двома і більше словами
3		Д.	через дефіс
4		Зн.	
5		Ор.	
6		М.	

2. У реальній дійсності відношення між явищами бувають просторові, часові, причинові, мети, способу дії, міри, між-предметні тощо. Розгляньте приклади й зробіть висновок, на які відношення можуть вказувати приєменники.

Приїхав до міста, ліг під деревом, вітер з півночі, за дня, о першій годині, перед війною, скривився від болю, помилився через неувважність, кошти на будівництво, пішов по воду, від щирого серця, ставитися з повагою, до останньої краплі, ключ від дверей, будинок без вікон.

3. Знайдіть приєменники й визначте, від яких частин мови вони можуть походити.

З-під землі, з-над хмар; край дороги, протягом року; завдяки допомозі, незважаючи на дощ; поблизу школи, обабіч шляху, напередодні свята.

4. Випишіть у подану таблицю лише приєменники залежно від того, з яким відмінком їх вжито, і зробіть відповідні висновки.

З родо- вим	З даваль- ним	Із знахід- ним	З оруд- ним	З місце- вим

У мене, у кімнату, у хаті, з лісу, з десятків, з братом, за Івана Мазепи, за Карпати, за Дніпром, на всіх, на повітрі, над хмарами, над селом, під Новий рік, під ялиною, між люди, між деревами, по коліна, по дорогах, без вагань, до нас, крізь бурю, через день, при батьках, всупереч прогнозам, наперекір долі.

Б. Розглянувши попередні приклади, визначте, при яких частинах мови вживаються приєменники.

Вправи

1. I. Випишіть словосполучення в дві колонки: 1) з непохідними приєменниками; 2) з похідними.

Здибався з другом, поклав у шукляду, приїхав коло мене, уболіває за справу, росте навпроти школи, збори наприкінці літа, зрубав при корені, держав про запас, виглянув з-за рогу.

II. З других букв перших слів повинен скластися початок прислів'я: «... добре й буде».

2. І. Випишіть у колонки окремо словосполучення, у яких приєменники вжито: 1) з родовим відмінком; 2) із знахідним; 3) з орудним; 4) з місцевим.

Став біля порога, вніс над морем, трапилось у травні, лишився без грошей, надіятися на анпадок, обіч дороги, експернмент у лабораторії, ішов з батьком, виглянуа з вікна, росте на горі, абстрагуїмось від часткоаостей, агітація за кандидатів.

ІІ. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: «Не кидай...».

3*. Перепишіть прислів'я, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку.

1. Без (праця) ке прожнвеш. 2. Як є охота, то і під (гѳра) потягне, а як нема, то і з (горе) не зрушкть. 3. Хочеш їсти калачі, не сиди ка (піч). 4. Коли хліб на (віз), то кема бідк в (дорога). 5. До (повна миска) — усі з (ложкк).

4*. Перепишіть прислів'я, вставляючи відповідно до змісту пропущені приєменники.

1. Слово ... слова — зложиться мова. 2. Де слова ... ділом розходяться, там непорядки водяться. 3. Скільки ... мед ке говори, ... роті солодко не буде. 4. ... лєскаве слово ке кидайся, а ... грубе не гнівайся. 5. Нема казкк ... правди. 6. Гірше болять ... язика, як ... ножа. 7. Як впустиш ... свого язика, то ... чужому не втримаєш.

С л о а а д л я в с т а а о к: без, від (двічі), до, з, за, із, на (двічі), про, у.

5. Розгляньте приклади і з'ясуйте, які різні відношення позначають вжиті тут приєменники. До кожного прикладу доберіть дієслово.

У будинок. У будинку. На будинку. Над будинком. З будинку. Від будинку. Перед будинком. За будинком. Під будинком. Через будинок. При будинку.

6. Прочитайте речення й визначте, які з виділених слів приєменники, а які — прислівники. Як їх розрізняємо?

1. Лунає *навкруг* пісня сяля, краси. (С. Олійник.)
2. У козацькому таборі, *навкруг* фортеці, копали шанці**. (Н. Рибак.) 3. Було ухвалеко йти *назустріч*

Хмельницькому. (Н. Рибак.) 4. *Назустріч* здіймалося місто в бронзі і золоті дерев. (З. Тулуб.) 5. *Напередодні* шлюбу з'їхалися в аул сусіди. (З. Тулуб.) 6. *Напередодні* всю ніч падав сніг. (О. Донченко.)

7. Випишіть приймекники разом з іменниками, яких вони стосуються, і схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прийменника» (наприклад: з поля — 121).

1. Сонце гріє, вітер віє з поля на долину, над водою гне з вербою червону калину. 2. Садок вишневий коло хати, хрущі над вишнями гудуть. 3. Попід горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 4. Встаєш із-за моря, з-за туману, слухняна рожева зоре! (З *тв. Т. Шевченка.*)

8. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення приймекників з іменниками та займенниками, визначте їхній відмінок. Про який музичний інструмент ідеться в уривку?

Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було різнокольорові вогні станції та сіре саяво над містом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорям. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазуки якусь паличку, нку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палички в тужливу, ніжну ніч котились з хурчанням ще більш ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хіба він знав? Хіба те знав нічиний вітрець, сні неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумио схиленого жита... І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'яко шепотіло з вітром, згуками і Василем. (В. Винниченко. «Раб краси».)

II. Текст перекажіть своїми словами й переказ запишіть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Владати в очі (бути помітним); взяти в розум (усвідомити, зрозуміти); вбнати собі в голову (вперто триматися якихось думок); обкрутити навколо пальця

(одурити); з-під землі дістане (будь-що досягне свого); незнаючи на осіб (безпристрасно); з дощу та під ринву (з одної халепи та в іншу).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прийменники можуть вказувати на відношення просторові, часові, причинові, мети, способу дії, між-предметні.

2. Прийменники походять від прийменників, іменників, дієслів, прислівників.

3. Прийменники вживаються з п'ятьма відмінками (крім невизначеного й кличного). Деякі прийменники можуть вживатися з трьома відмінками, а деякі лише з одним. Найменше є прийменників, які вживаються з дев'ятьма відмінками.

4. Прийменники вживаються при іменниках та займенниках.

§53

Деякі особливості вживання прийменників

Спостереження

1. Визначте, з якими відмінками вживається прийменник *по*.

Ходимо *по* алеях, черговий *по* школі, не спав *по* ночах, плывуть *по* Дніпру, видно *по* очах; пішов *по* воду, і *по* цей день.

2. Розгляньте приклади і пригадайте правила чергування *у* — *в*. Спираючись *на* це, зробіть висновок про вживання варіантів прийменника *у* та *в*.

Був *у* полі — була *в* полі. Цілий день *у* турботі — цілі дні *в* турботі. Вокзал *у* Києві — вокзал *в* Одесі. Звечоріло, *у* кімнаті потемнішало. Карась *у* воді — щука *у* воді. Концерти *у* філармонії.

3. Прочитайте приклади й спробуйте сформулювати правила вживання варіантів прийменника *з*, *із*, *зі*.

1. Сонце *зі* гріє, вітер *зі* поля *на* долину. (Т. Шевченко.) 2. А вже весна, а вже *красна*! *Із* *стріх* вода *капле*.

(Народна творчість.) 3. Зі тिमолі на майдан вивалила дітвора. (А. Головка.)

Вправи

1. Прочитайте уривок з вірша, знайдіть у ньому прийменники й визначте, з яким відмінком вони вжиті.

А вода по каменю,
А вода по білому...
Мила мати личенько синові, мила,
Вона своєму Івасику говорила:
«Побігай, дитиночко,
По пісочку,
Відпочинь, малесенький,
На моріжочку,
Набирайся силовки
Від землиці —
Вона тобі, синовьку,
Знадобиться».

(Г. Ігнатенко.)

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. По (горобці) з гармат не стріляють. 2. Біда не спить, а по (люди) ходить. (Народна творчість.) 3. За вітром слава полетіла по всіх (усюди) і (кутки), по (байраки) і по (садки), далеко — аж за синє море. (Л. Глібов.) 4. По (хвилі блакиті) пливе човен прудко. (Леся Українка.)

3. І. Запишіть словосполучення у дві колонки: 1) з вставленим варіантом прийменника *в*; 2) з вставленим варіантом прийменника *у*.

Щодня ... роботі, озимина ... полі, риба ... воді, багаж ... автобусі, обвал ... горах, ураган ... океані, ніде ... світі, зсипав ... засік, ураган ... пустелі, іскра ... попелі, міст ... майбутнє, був ... театрі, йдуть ... інститут, ударив ... давін, виступала ... філармонії.

II. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: «На те голова, ...».

4*. Перепишіть речення, добираючи з дужок варіант прийменника.

1. Ще хвилина, і місяць урочисто впливе (з, із, від) моря і престеле до самого берега широкую, прозору путь.

2. Ви щасливі, холодні зорі, ясні, тверді, невече (з, із, зі) кришталю. 3. Уже скотилось (з, із, зі) неба сонце — заглянув місяць у моє віконце. (З *тв. Лесі Українки.*) 4. Став перед нами острів (з, із, зі) моря. А місяць вимостив золотом дорогу до нього. 5. З-під сосен, як (з, із, зі) вікон, виднілись далекі і близькі гори. (З *тв. М. Коцюбинського.*)

5. Прочитайте речення і поясніть, якого значення надають прийменники з, із словам, при яких вони стоять.

1. Щось з місяць ішла баталія. (Панас Мирний.) 2. Разів із шість Рябка водою одливали. (П. Гулак-Артемовський.) 3. Проїшоаши відсіль гонів з двоє, побачили, що ось лежав у бур'яні Вроако. (І. Котляревський.)

6. Прочитайте словосполучення на позначення часу і запам'ятайте, як вони творяться. За цими зразками складіть свої словосполучення й уведіть їх у речення.

О другій годині, за десять хвилин третя, п'ять хвилин на четверту, двадцять хвилин по восьмій, близько дев'ятої години, об одинадцятій годині п'ятнадцять хвилин.

7. I. Перепишіть словосполучення, замінюючи прикметники синонімами, що в дужках. Використайте всі можливі варіанти.

Поля круг села (навколо, доколя, наоколо, доколя). Деревя коло дороги (край, біля, обіч, понад). Стою при вікні (біля, коло, поблизу). Приїхав у Київ (до). По тих словах (після). По цей час (до). З того часу (від).

II. З чотирма словосполученнями складіть речення.

8. Прочитайте словосполучення й поясніть, якого значення їм надають прийменники.

1. Пішов по воду. Поплив зв водою. 2. Просунув крізь паркан. Перекинув через паркан. 3. Працюю за тебе. Говорю про тебе. 4. Відповідав на уроці української мови. Відповідав українською мовою. 5. Протягом шести годин. О шостій годині.

9. Перепишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. Золота клітка (для пташки, за пташку) неволя.

2. Пішов вовк (за вовною, по вовну) та й сам остався стркженим. 3. І каші не хочу, і (зв водою, по воду) не піду. 4. Не (до своєї справн, за свою справу) не берися. 5. Гарко тому жкти, хто не має (зв чим, про що) тужити. 6. Всяк (за, про) правду трубить, тв не всяк ту правду любить. 7. Всі ріки (в море, до моря) ведуть.

10. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній при-
ймениии й поясніть особливості їхнього вживання.

Батьки поїхали з дому, а Данилко не пішов до
школи. Раптом — телефонний дзвінок. Данилко по
голосу впізнав свою вчительку.

— Чому сьогодні Данкло пропустив уроки?

— Він захворів.

— А хто розмовляє зі мною?

— Мій тато...

11. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть у них
прийменники та усно схарактеризуйте їх.

1. Маленький хлопчик у сірій свитинці по дворах
стрибве, крихти збирає. 2. Через тебе я бкв себе, через
себе я бив тебе; убив тебе, а кров моя тече. 3. Сивий
селезень полід землею плаває. 4. У зеленім кожушку,
костяній сорочечці я росту собі в ліску, всім зірвати
хочеться. 5. З-за лісу, з-за пралісу золотв діжа сходить.

В і д г в д к и: горобець, комар, леміш, ліщиновий
горіх, сонце.

12. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому
прийменники і поясніть особливості їхнього вживання.

По той бік гора, по сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходилв зоря.

Ой то ж не зоря — дівчинв моя
З новенькими та відерцями
По водицю йшлв.

13. І. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучен-
ня прийменииків з іменниками і поясніть вживання ввріав-
тів прийменників у, е та з, із.

Від сторони ріки здіймалося капище** Перуна. Сам
ідол стояв високо між чотирмв різьбленими стовпвми

під наметом-крівлею, а його золота голова з очима з самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, напів бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян. Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв** з сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертковий мед або вино. Малі отроки** у білих одежах стояли поряд і пильнували корабель з ладаном**, ялівцем, віночки запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед квіпищ перед наметом на стовпах держали дві парубки чорного, мов галки, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. (Ю. Опільський. *«Ідоли падають»*.)

II. Підготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план розповіді, незвичні слова та вислови запишіть.

Альманах. Твір вісімнадцятий (Марійчин)

РУШНИКИ

Зайдіть в українську хату і ви побачите над вікнами, над дверима, над фотографіями, на обривах на покуті вишиті рушники. Узори на них — то давні забуті символи, давні, може, ще з трипільських часів письмею. Наприклад, ромб із крапкою посередині — засіяна нива, квітки — світове дерево від неба до землі, людський фігурка з піднятими догори руками — зник берегині, прадавньої богині хвального затишку.

Рушники виконували колись магічну роль: заступали шлях нещастю в оселю, охороняли людину й те, що їй найдорожче, від злих сил. Народжувалася дитина — її загортали в рушник. Лежав хліб на столі — його накривали рушником. На рушникові подавали хліб-сіль дорогим гостям. Демонину в могилу опускали на рушниках.

Найбільше дій, пов'язаних із рушником, можна ще й тепер побачити на весіллі. Рушники подають і беруть, коли відбувається сватання, рушниками пов'язують молодих, ними прикрашають гілце на дівочі вечорі, на рушник стають, беручи шлюб.

14. Прочитайте Марійчину розповідь. Розгляньте старі вишиті рушники у музеї, на фото або у вашому домі, розпитайте про тих, хто їх вишивав, і про те, що на них зображено та коли й для чого їх використовувано. Усі ці відомості запишіть.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прийменник *по* вживається з місцевим та знахідним відмінками.

2. Українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний. Перед *в* та *ф* завжди вживається *у*.

3. Звичайно вживається варіант *з*. Варіанти *із*, *зі* вживаються тоді, коли треба уникнути немилозвучного збігу приголосних.

§54

Написання прийменників

Прийменники пишуться одним словом, через дефіс та даома й більше словами.

Спостереження

1. Проаналізуйте, з яких частин складаються наведені прийменники, і зробіть висновок, як звичайно пишуться прийменники, складені з двох і більше частин.

Попід горою, понад Дніпром, поміж вербами, навпроти школи, упродовж року, напередодні свята, задля справедливості.

2. Дослідіть, коли складні прийменники пишуться через дефіс.

З-поза хмар, з-за лісу, із-за верб, з-під води, із-під землі, з-поміж знайомих, один з-поперед одного.

3. З'ясуйте, як пишуться прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками.

Під час дощу, в силу обставин, за допомогою важеля, в напрямі до лісу, залежио від умов, згідно з розпорядженням, відповідно до плану, незважаючи на погоду.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них прийменники і поясніть їхнє написання.

1. Із-за лісу, з-за туману місяць впливає. (Т. Шевченко.) 2. З-над річки лине пісня голосна. (М. Рильський.) 3. Геть понад морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчин білії. (Лєся Українка.) 4. Сонячні панелі, хлопчики в піску, поміж ними грається дівчинка в віниу. (В. Сосюра.) 5. Тихо, легко, нечутно і незримо з-поза морів насувається вечір. (Б. Лепкий.) 6. Незважаючи на винятково важкий засушливий рік, серед спаленого сонцем степу, на гарному, положистому горбі понад берегом майбутнього моря він добудовує вже нове село... (О. Довженко.)

2. І. Запишіть словосполучення в дві колонії: 1) ті, у яких прийменник пишуться одним словом; 2) ті, у яких прийменник пишуться через дефіс.

Спуститися (з)над хмар, один (з)перед одного, сядять (по)над яром, виріс (по)серед поля, лине (з)посеред гаю, один (з)поміж усіх, об'єднатися (за)ради справи, ясиравній (по)над міру, мружитися (з)під брів, атака (з)за лісу.

II. З перших букв повинен скластися початок прислів'я: «... м'якша від чужої подушки».

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Поля (по)під небом прослались безкрайні. (Б. Грінченко.) 2. Дівчина в рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки. (М. Гірник.) 3. (Під)час жнив раптом різко похолодало. 4. (Не)зважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень. (І. Нечуй-Левицький.) 5. (Із)за гаю літне сонце випливає. (С. Олійник.)

4. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі сполучення прийменника з іменником та займенником, прийменники підкресліть.

Іноді той човен сниться Орчику. Ніби пливе не по воді, а по снігах, погойдуючись на заметах; потім по квітучому луку пливе, а поміж травою не метелки пурхають, а лини й сазани шастають, і стільки ж їх багато! Сниться, що пливе човен лісом, поміж лозою, і з-під днища гадюки розповзаються положливо, сороки аискають, рятуючи свої довгі хвости. Ось човен уже по ріллі пливе, а рілля ж та чорна, масна, пливати по ній важко, ой важко, хоч бери та руками помагай. Орчик і справді вві сні пробує гребти руками й прокидається. А що спершу не а силі забути недавній сон, то все ще здається, ніби аін не а ліжку лежить, а в чоані, і той човен посувається по хаті — біля скрині, біля столу, біля ослонів...

Є а Орчика спомини — як пливли колись посеред іочі з батьком. Повінь тоді причаїлась на околиці, прохолодна й темна. Батько взяв із собою ліхтар, і Орчик, сидячи попереду, освітлював дорогу. (Є. Гуцало. «Весняні води».)

II. Теист запишіть під диктоавку, написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

5. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі похідні прийменники разом з іменниками.

Далеко-далеко на південь засиніли смугою гори, вкриті лісом. Та смужка здавалась на краї неба снізою хмарою, котра ледве-ледве висувалась скраю над степом.

Дашкоанч наближався до тієї синьої смуги. Гори аиступали з туману. Вже можна було бачити яри й долини між горами; було аидао ліси, села, розкидані на шпильях і попід горами. Хрести на церквах і вікна блищали а тумані проти сонця, як алмази з-під тонкої матерії. Ліси виступали ясніше. Темні й невисокі гори здавались аицими серед гладенького рівного степу, роблячи чудовний контраст з зеленою широкою скатертю...

Коні підтюпцем побігли з прагорка на долину, а з долини зноа на пригорок. Гори з лісами й селами то

виринали, то знов ховались за пригорки, і часом з-за горба було тільки видно верхи та хрести церкви ближчого села. Перед очима разом розгорнулось село під горою, над великим ставом. З ставка повіяло холодком. Коні побігли попід густими садками. (І. Нечуй-Левицький. «Хмари».)

II. Уявіть, як перед очима подорожнього поступово розгортається картина горнстої місцевості. Опишіть цю картину в русі або перекажіть наведений текст. Свій твір чи переказ запишіть.

6. Прочитайте уривок з вірша. Знайдіть у ньому применники й поясніть їхнє значення та написання.

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калиионька,
Явір молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.
Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпоцуться качаточка
Поміж осокою.

(Т. Шевченко.)

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Стріляти з гармат по горобцях (докладати багато зайвих зусиль); ґрунт поповз з-під ніг (чиєсь становище стало хистким); поставити поза законом (позбавити кого-небудь прав громадянства); по верхак стрибати (знати щось поверхово).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Применники, складені з двох і більше частин, звичайно пишуться одним словом.

2. Через дефіс пишуться складні применники, утворені за допомогою применників з, із.

3. Прийменники, утворені поєднанням повнозначних частин мови з прийменниками, пишуться двома і більше словами.

§55

Розрізнення прийменників і префіксів

Прийменники з наступними словами вимовляються так само нероздільно, як і префікси: *на зустріч з учнями* — *вийшов назустріч*; *заглянула в останнє вікно* — *оглянулася востаннє*; *по осінньому полю* — *холодно по-осінньому*. Але прийменники завжди пишуться окремо, а префікси — разом або через дефіс.

Спостереження

1. Простежте, як вимовляються і як пишуться прийменники зі, *наді*, *піді*, *переді*, *узі*.

Поруч зі мною, високо наді мною, внизу піді мною, далеко переді мною, приснилось узі сні.

2. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з іменником від однозвучного прислівника.

З'їхав з (положистої) *гори* — упав з*гори*; прийшов на (цю) *зустріч* — вибіг на*зустріч*; перевернувся на (правий) *бік* — відкликав його на*бік*; у (великій) *купі* листя — ми росли в*купі*.

3. Дослідіть, як можна відрізнити поєднання прийменника з прикметником, займенником або числівником від однозвучного прислівника.

По (ч о м у ?) *давнішому* сліду — все йде (я к ?) по-*давнішому*; по (ч о м у ?) *вашому* пляжу — зробили (я к ?) по-*вашому*; у (ч о м у ?) *чотирьох* стінах — працювали (я к ?) у*чотирьох*.

Вправи

1. Прочитайте словосполучення, знайдіть у них однозвучні прийменники й префікси і поясніть їхнє написання.

1. Печера в горі — сонце вгорі. 2. З'їхав з гори —

упав згори. 3. Глянув з-під шапки — глянув спідлобв. 4. Видалось уві сні — увійшов до кімнати. 5. По моєму розумінню — сталося по-моєму. 6. По літньому степу — по-літньому тепло. 7. У трьох мішках — поверталися втрьох.

2. Випишіть прийменники разом з іменниками та схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика прийменника» (наприклад: на заході — 161).

1. Розпечене сонце на заході вже шубовснуло в Дніпро. (О. Довженко.) 2. Обабіч шляху в прозорому місячному тумані, явче видіння, відходили темні постарілі липи. (М. Стельмах.) 3. Мріють крізь хмари зорі вгорі. (В. Симоненко.) 4. Між сірими скелями стоїть в низині стврв церква з трьома банями. (І. Нечуй-Левицький.) 5. В день такий в землі розцвітає весна. (В. Сосюра.) 6. По новому руслу потекло відтепер донецьке жнття. (О. Гончар.)

3*. Прислів'я переписіть, розкриваючи дужки.

1. Скільки (в)гостях не бути, в (до)дому вертвтись требв. 2. Не пізно (до)дому свого й опівночі. 3. (В)домв і стіни помагають. 4. Горе тому, в кого иема порядку (в)дому. 5. Чоловік (у)домі головв, а жінка — душа. 6. (По)одежі стрічають, а (по)розуму проводжають. 7. Мудрого й без дорогої шати (по)одному слову можлиа пізнати. 8. Добрий баранчик, тв (по)вовчому вие. 9. (З)верху гарно та тихо, а (в)серєдині ворущиться лихo.

4. І. Словосполучення запишіть у дві колонки залежно від того, як пишуться частини, що в дужках: 1) окремо (приймсииники); 2) разом (префікси).

Звернувся (в)друге, пішли (в)чотирьох, планвв (уві)сні, людина (з)людиною, знявся (в)гору, (у)деиь ввродження, вилив (у)друге відро, ішов (на)помвцки, подався (до)дому, книжка (переді)мною, (з)малку працюй, було це (в)літку, гукиув (по)бвтцькові.

II. З другик букв перших слів повинно скластися закінченни вислову російського мислителя XVIII ст. О. Радищева: «Тільки тоді станеш людиною, коли навчишся бачити...».

Б. Доповніть речення, добираючи з дужок потрібні слов або словосполучення. Свій вибір поясніть.

1. Ми подалися вдвох... Ми подалися в двох... (різних напрямках, на річку). 2. Кожен ішов по-своєму... Кожен ішов по своєму... (до мети, маршруту). 3. Хлопці повернули вбік... Хлопці повернули в бік... (лісу, із дороги).

6. Уривок запишіть під диктовку. Написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляються, виправте.

Сонце схилилося на захід і не пекло вже так дошкульно, як раніше. Тихий вітер дихав із-за Бессової гори, приносячи із степу свіжий запах трав і денну прохолоду Манилівського лісу, що зеленів на горбах. Сивий полин і листвий подорожник кустилися обабіч дороги, злегеньку припорошені пилом. Зелені хліба котили хвилі з горбів на горб, з горба на горб, як море в легкий брызг. Незважаючи на малесенький вітерець, парило і робилося душно. Ластівки літали понад самою землею, мовчки, без щебету; шуліка, розпластавши крила, висів непорушно у синім небі. (Григорій Тютюнник. «Вир».)

7. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього окремо прийменники з іменниками, окремо — прислівники, утворені поєднанням прийменника з різними частинами мови.

Радіоактивна хмара над атомною станцією розповзлася вшаніс і повільно рухається на північ, куди стиха подув вітерець, що на землі майже не відчутний.

Довкола станції у доволі великому радіусі горять розкидані під час вибуху шматки палива...

Рибалки, що вудили рибу посеред водозбірного каналу, щосили женуть свого гумового човна до берегів.

Біжать до прохідної людини, біжать, перестрибуючи через викинуті з блока шматки урану й графіту. Хіба може хтось із них подумати, що ці тліючі уламки випромінюють смертельну небезпеку? Адже вони бачать їх уперше.

Четверо спутаних колгоспних конячок стоять у лузі за каналом, збилися до купи і стоять, байдуже дивлячись на людський тлум біля стовпа.

Вулицями міста пугають машини: міліцейські, швидкі допомоги, службові й приватні... Місто спить: де-не-де хтось сонно визирне з балкона чи вигляне крізь вікно, спалахне світло в кімнаті й погасне: кого там носить засвіта? (В. Яворієвський. «Марія з полином в кінці століття».)

II. Приготуйтеся до усного переказу тексту: складіть план, випишіть і запам'ятайте важливі слова, вислови.

8. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Відкрито глянути у вічі (відчувати себе невинним перед ким); звести на манівці (неправильно спрямувати); звестися нанівець (втратити значення, силу); і вдець зі свічкою не знайдеш (нема ніде); по гарячому сліду (слідом за подією); по своєму ліжку простягай ніжки (дій відповідно до своїх можливостей); усяк по-своєму тратить розум (кожен на свій лад чинить щось нерозумне).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Прийменники *зі, наді, піді, переді, уві* пишуться окремо від слів, при яких стоять, хоч вимовляються нероздільно з ними.

2. Між прийменником та іменником можна вставити означення, між частинами прислівника означення вставити не можна.

3. Прислівник відповідає на питання *я к ?*, а прикметники, займенники, числівники разом з іменниками, до яких вони відносяться, — на питання *п о ч о м у ? в ч о м у ? і т. п.*

§56

Сполучник як службова частина мови

Сполучники поєднують однорідні члени та частини складного речення.

Наприклад, у реченні: *Ростуть дуби, купують в небі віти, а наєкруги, немов веселі діти, дубки та липки зводяться рясні.* (М. Рильський.) — сполучник та поєднує два однорідні члени, сполучник а — дві частини складного речення, а сполучник немов приєднує підрядне речення до головного.

За значенням сполучники бувають:

а) сурядні — з'єднують рівноправні слова і рівноправні частини речень: 1. *Батько й мати.* 2. *Сонце встало, і земля зраділа;*

б) підрядні — приєднують підрядне речення до головного: 1. *Працюємо, щоб мати.* 2. *Не жатимеш, якщо не посієш.*

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не виступають.

Сполучники не змінюються.

Спостереження

Розгляньте таблицю на с. 220 і схарактеризуйте сполучник як службову частину мови.

Характеристика сполучника

Цифровий код	За звчченням	Зв способом вживання	Написання
	1	2	3
0	—	—	—
1	сурядний єднальний	одиичний	одним словом
2	сурядний протиставний	повторюваний	двома і більше словами
3	сурядний розділовий	парний	через дефіс
4	підрядний		

1. Розгляньте приклади й визначте, які сурядні сполучники вказують: 1) на сукупність явищ; 2) на протиставлення, виключення або порівняння явищ; 3) на взаємовиключення або чергування явищ.

1. Єднальні сполучники (і (й), та, ні...ні, не тільки... а й, як... так і): сонце й місяць; ні дощ, ні холод, ні вітер; як хлопці, так і дівчата.

2. Протиставні сполучники (а, але, та, проте, зате, однак): не білий, а чорний; осінній, але теплий; одне зацвіло, а друге зів'яло; поволі, проте впевнено.

3. Розділові сполучники (або, чи, то...то, не то...не то, чи то... чи то): я або ти; то дощ, то сніг; не то горить, не то погасло.

2. Дослідіть, чи сполучник *та* має однакове звччення в обох вясловах: 1. Сонце світить та гріє. 2. Місяць світить, та не гріє.

3. Дослідіть, які відношення між частинками складного речення можуть виражати підрядні сполучники (причини, мети, умови, порівняння тощо).

1. Люблю людей землі моєї, бо й я землі моєї син. (В. Сосюра.) 2. Слухайте ж, щоб дітям потім розказать, щоб і діти знали... (Т. Шевченко.) 3. Не можна любити народів других, коли ти не любиш Україну! (В. Сосюра.) 4. Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну. (Т. Шевченко.)

4. Зробіть висновки; які сполучники за способом вживання називаються одиничними, які — повторюваними, а які — парними.

1. Одиничні сполучники: *брат і сестра; добрий, а не злий; сніг або дощ; темно, бо ніч.*

2. Повторювані сполучники: *і день, і ніч; і земля, і вода, і повітря; то спалахує, то гасне; ні сонце, ні місяць, ні зорі.*

3. Парні сполучники: *не тільки батьки, а й діти; як навесні, так і влітку; хоч малий, та кмітливий; якщо не я, то хто.*

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них сполучники та схарактеризуйте їх за значенням та способом вживання.

1. І день, і вік однаково минають. 2. Дзвони грають, бо моя воскресла душа. 3. Всі ми з глини, але людські серця з воску й міді. 4. Важка вода, та від води ще важче небо. (З *тв. Б.-І. Антонича*.) 5. Хоч на щастя життя багате, але кожному людину ждуть і печалі, і сум, і атракти, і не можна їх обминуть. (В. *Симоненко*.) 6. Якби я була зіркою а небі, я б не знала ні туги, ні жалю. 7. А поет усе то грає, то щось пише на папері. (З *тв. Лесі Українки*.)

2. У реченнях одиничний єднальний сполучник замінійте різними сполучниками (повторюваним єднальним і...і, парними єднальними як...так і, не тільки...а й, протиставним а (не), розділовим або, чи, або...або, якщо не...то) і простежте, як від цього змінюються відтінки значення речення.

1. До моря будемо добратися поїздом і автобусом. 2. У саду працюватимемо сьогодні і завтра. 3. Реве і свисте вітер а полі.

3. Прислів'я переписіть, вставляючи потрібні сполучники. Сполучники підкресліть.

1. Згода буде, ... незгода руйнує. 2. Краще соломи'яна згода, ... золота звадь. 3. Бий сарі свого, ... чужий боявся. 4. Не кидай камення в небо, ... собі голову розіб'єш. 5. Довірай, ... перевірай. 6. ... наше не а лад, ... ми з своїм назад. 7. ... пан, ... пропаа — двічі не аміратн.

Слова для вставок: а, але, бо, ніж, щоб, чи...чи, якщо...то.

4. У прислів'ях визначте підмети й присудки, знайдіть сполучники і скажіть, однорідні члени чи частини складного речення вони з'єднують.

1. Правда і в огні не горить, і в воді не тоне. 2. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 3. З неправдою світ пройдеш, та назад не вернешся. 4. Правда та кривда — як вогонь і вода. 5. Всяк правду знає, та не всяк про неї дбає. 6. Не шукай правди в інших, якщо в тебе її нема. 7. Кривда від правди, як тінь від сонця, ховається.

5. Прочитайте виразно народну жниварську пісню, знайдіть у ній сполучники і повністю схарактеризуйте їх.

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло;
А тепер не буде маяти,
А буде в stodolі лежати.
До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжечки в діжі.
До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечка покраю.
Котився віночок по полю,
Проснвся в женчиків додому:
— Візьміть мене, женчки, з собою
Та занесіть мене до господаря в stodolu,
Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,
Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощичку напився.
Нехай же я у stodolі одпочину,
Поки вивезуть знов на ниву.

6. 1. Прочитайте уривок. Випишіть із нього всі сполучники, згрупувавши їх за значенням.

Про що б дідусь не розповідав, неодмінно вискіпає таке гарцюпусіньке, свіженьке слівце, що в жодній книжці не знайдеш, або ж приперчить приказкою чи прислів'ям. І все це в нього доречно й природно, неначе бондар виправив тугу клепчинну в діжечку...

Бабуся, щоправда, менш говірка. Але й вона, коли розохотиться, може розказати багацько цікавого. І тоді

один одному спуску не дають: то жартом, то приказкою, то спогодом розмовау присмачать, мовби діється те не а житті, а на сцені.

Я намагаюсь не втручатися до їхніх розмов. Але це не завжди виходить. Буває, що й самому кортить підкинути слівце-друге чи запитати що-небудь. А дідусеві цього й треба! Він якось непомітно заведе балачку зі мною, бо дуже любить уважних слухачів. «Ну то що, козаче, — скаже, — накручуй собі на вуса наші поцікавники, допоки ми живі-здорові... Не дарма ж мо-ається: що старий на глум, то малий на ум!»

Мене інколи поймає сум, що рано чи пізно настигне лиха година — й навічно одійдуть бабуся з дідусем. Адже обое вони в літах, розміняли по сьомому десятикові. Але невеселі думки одразу ж відганяю, бо осьдечки сидять вони, поряд, — веселі, здороваі, розпашпілі від суперечки...

Слухай тільки та записувати встигай. (*В. Скуратівський. «Погостини».*)

II. Текст стисло перекажіть. Переказ запишіть, сполучники підкресліть.

7. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Гуляє в полі, та не кінь, літа на волі, та не птиця.
2. Прийшов хтось та взяв щось; бігти за ним — не знаю за ким, бо пішов туди — не знаю куди.
3. Стукотить, гуркотить, моа сто коней біжить. 4. Ні земля, ні вода, ні по ньому ходити, ні плавати. 5. Без дрова, без огня, а світить і гріє щодня.

В і д г а д к и: болото, вітер, грім, сонце, вітер.

8. Запам'ятайте стіймі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тією чи іншою мірою (частково, трохи); кидати то в жар, то а холод (викликати в когось сильне хвилювання, збудження); ні з того ні з сього (безпричинно); ні холодне ні жарко (байдуже); мов з неба впав (нічого не знає); перебувати між небом і землею (бути в невизначеному становищі); не рада коза на торг, та її ведуть (щось діється проти чиеїсь волі).

НАРОДНА ПІСНЯ

Я десь прочитаа, що записано понад двісті тисяч українських народних пісень. А скільки їх забулося! Тож коли ми з татом і мамою були а гостях у своїх родичів і там співали бвгато пісень, я вирішив записати одну з них, як мені здається, дуже давню. Ось вона.

Упаа на ділочок сніжечок біленький,—
Ходна до діачни козак молоденький.
Ходна до дівчини, як мати не знала;
Як мати дізналв, гулять не пускала.
«Дозволь мені, мати, криницю копати,
Чи не прийдуть діачата води набирати».
Дозволила мати криницю копати,
Приходять діачатв води набирати,
А його дівчини не пускає мвти.
«Дозволь мені, мати, взяти та й померти,
Чи не прийдуть дівчата мене проводжати».
Дозволила мати взяти тв й померти,
І прийшли дівчвта його проводжати,
І його дівчину аїдпустилв мвти.
А він, не втерпівши, вствв і засміявся,
Взяа її за рученьку, в садок прогулявся.

9. Прочитайте записану Михайликом народну пісню. З чого видно, що ця пісня народна, а не складена самим Михайликом? Попитайте а старих людей, може, й вам пощастить записати одну чи більше українських народних пісень.

В и с и о в к и (для самоперевірки)

1. Єднальні сполучники (*і, та* в значенні *і, ні...ні* та ін.) аказують на сукупність явищ; протиставні (*а, але, та* а значенні *але, проте* та ін.) — на протиставлення, аиключення або порівняння; розділові (*або, чи* та ін.) — на взаємовиключення або чергування явищ.

2. Сполучник *та* залежио від контексту може означати *і* або *але*.

3. Підрядні сполучники виражають відношення причини, мети, умови тощо.

4. Одиинчні сполучники вжиаються лише один раз між двома слоаами чи частинвми складного речення;

повторюванні — повторюються два або більше разів
підряд; парні — вживаються двома частинами при дах
різних однорідних членах або частинах складного
речення.

§57

Деякі особливості вживання сполучників

Спостереження

1. Розгляньте приклади й пригадайте правила чергування *і* — *й*. Спираючись на це, зробіть висновок про вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

Весна *й* літо. Літо *й* осінь. Осінь *і* зима. Літо — *і* зима. Петро *й* Степан. Петро *і* Йосип.

2. Розгляньте речення і зробіть висновок, як можуть перед однорідними членами стояти повторювані сполучники. Як при цьому ставляться коми?

1. Вечір гаптував небеса *і* золотом, *і* сріблом, *і* янтарем. (М. Стельмах.) 2. Ні човна, ні весел, ні квіток, ні співа, тільки сніг, *і* вітер, *і* весна. 3. Закони вод, вітріа, *і* хмар, *і* світла відкрились нам у ті далекі дні. 4. Тягнуться до сонця *і* квітки, *і* трави, віти кучеряві, гори голубі. (З тв. В. Сосюри.)

3. Розгляньте речення й зробіть висновок, як вживаються частини парного сполучника.

1. Доведе язик не тільки до Києва, а *й* до кия. 2. Звір якщо не акусить, то налякає. 3. Хоч не красне, але власне. 4. Дитина хоч крихенька, та батькові-матері миленька. 5. Не тільки мотузок, а *й* терпець рветься. (Народна творчість.)

Вправи

1. І. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) із сполучником *й*; 2) із сполучником *і*.

Рада (*й*, *і*) розрада, орачі (*й*, *і*) сіячі, шука (*й*, *і*) йорж, епос (*й*, *і*) лірика, дим (*й*, *і*) чад, згода (*й*, *і*) лад, автобус (*й*, *і*) таксі, літо — (*й*, *і*) зима, учитель (*й*, *і*) учні, мама (*й*, *і*) тато, іній (*й*, *і*) сніг.

II. З перших букв перших слів повинно скластися закінчення прислів'я: *«Бачить око далеко, а...»*.

2*. Прочитайте речення й визначте, у яких з них ажито повторювані сполучники.

1. Зацвіли усі діброви, і долини, і луки, і річки синіють знову і на входять в береги. (М. Стельмах.)
2. А там і ліс, і ліс, і поле, і сині гори за Дніпром. (Т. Шевченко.)
3. Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі. (А. Малишко.)
4. У них є все — пшениця, хутро, вовна, і риба, й мед, і добрі води рік. (Л. Костенко.)
5. Запахла осінь в'ялим тютюном, та яблуками, та густим туманом. (М. Рильський.)

3. Прочитайте загадки і відгадайте. Знайдіть сполучники й схарактеризуйте їх.

1. Летіла стріла та впала в лободу; шукаю, та не знайду.
2. Без крил, а літає, ніхто не б'є, а плача.
3. Кінь біжить, аж земля дрижить.
4. Хоч я без ніг, а біжу прудко, не сплю ні вдень ні вночі.

В і д г а д к и: блискавка, вода в річці, грім, хмара.

4. Щоб уникнути повторення того самого сполучника *і*, замініть його частково сполучником *та*.

1. У кронах дерев і в листатих кущах пурхає й виспіває всяка птаство.
2. Співочих дроздів і зябликів можна почути в листяному й хвойному лісах.
3. Вітер теж прокинувся і шарудить у соснових голках і сухому дубовому листі.

5*. Перепишіть речення, правильно вживаючи парні сполучники.

1. Наприкінці лютого в лісі, у полі ще лежить сніговий покрив (не тільки... а й).
2. У пташиному царстві травень — місяць веселих співів, час турбот про потомство (не тільки... а й).
3. Горобина — красиве, корисне дерево (не лише... а й).
4. Восени, навесні цікаво буває спостерігати за життям куликів (не лише... а й). (За В. Пархоменком. «Серед рідної природи».)

6. І. Прочитайте уривок, поясніть вживання варіантів сполучника *і* та *й*.

Першої зелені хлопнуло — усміхнулись юною травичкою луги, нвче ніжним димком узялись. І той димок де яскравіший, зеленіший, а де ледь-ледь тримається, ось дмухне вітер — і звіє; а де ще й торішня трава сіріє, і з-під неї лише бліді шпичаки встигли вистромитись... У тихих тв ласкavian берегах лежить став, тремтить нв поверхні студенв блакить небес. Ще не проткнулиси з аоди ні очерет, ні рогіз, і став видається пустельний, непривітний, і крижаним подихом несе від нього.

Ясним зеленим пухом вкрилось вербове гілля, і гілочки полагіднішали й подобішали, немов тихенько радіють, немов по-своєму всміхаються. Кожна верба — мов зеленв хмврв пуху, що її тримає вкупі якась дивовижна сила, ось-ось він розлетиться, вже й почав падати по пушинці-другій. І не хочеться вірити, що мине кількв днів, і цей аербовий пух перетворнтьс на листя, аоно потемнішає, здаватиметьс не таке легке, і вже верби не авижатимутьс хмарами, що посідали на землю, а просто — весаяними дереаами, та й годі.
(За Є. Гуцалом. «Зелене листячко з вирію».)

II. Чи доводилося аам бачити прихід весни, пробудження природи від зимового сну? Перекажіть стисло текст, доповнюючи власними спостереженнями. Переказ запишіть, сполучник і та його варіант й підкресліть.

7. Прочитайте вірш і визначте, за допомогою яких засобів досягнуто а ньому милозвучності.

Летять, плиають і сурмлять ув імлі
Шовкові, й жовті, й сизопері птиці
Із континентів чорної землі
У рідні гнізdv, на свої крииці.

Дуби снаіють, як порохівниці,
Фата морґана мріє по ріллі,
Хитаються гніздов'я на гіллі
Під полум'ям зеленої зірниці.

Вони сьогодні оживуть вночі,
І їх осядуть стомлені ключі
Із Африки, з єгипетської брами.

Щасливий той, хто має ласку й дім,
Чи хоч гніздо у леті грозовім,
Чи хоч гіллячку, схилену вітрами!

(А. Малишко.)

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Українська мовв, як уже зазначалося, уникве насамперед збігу голосних, а потім — приголосних. При цьому пауза сприймається як приголосний. Перед словом, яке починається на *й*, завжди ставиться *і*.

2. Повторювані сполучники можуть вживатися перед усіма одиорідними членами або лише перед частиною їх. Коми при цьому ставляться між усіма одиорідними членами.

3. Одна частина парного сполучника ставиться перед першим одиорідним членом, а друга — перед наступним.

§58

Написання сполучників

1. Складні сполучники, як би вони не були утворені, звичайно пишуться одним словом:

а) з часткою *би(б)*: *аби, мовби, немовби, ніби, начеб, неначеб, щоб, якби*;

б) з часткою *то*: *мовбито, немовбито, нібито, начебто, неначебто, тобто, цебто*;

в) з часткою *же (ж)*: *теж, також, ніж, аніж, таж, тож, отож, отже, адже*;

г) з часткою *що*: *вбощо, тощо, якщо*;

ґ) з прафіксами: *проте, зате, затим, притому, притім, причому, причім, внаслідок*.

2. Перші дві частини пишуться разом у сполучниках *на-заажаючи на те що, тимчасом як*.

3. Двома і більше словами пишуться сполучники:

в) з частками *би (б)* і *жв (ж)*: *коли б, коли б то, хоч би, хочв б, алв ж, бо ж, вбо ж, адже ж, все ж*;

б) з різними частинами: *а й, тв й, то й, тому що, так що*.

дарма що, через те що, для того щоб, з тим щоб, в міру того як, з тих пір як, відтоді як.

4. Через дефіс пишуться сполучники з підсилювальними частками -бо, -но, -то: отож-бо, тільки-но, тож-то, тому-то, тим-то, якби-то.

Вправи

1. I. Прочитайте речення, знайдіть сполучники й поясніть їхнє написання.

1. Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя. (Т. Шевченко.) 2. Я мушу книжки читати, щоб очі мої не осліпли, я розмовляти мушу, щоб з туги не оніміти. (Д. Павличко.) 3. Тож як мудрості доходиш, — хочеться і жити, і жити! (П. Тичина.) 4. Добре, дуже б добре було, якби-то воно так сталося, як гадається. (Т. Шевченко.) 5. Темінь упала на місто раптово, начебто хто спустив заісу. (Вал. Шевчук.) 6. Довго співали дівчата, доаго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати. (І. Нечуй-Левицький.)

II. Речення запишіть під диктовку, написане уважно зверте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

2. I. Випишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться частина сполучника, що в дужках: 1) окремо; 2) разом.

Хоч(би) вродив хліб, як(би) був лід, ніби(то) літо, все(ж) віри не йму, неначе(б)то гриб, (не)зважаючи на вітер, коли(б) то брат, та(ж) кажн, то(ж) будь обачним, сміх та(ж) тільки.

II. З останніх букв останніх слів повинна скластися друга частина вислову Б.-І. Антокича: «Найбільше щастя — ...».

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. То(ж) не питаєте, що мені іще примріялось а блакитному сіянні. 2. У лісі ж не самії дерева, — та(ж) тут багато різної е скли. 3. Та(ж) людк кажуть — тут непеане місце. 4. Як(би) знали ці люди, які то сумні дні без сонця, без місяця ночі! 5. Як(що) прийде журба, то не думай її рознести у веселоощах буйних. (З тв. Лесі Українки.)

4. Випишіть сполучники й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика сполучника» (наприклад: що — 411).

1. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси, а й сінокоси. (О. Довженко.)
2. Тече вода в сине море, та не витінає. 3. На могилі кобзар сидить та на кобзі грає. 4. А він юна поганяє, нібито не бачить. (З тв. Т. Шевченка.) 5. Всяи лицар має з королем ходити у походи, зате він матиме собі і ласку, й нагороди. 6. Даю тобі цей меч, дврма що ти не сильна. 7. Або не сокіл я, або спалила мені неволя крила. (З тв. Лесі Українки.)

5. І. Знайдіть у вірші прислівник і поясніть його правопис.

ДО СИНА

Молися Богу за Вкраїну,
Молися, сину мій!
Щоб Він підняв її з руїни,
Щоб дав Він волю їй!

Щоб сонце правди і свободи
Над нею сяло день і ніч;
Щоб всякі свари і незгоди
Повін втекли від неї пріч!..

(С. Бердяєв.)

II. Вивчіть вірш напам'ять.

6. І. Прочитайте уривок, выпишіть з нього сурядні сполучники разом зі словами, які вони з'єднують, та підрядні сполучники разом з підрядними реченнями, які вони приєднують.

Величезне похмуре приміщення з дикого каменю, в яке привів своїх високих гостей Джюзел-ага, не мало в собі нічого людського, в найдальшому кінці воно перегороджувалося брудною запоною, яку нв знак Джюзел-аги поивапливо віддерли набік його помічники, так само зсмальцьовані й обважнілі від неробства, як і їхній ага**. Відкрився дощаний щит, замшлий, весь в іржавому залізі. Щит теж умить був чи то піднятий, чи то опущений, чи відсунений набік,

зник, мовби його й не було, а за ним клубочилася брудна холодна імла, страшний морок, мовби жила там смерть сама...

Найближче до краю підземелля був могутній, оголений до пояса чоловік у широкх, здається, з м'якого, але міцного сап'яну** шароварах, весь у тяжких ланцюгах, з кайданами на руках і на ногах...

Роксолана¹ вмить упізнала чоловіка, хоч ніколи його не бачила. Байда! Батажок зухвальців, казкових лицарів, брат їй по крові, та тільки чи вона йому сестра тепер, чи сестра? Іржаві кайдани і страшні ланцюги, а тіло молоде, гнучке, потужна, прекрасне й вільне, як вітри над степами! Ось який цей Байда, ось які козаки! (П. Загребельний. «Роксолана».)

II. Підготуйтеся до усного переказу: розбийте текст на частини, з'ясуйте значення невідомих слів, запишіть і запам'ятайте окремі вислови, важливі для розповіді.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Мовби полуда з очей спала (щось раптом стало ясним, зрозумілим); неіначе корова язиком злизала (безслідно зникло); якби та якби — то вирости б у роті гриби (про щось, що навряд чи здійсниться); якщо ваша ласка (вживається під час прохання); коли б знаття, де впадеш, то б і соломки підстелив (запізнала обачність).

Альманах. Твір двадцятий (Олесів)

КОЗАК БАЙДА

Біля входу в холодне вогке підземелля стояв стіл, заставлений грайчастими пляшками, на тарелі лежали великі шматки свіжої пахучої шинки, на рушнику біліла покраяна палиниця. Була навіть ковбаса, велике кільце ковбаси, пропахченої часником. Горіли свічки, мовби на свято.

¹ Роксолана (1505—1561) — дружина турецького султана, за походженням українка.

Поряд на стільці сидіа опасистай турок. Другий стілець буа порожній.

А а глибині підземелля, крокіа за даа аїд нього, на мокрій доліаці стояа кремезний чолоаїк у порваному жупані, з кайданами на руках і ногах, прикутий до амураааного а стіну кільця. Впоперек обличчя кри-
вавила рана.

— Плюнь на хрест, зречнся своєї моаи, забудь Україну,— аж захлинався той, на стільці,— і матимеш мед-горілку, матимеш коабасу. Я теж народився а Україні, проте я турок.

— Воно й андно,— зиехотя буркнуа Байда.

— Я стаа турком. Адже Туреччнна — могутня дер-
жааа, їй корнться півсвіту. Тож і ти скорися. Думаеш,
якщо будеш упертий, то про тебе пісні а Україні
сґладатнмуть?

— А мені це, щоб знаа ти, байдуже,— відповіа йому
Байда.— Абн Україна була вільна.

— Українн скоро не стане. Вока буде проаінцією
Туреччинн.

— Брешеш, собако,— не стерпіа Байда.

— Султак не тільки дасть тобі волю, а й саою дочку
віддасть за тебе, якщо ти...

— Я плюваа на султана й на його дочку, а заодно й
на теба, парéвертню нещасний,— обірааа його Байда.

Турка начеб хто шилом штрикнуа. Він різко схо-
пився на ноги, аж мало стола з напоями та кайдками
не перекинуа, і ляснув у долоні. З'яаилнся стражники.

— На гак його, на гак зачепіть посеред ринку!—
закричаа потурнак.

8. Прочитайте Олесеве оповідання. На підставі уривка з
роману П. Загребельного, народної пісні про Байду і цієї
розповіді напишіть, як ви собі уявляєте легендарного Байду.

§59

Розрізнення сполучників та інших частин мови

Щоб уникнути помилок, треба аміти розрізняти складні
сполучники таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате (які пишу-
ться одним словом) і однозвучні поєднання інших частин

мови та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те (які пишуться двома словами).

Є два способи розрізнення.

Спостереження

1. Спробуйте замінити синонімічним сполучником з дужок сполучник (написаний одним словом) і однозвучне поєднання слів (написані двома словами). Колн це можливо? Сформулюйте правило.

1. *Таж* я тобі казав. — *Та ж* думка анникла й у мене. (Аджé). 2. *Я теж* прийду. — *Я те ж* саме хотіа сказати. (Також). 3. *Тож* не барися. — *Та то ж* неправда. (Тому). 4. *Якби* знав, де ападеш... — *Як би* не тис мороз, а весна буде. (Колн б). 5. *Щоб* було добре, робн добре. — *Що б* не робиа, робн добре. (Абн). 6. Весна, *проте* ще холодно. — *Я про те* вже говориа. (Однак). 7. Поаїльно, *зате* надійно. — *Я поважаю тебе за те*, що ти завжди дотримуєш слова. (Але).

2. Подані пврами вислови розберіть зв членами речення й з'ясуйте, чи самі сполучники відповідають на якесь питання. А однозвучні поєднання слів? Зробіть висновок.

1. *Щоб* не трапилося лиха, будь обачним. — *Що б* не трапилося, будь людною. 2. Ми аже домоаилися, *проте* не про все. — Ми вже домоаилися *про те*. 3. *Я теж* виконав заадання. — *Я виконав те ж* завдання.

Вправи

1. Прочитайте речення і доведіть, що виділені слова — сполучники і, отже, їх треба писати одним словом.

1. *Якби* я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти. (Д. Павличко.) 2. Хай небо з усімв громами обвалиться над тобою, *проте* ти не маєш права й подумати про розлуку з своєю землею. 3. І минуле було прожите для того, *щоб* ствердити майбутнє. (З *тв. М. Стельмаха*.) 4. Ніч мине, як вже не раз минала, — *тож* недарма темряаа тремтить. 5. Люблю старого. *Таж* *якби* не він, давно б уже не стало цього дуба. (З *тв. Лесі Українки*.)

2. Складіть словник сполучникових синонімів і запишіть його (для цього використайте весь попередній матеріал, що стосувався сполучників).

3. І. Впишіть сполучення слів у дві колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо.

Усі за(те) проголосували; звернувся те(ж); тісно, за(те) не холодно; адав, неначе(б) не почув; плануй, як(би) встигнути; що(б) це могло означати; клич, що(б) разом іти; виходь, та(ж) дощ перестав; скотів те(ж) піти; то(ж) приходь; свідчить про(те) саме; оглянувся про(те); мов(би) випадково; та(ж) стежка.

II. З других букв першого слова мають скластися три слова, пропущені в прислів'ї: «Від меча рана загоїться, а...— ніколи».

4*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

1. У довгій мові є недовгий зміст: люблю співать про(те), про що співаю. 2. Дівчинка біжить ясноволоса, біжить, аж падає,— про(те) не проміне волошки синьої. 3. Лежала мати, хвора вже давно, і не пускала ясного дитяти,— то (ж) уночі втекло воно в вікно цілющих ліків матері шукати. 4. Та то(ж) було за чорних днів, за темряви тяжкої. 5. Про що(б) не писав поет — про тварин, чи про дерева, чи про гірські ручаї,— він завжди кінець кінцем пише про людину, про людське, для людини. (З *тв. М. Рильського*.)

5. Запишіть уривок під диктовку, написане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Я люблю своє місто за те, що воно переповнене людьми. Іноді їх так багато, що воно нагадує мені скелю, обліплену птахами серед океану. Але коли б воно спорожило, то я того ж дня залишив би його, бо немає, мабуть, нічого жахливішого і потворнішого, як порожнє місто.

Шануй і люби їх, своїх людей, місто, бо без них ти всього-на-всього пам'ятник з побляклими епітафіями**!

Даруй мені, місто, але найбільше ти мені подобається а будень. Вранці ти нагадуєш мені молоду людину, споанену віри й сили; в полудень ти скидаєшся на прифронтовий табір, у якому для воїнів настає священний час обіду біля кашоварень; а ввечері я бачу, як ти трішки стомлюєшся за день, трішки старієш і мудрієш... (В. Земляк. «Місто добрих духів».)

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього сполучники.

Сине моє село — за відстайами та за роками...

Чому сине? Й сам не знаю. Адже сіре воно влітку, бо все притрушене пилюкою; похмуре воно восени, коли тоне в багнюці; безрадісне воно і взимку, коли моира обжеледь стьмянить не лише сніг, а й дерева, хати.

А проте — сине! Може, тому, що напровесні повітря там холодно-фіалкове; може, тому, що і взимку над замети́ми та кучугурами застигає морозна блакить; може, тому, що дощі там іноді ллють мало не з безхмарного неба...

А може, синім таким здається тому, що багато там лелек? Літають вони й літають, а ти весь час дивишся вгору, дивишся в блакить, стежачи за їхнім плаванням, за їхніми перелетами, — тому й тепер, через відстань років, і лелеки оті здаються тобі теж синіми, наче на їхніх крилах літало небо.

У нашому селі біля кожної хати — свої лелеки. Мостять вони гнізда на вербах та осоко́рах, на стріхах. Кількоро вхитрилося викласти свої гнізда на церкві — ці живуть у селі найвище, вони ближче до неба й за людей, і за інших птахів. (Є. Гуцало «У лелечому селі».)

II. Опишіть і ви усно своє село, містечко чи місто. Для цього складіть план опису, запишіть окремі речення та вислови.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Що б там не коштувало (за будь-яку ціну, незважаючи ні на що); коли б тільки й горя (про якісь незначні труднощі); як би то не було (за будь-яких умов); якщо це вас не обтяжить (ці слова вживаються під час прохання щось зробити); аби день до вечора (недбало, абияк); тим-то й ба (на жаль).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Сполучники (які пишуться одним словом) можна замінити синонімічними сполучниками, однозвучні сполучення слів замінити сполучниками не можна.

2. Сполучники в реченні на питання не відповідають; однозвучні ж поєднання слів відповідають на питання (що? про що? яке? і под.), тобто виступають членами речення.

§60 Частка як службова частина мови

Частки надають словам і реченням різних додаткових відтінків та значень.

Наприклад, у речивні: *Зосталвся тільки надія одна: надія вернутись щв раз на Вкраїну (Леся Українка.)* частка тільки виділяє слово надія. У речивні: *Повітря — мов прив'язий трунок (П. Тичинв.)* частка мов вказує на умоений, порівняльний зміст висловлювання. У речивні: *Не вмирає душа нвша, не вмирає воля (Т. Шевченко.)* частка не виражав заперечення.

Частки входять до складу члвнїє речення, влв самі членами речення не виступають.

Частки нв змінюються.

За значенням і роллю частки поділяються на фразові, формотворчі й словотворчі. Фразові частки в свою чвргу розпадаються на такі, що оформляють речення (розпоеїдні, питальні, спонукальні, окличні), і твкі, що стосуються окремих слів чи словосполучень.

1. Фразові частки, що оформляють речення, в такі:

а) стеерджувальні: так, егв, егв ж, аежеж, вякже, втож, вга, гаразд;

б) звпервчні: не, ні, ані;

в) питальні: чи, хїба, невжв, га;

г) спонукальні: годї, бодай, давай, ну, нв, -бо, -но;

г) окличні: що за, що то за, ну й.

2. Фразові частки, що стосуються окремих слів або словосполучень, поділяються нв:

в) підсилювально-видільні: навіть, тільки, лише (лиш), хоч, хочв б, принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, все, щв, вже, вже й, і, та, собі, о, ой;

б) уточнювальні: саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, трохи не, ледве не, ледве чи, навряд чи, ніби, наче, начебто, мова, немов, немовби, буцім;

в) вказівні: то, ото, ца, оце, ось, осьде, он, онде, ген, оно.

3. Формотворчі частки є такі: хай, нехай (створять наказовий спосіб: хай скаже, нехай принесе), би, б (створять умовний спосіб: сказав би, сказала б).

4. Словотворчі частки виконують роль префіксів і суфіксів, але відрізняються від них тим, що можуть писатися окремо або через дефіс, наприклад: дехто — де з ким, ніщо — ні а чому, будь-який — будь з яким, будь-як, коли-небудь, немовби то.

Характеристика частки

Цифровий код	За значенням і роллю	Написання
	1	2
0	—	—
1	фразова	окремо
2	формотворча	разом
3	словотворча	через дефіс

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть у них частки й поясніть, яку роль вони виконують і якого значення надають висловлюванню. Частки випишіть і схарактеризуйте, користуючись кодом таблиці «Характеристика частки».

1. Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні... (Лесь Українка.) 2. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине... От де, люди, наша слава, слава України! (Т. Шевченко.) 3. Хіба ж то не для нас — усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (М. Рильський.) 4. Так годі спати! ах — ходять на дорогу! (П. Тичина.) 5. Люби свій край! Як океан, глибока, твоя любов нехай не тоне в млі! (В. Сосюра.) 6. Лиш трутень заик солодкі жертви соти, бджола ж для меду й серце віддала. (А. Малишко.) 7. Наче рідний дім для нас була сільська далека школа. (В. Сосюра.)

2. Перепишіть прислів'я, частини підкресліть.

1. Маєш голоу, май же й розум. 2. Лнш до доброї криниці йдуть люди пити водиці. 3. Хто не знає, нехай людей питає. 4. Тільки той не помиляється, хто ні до чого не доторкається. 5. Оце тобі иаука — не ходи в ліс без бука. 6. Каже казна-що, аби пара даром з рота не йшла. 7. Ось-то ми! Хоч вовки кобиду з'їли, так ми воза не дали!

3. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому частки. Чи можна обійтись без них?

Аж ось пле свати Іван Золотаренко. Олеся пошанувала любих гостей і рупники подавала.

А сєй Іван Золотареико та був кріпак. Такий-то виходився хороший, моторний, і не пізнати його, що в гіркому кріпацтві зріс. Догадались тоді вже всі, кого Олеся дождала, та так і забурчало по селу, мов у джерелі: «Як то можна! Та де се видаю! Та хто чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!»

Почула стара тітка та й вдарилась об поли руками:

— Бодай же я не дождала таке чути! Дитино моя, Олесю! Схаменись! Та якби жив був твій батько або мати, краще б вони тебе в глибокій криниці затопили!

(Марко Вовчок. «Козачка».)

4. Прочитайте уривок з народної казки «Трьом-син-Борис», вставляючи замість крапок подані внизу частки. Скажіть, який текст звучить краще — з частками чи без них.

Були ... чоловік та жінка — та й пішли вони на поле жати. Була в них маленька дитинка; вони поаісили її в колиці під лісом. Де ... взявся орел — украв ту дитинку та й поклав у своє гніздо, у тім ... лісі. ... жило там у лісі три брати. Вийшов один брат — слухає, щось кричить. Увійшов він у хату й каже:

— Брати! Щось кричить — людський голос чути.

Пішли брати й знайшли того хлопчика і дали йому ім'я Трьом-син-Борис. Вигодували утрьох. Тепер він і каже ім:

— Я хочу, батьки, від вас іти.

Вони питають його:

— Що ... тобі дати за те, що ти у нас служив?

— Дайте мені коника.

— Бери більше!

— ..., — наже, — не хочу. Дайте мені маленького коня.

Ч а с т к и: собі, на, же, от, ж, ні.

5. I. Прочитайте уривок, звертаючи увагу на частки.

Все диане а цьому саіті — каітка і плід, вітер і зірка, краплина води й найдрібніша піщинка. Та, либонь, для самої людини немає нічого дивнішого, ніж вона сама. От, здається, кого вона ліпше знає, ніж себе? Адже сама з собою не розлучається ні вдень, ні аночі; під своїм таки наглядом їсть і п'є, сама народжує думки і прислухається до тих думок; не спускає з себе ока й тоді, коли трудяться, й тоді, коли воює, йде а атаку; знає на своїй шкірі кожну волосинку й кожну плямочку; чує, як б'ється її серце, як шелестить на вустах дихання, і навіть чує, як літає те, що ваги начебто ніякої не має, а саме — погляд її очей. І все ж таки, мабуть, немає для людини нічого таємничішого і загадковішого, ніж вона сама. Ось, здається, розгадана ще одна таємниця її естаа, ось, здається, подолана ще одна загадка її існування, вже б, напевне, можна було досягнути всю глибину її душі, — але ж ні, несподівано постають нові загадки, неждано виростають нові таємниці, які потребують нового відкриття, і людська душа несподівано аидається ще глибшою, ніж досі, ще незбагненнішою а своїх химерних складнощах. (Є. Гуцало. «Позичений чоловік...»)

II. Перекажіть текст по-своєму. Переказ запишіть, частки підкресліть.

6. Запам'ятайте крилаті вислови та їхніх авторів.

1. Лиш правда є вічна, а то все трава (сказав Павло Тичина). 2. Платон мій друг, а істина — ще більший друг (цей анслів, який приписують давньогрецькому мислителеві Арістотелю, правду ставить вище від авторитетів). 3. О свята простота! (ці слова, за переказом, вигукнув чеський проповідник Ян Гус, бачачи, як якась старенька бабуся підкидає поліно у вогнище, на якому інкаїзнція спалювала його як еретика).

§61

Деякі особливості вживання часток

Спостереження

1. Простежте, коли вживаються форми часток *би*, *же*, а коли — *б*, *ж* (зверніть увагу, на який звук кінчається попереднє слово).

Хотів *би* сказати — хотіла *б* сказати. Я розповів *би* — я *б* розповів. Він *же* знав — вона *ж* знала. Ідіть *же* вперед — іди *ж* уперед.

2. Є три частки *то*: вказівна, підсилювальна й словотворча. Кожна з них пишеться по-іншому. Розгляньте приклади й зробіть висновок, як пишуться різні частки *то*.

1. Що *то* он там біліє? Та *то* ж було давно.
2. Отакий-*то* він. Отак-*то* буває. 3. Немовби*то*, начеб-*то*, тоб*то*.

3. Зверніть увагу на те, яке слово підсилює частка *таки* (це слово виділене) і як вона в такому разі пишеться.

1. Сонце *таки* зійде. — Сонце зійде-*таки*. 2. *Таки* прийде свято й у нашу хату. — Прийде-*таки* свято й у нашу хату. 3. Правда *таки* переможе. — Правда-*таки* переможе.

4. Простежте, якого значення словам і словосполученням надають частки *майже*, *мало не*, *трохи не*, *ледве не*, *чи не*.

1. Три роки минуло відтоді. — *Майже* три роки минуло відтоді. 2. Тиждень ішов дощ. — *Мало не* тиждень ішов дощ. 3. Влітку кожного дня ми бували на річці. — Влітку *чи не* кожного дня ми бували на річці.

5. Зробіть висновок, у якому значенні вживається частка *і* (*й*), однозвучна із сполучником *і* (*й*).

1. На добрім місці *й* камінь проростає. — На добрім місці *навіть* камінь проростає. 2. Не подумавши, *і* кілочка не затешеш. — Не подумавши, *навіть* кілочка не затешеш. (Народна творчість.)

Вправи

1. Прочитайте речення, поясніть вживання варіантів часток *би* і *б*, *же* і *ж*.

1. Якби з ким сісти хліба з'їсти, промоанть слоао, то воно б, хоч і як-небудь на цім світі, а все б таки якось жилось. 2. Пішоа би я а Україну, пішоа би додому, там би мене приаїтали, зраділи б старому. 3. Орися ж, моя ниво, долом та горою! 4. Подай же й нам, всещедрий Боже! отак цвісти, отак рости... (З *тв. Т. Шевченка*.)

2*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте значення частки *то* в кожному окремому випадку.

1. Що (то) молоді літа золоті людям! (*Марко Вовчок*.) 2. О, якби (то) листя, листя не жовтіло, о, якби (то) серце вічно зеленило. (*В. Сосюра*.) 3. «Що ж (то) за краса! Що (то) за парубок!» — шепотять дівчата між собою. (*Марко Вовчок*.) 4. А аін коия поганяє, ніби (то) й не бачить. (*Т. Шевченко*.) 5. Якби (то) далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла. (*Т. Шевченко*.)

3*. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Слово, яке підсилює частка *таки*, виділено.

1. Киижечки мережаю та аачиняю (таки) віршами. (*Т. Шевченко*.) 2. І все (таки) до тебе думка лине, мій занашащений, нещасний краю. (*Леся Українка*.) 3. Чарівне море, та наймиліша (таки) земля. (*Р. Іванчук*.) 4. А серце — хоч б'ється в мужицьких грудях — (таки) бажає щастя, (таки) реється до кращого життя, живе надією! (*М. Коцюбинський*.)

4. Прочитайте народну усмішку, знайдіть у ній частки і поясніть їхнє значення.

— Мамо, дайте мені свою ручку, я аиконуватиму уроки.

— А чому ти не хочеш писати своєю?

— Та моя ж помилки робить!

5. Прочитайте загадки й відгадайте. Знайдіть частки й схарактеризуйте їх.

1. Одгадай загадочку: кинув її а грядочку, нехай моя загадка лежить до весни. 2. Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а ауса має? 3. Годинника не має, а час знає. 4. Від чийого-будь приходу скаче собі з пріраи а

воду. 5. Стоїть на дорозі, усім заважає; хто йде, той штоахне, а з дороги ніхто не приймає.

В і д г а д к и: двері, жаба, озимина, півень, ячмінь.

6. I. Прочитайте уривок з народної казки. Знайдіть у ньому всі частки й випишіть їх разом зі словами, яких вони стосуються.

Був собі чоловік та такий бідний, що не тільки в будень, а й у свято не було чого їсти. А дітей мав багато.

От той чоловік купував хліб, купував, а далі як не стало грошей, пішов до сусіда позичати жита — так і а того обмаль було. От він і каже:

— Будь ласкав, чоловіче добрий, дай хоч на один, на два хліби чого-небудь, поки я розстараюсь на грошенята та куплю собі.

* От той сусід дав йому коряк** жита; той подякував, узяв і пішов до млина, щоб його змолоти. Змолот те жито, йде назад, несе борошно в припобі та й думає:

— Господи Боже милосердний, змилуйся наді мною грішним і пошли мені щастя при моїй лихій годині! Коли б я знайшов тепер хоч карбоанців два-три, і того б було з мене: все б таки не дав дітям своїм з голоду пропасти! Що ж тут цього борошна, що я сьогодні позичив та змолот? І на один хліб не стане.

Розкрив він полу й хотів подивитися, чи справді-таки й на один хліб не стане, а вітер як схопиться, як подме, так те борошно й вилетіло з приполу — тільки пола сива залишилася. Став той чоловік та й думає:

— Отак-то! То хоч борошна трохи та все-таки було, а тепер ні пилинки не залишилося. Що ж я тепер буду робити на світі Божому? Треба йти вітра позивати — може, чи не вернеться хоч те борошно, що вітер забрав...

II. Продовжіть казку. Своє продовження запишіть.

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Тільки пташиного молока бракує (усього є вдосталь); без будь-якого ладу (безладно); аж небо за макове зернятко здалося (стало нестерпно важко, страшно); тієї ж миті (негайно); ледве ноги волочить (дуже втомлений).

КОЛЬОРИ РАЙДУГИ

(Із щоденника)

Учитель розповідав нам про райдугу. Це фізичне явище. Промені сонця нереломлюються а крапельках дощу, як у лінзах, і розкладаються на різні кольори. Наші предки це явище називали райдугою, бо вірили, нібито аеселка тягне воду з річки. А слово *рай* тоді означало «ріка», потім до нього додали ще суфікс -к- і закінчення -а, а згодом звукосполучення *ай* перейшло а звук *і*. Мабуть, так аоно й було.

Мені ж нригадалося літо. До нас у гості нриїхала моя двоюрідна сестричка Оля. Як же нам гарно було! Ми ходили в поле, рвали квіти, купалися а річці.

А одиого разу, десь надаєчір, з заходу насунула темио-сиия хмара, заблискало, загуркотіло. Навіть мені зробилося страшно. Щоправда, гроза тривала недовго, хмара посунула далі, засяяло сонце. А на сході встала веселка. Ото зразу за соняшниковим ланом. Одии її кінець мовби вперся а річку.

— Гайда, біжімо, побачимо веселку зблизька,— запропонувала Оля. І ми побігли. Аж калюжі аибризували з-під наших босих ніг. Веселка, проте, відсувалася все далі й далі і яось ніби зблякла. Але нам було весело...

— Марійко,— раптом чую голос учителя,— назвн-но кольори райдуги.

Добре, що я недавно читала одну книжку і а ній була підказка, як запам'ятати кольори веселки: «Четверо *оранжевих жуків зібрались біля синьої фіалки*». Тому я відразу відповіла:

— Червоний, *оранжевий*, жовтий, зелений, блакитний, синій, *фіолетовий*.

— Авжеж, авжеж,— підтверднла учитель і додав: — А мені здалося, що ти не слухаєш.

А я справді-таки не слухала. Замріялась.

8. Прочитайте Марійчину розповідь. Пригадайте якусь подібну пригоду з вашого шкільного життя й опишіть її.

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Після слів, що кінчаються на приголосний, вживаються форми часток *би, же*, після слів на голосний — *б, ж*.

2. Вказівна частка *то* пишеться окремо, підсилювальна — через дефіс, словотворча — разом.

3. Якщо частка *таки* підсилює попереднє слово, вона пишеться через дефіс, якщо наступне — окремо.

4. Частки *майже, мало не, трохи не, ледве не, чи не* аказують на приблизиість, неповиоту чооось.

5. Частка *і (й)* вживається в значенні *навіть*.

§62

Написання часток

Частки пишуться окремо, через дефіс і разом. (Про частки *то і таки* мова вже йшла раніше, тому тут їх не розглядатимемо.)

Спостереження

1. Дослідіть, коли частки *же (ж), би (б)* пишуться окремо, а коли — разом. Сформулюйте правило.

1. Частки з повнозначними словами: розповіа *би*, сказали *б*, куди *ж*, як *же* зробити.

2. Частки в складі сполучників і часток: немоа*би*, неіаиче*б*, от*же*, ото*ж*, те*ж*, ав*жеж*.

2. Дослідіть, які частки пишуться через дефіс. Сформулюйте правило.

Хтозна-відколи, хтозна-скільки, казна-звідки, будь-що, будь-коли, який-небудь, скажи-бо, приінеси-но, тільки-но, отакий-то, як-от, екс-чемпіон, екс-президент.

3. Дослідіть, які частки пишуться разом. Сформулюйте правило.

Абіякий, абікуди, деякнй, декілька, хтось, колись, аніскільки, нітрохи, нізвідки, ніякий, чимдалі, чимскоріше, чимраз, чимало, якнайдовше, якнайближ-

че, якраз, щороку, щодня, щодо, тощо, абощо (але: поки що, тільки що, ледве що).

4. Дослідіть, коли названі вище частки пишуться окремо. Сформулюйте правило.

Хтозна-який — *хтозна* з яким, *хтозна-хто* — *хтозна* й *хто*, *казна-хто* — *казна* про ного, *якби-то* — *якби* ж *то*, *абихто* — *аби* до кого, *ніщо* — *ні* про що, *щодо* — *що* ж до, *щодень* — *що* другий день, *що* не день.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть частки і поясніть їхнє написання.

1. Хотів би я знати, про що той струмочок у мріях своїх гомонить між травою. (П. Тичина.) 2. А серце б'ється, свіжий вітер дише, немовби хоче остудить чоло. 3. Не грайся хлібом, то ж бо гріх! — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, каже мати. (З *тв. М. Рильського*.) 4. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточном малим. (Т. Шевченко.) 5. Серце ні на що не вважає — свою волю має. (Народна творчість.) 6. Без ворогів можна в світі як-небудь прожити. (Т. Шевченко.)

2. І. Випишіть вислови а дві колонки: 1) з частками, написаними через дефіс; 2) з частками, написаними окремо.

Слухати кого (небудь), любив (таки), збудуй (но), злянався хтозна (й) чого, сюди (ж), вигадав (казна) що, адже (то) був я, отакий (то) він, іїби (то) все гаразд, перемогла та (ж) команда, зробив (аби) як, нинув (будь) як, ойкнув (бн).

ІІ. З других буиа перших слів поаино скластися закінчення вислову О. Гончара: «*Це таки щастя*—...».

3. І. Випишіть вислови а три колонки: 1) з частками, написаними окремо; 2) з частками, написаними через дефіс; 3) з частками, написаними разом.

Слухай(но), (аби)куди не йди, то(ж) будь уважний, зробив (аби)ян, озвався тільки(що), тим(то) й ба, (що)дня тут буваю, схаменувся (таки), (хтозна) з (кям), утікав (чим)швидше, (чи)мало часу, коли(небудь) буде,

усе мов (би) добре, умій (будь) що робити, тихо все (ж) таки, тьохнуло начеб(то), сміх (таки) корисний.

II. З других букв перших слів повинні скластися друга чвстина вислову Т. Шевченка: *«На те й лихо, щоб...»*.

4. I. Пригадайте, які ще слова (прислівники, прийменники) пишуться через дефіс, і подані сполучення слів запишіть у дві колонки: 1) ті, у яких частини, що в дужках, пишуться разом; 2) ті, у яких ці частини пишуться через дефіс.

Ущух врешті (решт), що (небудь) придумвемо, осивщено (аби) як, (як)найшвидше зроби, (з)инад хмвр, переробив (по)своєму, обладнав (по)новому, начеб (то) правда, був тільки (но) тут, оживає (по) малу, виресли (по)над дорогою, з давніх (давен), сьогодні (таки).

II. З других букв перших слів прочитаєте початок вислову давньогрецького мислителя Сократа: *«... , щоб я тебе побачив»*.

5. Прочитайте уривок і приготуйтеся до усного переказу діалогу. У переказі, по можливості, вживайте частки.

Збирались ми нв косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побвчивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Малого хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде, — сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш твм з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — Я трохи не плвчу.

— Так косою заріжешся. Кажи, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Їй же ти Богу — не буду!

— Брепеш! Сашечко, останься вдома, — благає мене мати. — Там так страшно в кущвх!

— Не страшио, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Тв гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синокчу. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не зважає.

(О. Довженко. «Зачарована Десна».)

6. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього всі частки.

У той саме час злегенька скрипнули сієшні двері в Катриний хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір...

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Ой уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулася. «Синочку! пора вставати», — шепче вона йому тихо. А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очі, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Поспи, синок, поспи ще трохи, поки я приберусь», — каже вона, злізаючи з печі. «А то де взялось?!» — сирикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. «А що, мамо, злякався я вашого Морозеика?! Що, злякався?» І він миттю плигнув з печі на під, з полу додолу. Мати його підхопила, пригориула до себе. «От якби-то так сталося!» — запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу. (Панас Мирний. «Морозенко».)

II. Опишіть Пилипкові передвоворічні мрії так, як ви собі уявляєте їх (Пилипко йшов посівати до своїх родичів, які жили далеко за лісом, і сподівався дістати від них багаті подарунки).

7. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Неіачеб камінь з серця спав (легше стало); чимало води утекло (багато часу минуло); не щоднини, а щогодини (дуже швидко); стук-грюи, аби з рук (як-небудь); якби свині роги, то б усіх поколола (про недобру

людину); хоч би щó кому (байдуже); не так-то він діє, як тим словом сіє (про людину, яка багато говорить, а мало робить).

В и с н о в к и (для самоперевірки)

1. Частки *же(ж)*, *би(б)* з повнозначними словами пишуться окремо, у складі сполучників і часток — разом.

2. Через дефіс пишуться частки *хтозна-*, *казна-*, *будь-*, *-небудь*, *-бо*, *-но*, *-то*, *-от*, *-таки*, *екс-*.

3. Разом пишуться частки *аби-*, *де-*, *-сь*, *ані-*, *ні-*, *чим-*, *як-*, *що-*.

4. Але якщо частка від слів відділена іншим словом, то вона пишеться окремо.

§63

Написання не з різними частинами мови

Слід розрізняти заперечну частку *не*, яка пишеться окремо, і префікс *не-*, який пишеться разом.

Частка *не* щось заперечує, відкидає. Наприклад, у реченні *Він тобі не приятель* частка *не* відкидає лише одне поняття — приятель, але залишає всі інші можливі — колега, просто знайомий, співробітник, аорог тощо.

Префікс *не-* творить нове слово, часто з протилежним значенням. Наприклад, у реченні *Він тобі неприятель* слово з цим префіксом рієнозначне слову *ворог*.

1. Префіксом *не* виступає:

а) у словах, які без *не* не вживаються: *немовля*, *негода*, *немічний*, *неозорий*, *нехтувати*, *непритомніти*;

б) якщо за його допомогою твориться нове слово (такі слова, як *правнло*, можна замінити синонімом без *не*): *не-слава* (поговорі), *нещастя* (горе), *неволя* (рабство), *невеликий* (малий), *недовгий* (короткий), *невесело* (сумно), *неабіщо* (щось велике), *неабіяк* (дуже добре), *нездужати* (хворіти), *непокоїтися* (хвилюватися), *неславити* (ганьбіти);

в) у дієспівному префіксі **недо-**, який вказує на неповноту, половинчатість дії: **недобачати** (погано бачити), **недочувати** (погано чути), **недосипляти** (мало спати).

2. В інших випадках **не** виступає в ролі заперечної частки: **не слава** (а вдячність, почуття обов'язку, заробіток, гроші, гвньба і т. д.), **не солодкий** (а солоний, гіркий, прісний і т. д.), **не холодно** (а холоднувато, тепло, жарко і т. д.), **не спить** (а дримає, думає, працює і т. д.), **не два** (а один, три, чотири і т. д.), **не я** (а ти, він, вона і т. д.).

3. Заперечну частку **не** можуть підсилювати чвстка **ні**, заперечні займенники **ніхто**, **ніщо**, прислівники **ніяк**, **ніде**, **ніколи** і подібні: **ні, не друг**; **ніхто не забутий**; **нітрохи не важко**.

Вправи

1. Прочитайте речення, знайдіть заперечну частку **не** та префікс **не-** і поясніть їхнє значення.

1. Затоплю недолю дрібними сльозами, затопчу иеволу боснми ногами! 2. Дивіться на мене: я виплькав очі, мені їх не шкода, мені їх не жаль. 3. Не гріє сонце на чужині, в дома надто вже пекло. Мені иевесело було й на нашій славній Україні. 4. Немає гірше, як в иеволі про волю згадувать. 5. Ніде не весело мені, та, мабуть, весело й не буде. 6. То не вітер, то не буйний, що дуба ламає. (З тв. Т. Шевченка.)

2*. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

I. 1. З (не)правдою світ пройдеш, та назад (ие)вернешся. 2. Краще чесно вмерти, як (не)чесно жити. 3. Що тобі (не)мило, й людям (не)зич. 4. Коли всі злі, то й ти (не)ліпший. 5. Краще зробити (ие)обіцяючи, ніж обіцяти, а (не)зробити. 6. (Не)питаний — мовчи, (ие)битий — не кричи. 7. Пуста мова (ие)верта доброго слова.

II. 1. У (не)вмілого руки (ие)болять. 2. (Не)смілого від (ие)вмілого (ие)розпізнаєш. 3. Людськв праця — (ие)дурниця, розкидати (не)годиться. 4. Роби, (не)боже, то й Бог допоможе. 5. Розірвись надвоє, скажуть, чом (не)начетверо. 6. Ліииві рукн (не)рідня розумній голові. 7. Кожному хліб (не)гіркий. 8. Зивиня красить, а (не)знання смішить.

3. До поданих слів з префіксом не- доберіть синоніми й запишіть їх поряд.

Невеселий, негайний, неглибокий, неприємний, не-добре, неодмінно, неволити, неславити.

С н и н і м н: сумний, засмучений, нагальний, мілкий, прикрий, безрадісний, безутішний, спішний, погано, зле, обов'язково, кепсько, конче, доконче, ганьбити, плямувати, слувати, примушувати, безчестити, паплюжити.

4. I. Словосполучення запишіть у дві колонки: 1) з префіксом не-; 2) з заперечною часткою не.

Сказав (не)апевнено, розгулялась (не)года, клас (не)прибраний, сюди (не)підемо, ажнто (не)гайних заходів, з'єднаувався (не)випадково, писав (не)думаючи, знк (не)сподівано, давно (не)здужає, книжку (не)прочитано, такого ще (не)чувано.

II. З других букв перших слів повніні скластися два слова з вислову Григора Тютюнника: «...неповторна».

Б*. Перепишіть уривок з вірша, розкриваючи дужки.

Я (не) (не)здужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і (не)спить,
Мов (не)годована дитина.
Лнхої, тяжкої годнин,
Мабуть, ти ждеш? Добра (не)жди,
(Не)ждн сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її прислав.

(Т. Шевченко.)

6. I. Прочитайте байку й поясніть написання не з дієсловами.

Чорно працював Віл. Недоїдав, недопав, з плуга у аїз перепрягався і все тягнув, тягнув лямку з останніх сил.

Здбався якось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш?

— Як заради чого? Для дітей стараюсь, в ім'я їхнього майбутнього...

— А я вчу своїх оленят самостійно харч добувати. Щоб не росли трутнями. (І. Власенко.)

II. Приготуйтеся до усного переказу байки.

7. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом не- та заперечною часткою не.

Мамина покійна мама...

Звали її Килиною. Була вона йевеличка, висохла й тонка, іначе горстка конопель, недотіпана на терниці. На темному її обличчі життя залишало зморшкувате своє письмо, в очах випало живий дух, і вони були схожі на дві бездонні криниці. На руках щоденна робота повирубувала борозни, репани розсипища мозолів. Варила вона дуже смачний борщ, який уміла так заготовувати салом та засмачувати сметаною, що від нього не можна було відірватись. Баба Килина завжди стежила, щоб їли спокійно, не поспішаючи, щоб під ложку підставляли кусень хліба, щоб із миски не вигрібали гущу, не виловлювали м'яса, щоб за столом не теревелили, не крутилися, не штовхались. (Є. Гуцало. «Запах крону».)

8. I. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі слова з префіксом не- та заперечною часткою не.

Любка позачиняла вікна й двері, але, коли Івашко пустив голуба додола, він не повибивав шибок. Він схилився на один бік, похитуючи голову й застиг...

Івашко заклопотано сунув брови й заходив то з одного боку, то з другого і все придивлявся до крил.

— Перебите крило, — суворо, нарешті, сказав він. — Бач, як тягає. Те нічого, добре лежить, а це он по землі волочиться...

— А може, не перебите, а тільки так, забив, або що? Га?

— Та може...

А голуб був чудесний. Не якийсь собі там сивак копійчаний, а такої чистої сірої масті, що, здавалося, хтось умисно, коли голуб був увесь чорний, узяв та рівненько й дрібненько поцюкав його білим. Тільки кінці пір'їн на хвості та на крилах лишилися чорні, як у чорилло на палець умочені. Ой, недешевий був голуб

та недешевий! Голівна ж яка: малесенька, витончена, не кругла, а довгастенька! А дзьобин: це ж не дзьобин, а пшеничне зернятко. ніжне, рожеве, тупеїньне. Шийна горда, не довга й не коротка, спина ввігнута, хвіст трубою, і пір'я у ньому десь не меїше тридцяти шести. А нрила ж, видно, такі легкі та сильні, що, як пушинну, тіло носять.

Івашкові не терпілося хоч на хвилину взяти голуба в руки й порахувати пір'я в хвості та на нрилах. Але ж голуб їв та їв, не спочиваючи... (В. Винниченко. «Намисто».)

II. Текст перекажіть скорочено. Переказ запишіть, слова з не підкресліть.

9. Запам'ятайте стійкі звороти та їхнє значення. З двома з них складіть речення.

Душа не на місці (обіймає тривога); душа не з лопуцька (не гірший за інших); і в думці не класти (і не сподіватися); думна не виходить з голови (хтось постійно думає про щось); нупи не тримається (про щось безглузде, неодоладне); не нує, не меле (нічого не робить); не вартий дірни з бублина (нічого не вартий); глянути недобрим оном (наврочнти).

Альманах. Твір двадцять другий (Наталчин)

СКРИПКА

Це сталося не в нашому нласі і не в нашій шнолі. Сергійно був хлопець як хлопець. Любив на перерві бігати, щоправда, з тою різницею, що намагався киного не штовхнути. Не завжди був уважний на уроці. У портфелі носив не тільки нинжни та зошити, а й усякий мотлох. Але одним відрізнявся від інших, принаймні в своєму нласі.

Сергійно грав на скрипці. І тан гарно грав, що його гру вже не раз передавали по місцевому радіо. Шнола гордилася ним. Це не всім подобалося, особливо тим учиям, які самі нічого не вміли. І воїи всіляно при-нижували Сергійка, підставляли йому підпіджни, ноли він біг, скидали його зошити з парти під ноги, дражнили його: «Ух, геній!»

Якось він похвалився комусь, що його аиступ мають записати для передачі по обласному радіо. А до школи Сергійко часто приходив зі скрипкою, бо відразу після уроків біг на заняття з музики. І того дня він мав із собою скрипку. На перерві хлопці, ті, що заздрили Сергійкові, почали штовхати його, а потім хтось ніби ненавмисне скинув скрипку на підлогу, хтось когось попхнув на скрипку, футляр хруснув — скрипка затріщала, й жалібно забриніли порвані струни.

Сергійко гірко заплакав:

— Де я тепер візьму скрипку? У мамі немає таких грошей...

Коли класний керівник почав розбиратися з цією справою, аинних не було. Хтось навіть сказав, що то Сергійко сам скинув скрипку і сам наступив на неї. На жаль, нездар завжди більше, ніж здібних. І вони через те сильніші, їхнє невівгластво нерідко бере гору.

10. Прочитайте Наталчине оповідання. Спробуйте і ви описати стосунки між деякими учнями у вашому класі. Але тільки поміняйте імена й оповідання почніть так, як почала Наталка.

§64

Вигук як частина мови

Вигуки виражають почуття та спонукання, не називаючи їх, а також відтворюють нечленоподільні звуки.

Наприклад, у речивні: *Ох, які ж тут високі сосни!* (В. Сосяра.) — вигук *ох* передає захоплення. У реченні: *Над головою заскрекотала сорока: че-че-че!* (М. Коцюбинський.) — вигук *че-че-че!* відтворює голос сороки.

Вигуки звичайно членами речення не виступають. Вони не змінюються.

За значенням вигуки поділяються на:

1. Емоційні — виражають почуття, настрій, переживання людини: *о, ой, ах, ех, ай, ух, леле, тьху, цур, овва, от тобі й раз, слава Богу.*

2. Спонукальні — виражають наказ, спонукання або служать засобом привертання чийсь уваги: *геть, годі, ну, цить, тосс, гия, киць-киць, тпру, вйю, соб, цабе, гей, вгов, алло.*

3. Вигуки втикту — виражають вітання, подяку, побажання тощо: *добридень, привіт, до побачення, на добраніч, пробачте, дякую, спасибі, помагайбі, будь ласка, прошу, їй-богу.*

4. Звуконаслідувальні слова — відтворюють різні звуки природи, тварин, машин тощо: *ку-ку, кукуріку, няв-няв, гав-гав, брязь, плюсь, бух.*

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс: *ай-ай-ай, ну-ну, ня-а-ав, б-б-бу-ух.*

Такі вигуки, як *будь ласка, до побачення, на добраніч*, пишуться двома словами. Через дефіс пишуться вигуки *їй-богу, їй-право.*

Характеристика вигука

Цифровий код	За значенням	Написання
	1	2
0	—	—
1	емоційний	одним словом
2	спонукальний	через дефіс
3	вигук етикету	двома і більше словами
4	звуконаслідувальний	

Вправи

1. З поданих речень виписіть вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись кодом таблиці «Характеристика вигука». Зверніть увагу на розділові знаки при вигуках.

1. Кузьма Дем'янович! Агов! Де ви? Агоа-гов-гов!
 2. Так ото зібрались і кажете дружині й дітям: — До побачення! Вирушаю на лося! 3. Ви підходите — націляєтесь! Бах! — і нема гагари! 4. А-а! Та це ж бугай, водяний бугай, що лякає дітей своїм гучним над очередами: — Бу-у-у! 5. Ох, і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби. Їй-бо, правда. 6. А собака був! Ох, і собака! 7. Ну, йди вже, йди! Та не займай ти мені квочки! — Не буду, мамо, бігме, не буду! (Остан Вишня. «Мисливські усмішки».)

2. І. Вигуки запишіть у чотири колонки: 1) емоційні; 2) спонукальні; 3) вигуки етикету; 4) звуконаслідувальні.

Ой, ох, годі, пробач, дякую, дзень, брязь, ого, цить, гайда, будь ласка, няв-няв, ку-ку, на добраніч, до побачення, леле, соб, цабе, му-у-у, тьху.

ІІ. У кожній колонці вигуків має бути порівну.

3*. Перепишіть речення, вставляючи пропущені вигуки.

1. ..., як вільно тут, як широко, могутньо! (П. Тичина.)
2. ..., як іще довго чекати! (Остан Вишня.)
3. ..., торішнє літо так давно минуло! (Леся Українка.)
4. ..., глибоко! Гляди, не втопися ще! (Панах Мирний.)
5. ... — сміється Хо під вікном. (М. Коцюбинський.)

6. ..., сусіде мій! Чк всі ак живі та здорові? (Л. Глібов.)

7. ..., гусоньки, на ставі (Народна творчість.)

С л о в а д л я в с т а а о к: ах, ох, ух, ой, хе-хе-хе!, ой гияля-гияля, добривечір.

4*. Перепишіть, відділяючи вигуки комами та ставлячи замість рисок, де треба, дефіс.

1. Ох/хо/хо! Чого тільки не було! (В. Козаченко.)
2. Гай/гай кудн поділась моя радість. (М. Стельмах.)
3. Йй/богу не чуо, і не кричіть. (Т. Шевченко.)
4. «Гу/гу/гу/у!» — застогнав пугач серед лісу. (Панас Мирний.)
5. Та ось із-за темних вільх долітає зкову: «Ку/ку, ку/ку, ку/ку!» (І. Цюпа.)
6. Ах яка кругом краса! (П. Тичина.)
7. Чи далеко ще, скажіть будь/ласка до Дохвиці? (Остан Вишня.)

5. Прочитайте загадки й відгадайте їх. Знайдіть вигуки й визначте їхній розряд.

1. Ой, за полем, за горами золота нагайка а'ється!
2. Ліз карасик через перелазкк та у воду — плюсь!
3. Тік-так, а з місця ніяк. 4. Підсмикане, підтикаке та й гайда по хаті. 6. Зразу — чирк! Потім — пшик! Потім — блксь!

В і д г а д к и: блискавка, віник, годииккк, кухоль, сірник.

6. І. Прочитайте уривок, випишіть з нього всі вигуки.

Сом — дуже сильна риба, могутня.

— Одиого разу, — розповідав мекі одии дуже заядлий і дуже справедлканй рибалка, — стою ка човні з аудками на Дніпрі. Тягаю лящі, язі, краснопери. Добре тоді клюаало... Колк — гульк — середкною Дніпра мчить проти аоди човен. Швидко мчить, а мотора ке чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус... Коли це якраз наапротк моєї сижі** човен як закрутиться на місці, як завертнється, а потім стриб уперед, а потім зковау круть-верть ка місці, і то ніби пірке, то вирике — аж ось таки добре пірнув і заїдти, з чоака, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Я за весла та до човка. На човні переляканий дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з чоана звисилася. «Що таке?» — питаю. — «Сом! Рятуйте!» —

«Де сом, який сом?» — «На гачку сом». — «Так одчипляйте, — кричу, — а то втопить!» — «Зашморгнуло на руки, не відчеплю!» — Тільки-но я захопився за дідового чоана, в воно як потягло, як поперло, як поперло! Дотягло нас аж туди до Вишеньок, а тут, хаалити Бога, пішов сом понад берегом і я встиг, за куц на березі ахопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за куц держуся, в аоно, видно, атомилосся... «Шворка ослабла, слава Богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом аиринає і перевертається голічєревв на воді. Вуса ворущаються, і бульби з рота бульботять. Так ніби не скаже: «Ох, і стомився ж я...» (*Остан Вишня. «Сом».*)

II. Підготуйтеся до усного переквау тексту. Продумайте, як можнв в цій розповіді використати ввгуки з різним зивченням.

7. Запам'ятайте стійкі вислови, що виражають вітання та побажання.

Добридень! Добрий деень! Доброго ранку! Добрий вечір! Приаїт! Вітаю! Здоров! З приїздом! Поздоровляю вас! Зі святом тебе! Вітвю з днем народження! З Ноаим роком! З Різдрвом Христоаим! Щасливих вам свят! Зичу вам здороа'я, щвстя, успіхів! Бажаю вам приємних свят! На здороа'я! З роси й води!

§65

Деякі особливості вживання вигуків

Спостереження

1. Простежте, як вигуки виділяються у вимові й на письмі.

1. Ах, скільки радості, коли ти любиш землю. (*П. Тичина.*) 2. Гей, сідлайте коней, хлопці-молодці, тв збирайтесь в гості! (*Народна творчість.*) 3. Ох! Зірка в серце апала. (*Леся Українка.*)

2. Слова о, ой можуть бути і вигуками, і підсилювальними частками. Прочитайте вголос речення й дослідіть, коли після

о, ой робиться пауза й ставиться иома, а коли цього не робиться.

Вигуки: 1. О, які рясні навесні сади! (В. Сосюра.) 2. Ой, не будь, айдно, весні, як у грудні грому, иолн до нас говорять по-чужому. (П. Тичина.) 3. Ой, буде тобі на горіхи від батьна! (М. Кропивницький.)

Частини: 1. О земле, велетнів родні! (П. Тичина.) 2. Ой чого ти, тополенью, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнеш? (О. Олесь.) 3. Ой ти, дівчино, з горіха зерна, чом твоє серденько колоче терня? (І. Франко.)

3. Простежте, яким членом речення можуть вступати вигуки. Чи в такому разі вони виділяються иомами?

1. Коли це — *рипнули* двері. — Коли це — *рип* двері. (С. Васильченко.) 2. Баба *зиркнула* у двері. — Баба *зирк* у двері. (М. Черемшина.) 3. Те *хакання* зупинило його серед хати. — Те *хха!* зупинило його серед хати. (М. Коцюбинський.) 4. І я аже не чую ні *хавакання*, ні *підпадьомкання*. — І я вже не чую ні «*ха-вав*», ні «*пать-падьом*». (Остан Вишня.)

Вправи

1*. Речення переписіть, ставлячи, де треба, після о та ой коми.

1. О море радості безкрає, чн я тебе переплнау? (В. Симоненко.) 2. О як нам гарно йти проти вітру а ранній час. (П. Тичина.) 3. О земле! Ти — небо для мене, — і небо для мене — земля. (В. Сосюра.) 4. О хотіа би я асі моан знать, усі країни облітать. (М. Рильський.) 5. Ой упала зірка з неба у колиску до дитини. (Р. Братунь.) 6. Ой хлопчику хороший мій, чому ти плачеш? (А. Малишко.)

2. І. У прислів'ях знайдіть вигуки й визначте, якими членами речення вони виступають.

1. «Будь ласка» не кланяється, а «спасибі» спиии не гне. 2. Яке «помагайбі», таке й «доброго здорова'ячка». 3. Півня на заріз несуть, а він каже: «Кукуріку!» 4. У роботі «ох», а їсть за трьох. 5. Зробиа з лемеша пшик. 6. На словах як на органі, а як до діла — ані гуту. 7. Не кажи «гоп», поки не перескочиш.

II. Поясніть зміст наведених прислів'їв.

3. У поданих реченнях виділені іменники та дієслова замініть вигуками. Чи щось змінилося у висловлюваннях?

1. Зозулине *кування* м'яко *линуло* з гущавини лісу.
2. Заєць *стрибнув* уліво, *стрибнув* управо — і тільки закурило за ним.
3. Я *зиркнув* на дорогу: коні схарапуджені мчать.
4. З кущів почулося загрозливе *гарчання*.

4. Подаді назви різних птахів поєднайте з дієсловами, що називають їхні голоси. Від яких вигуків утворено ці дієслова?

Ворони, голуби, горобці, гуси, качки, кури, орли, перепели, солов'ї, сороки.

Д і є с л о в а: витьохкують, воркують, гел'гочуть, каркають, кахнають, клекочуть, кудкудакають, підпадьомкають, скрекочуть, цвірінчать.

5. Прочитайте народну усмішку. Перекажіть її, вживаючи вигуки.

Ішли лісом батько з сином. Син — попереду, батько — за ним. От син потягнув за собою гілляку, що нагнулася над стежкою, та й пустиа. А вона лусь батька по лобі!

— Ой,— скрикнув батько,— щоб тобі добра не було! Ну й б'ється.

— Е, подякуйте, тату, що я ще придержав ту гілляку, а то б не так луснула,— відказав син.

— Спасибі тобі, сиину, що ти такій уважний,— подякував батько.

6. Прочитайте уривок з народної пісні, знайдіть у ньому вигуки, поясніть їхнє вживання.

Ой гиля-гиля,
Гусоньки, на став!
«Добривечір, дівчино,
Бо я ще не спав!

Ой не спав, не спав,
Не буду й спати!
Дай же мені, дівчино,
Повечеряти!»

7. I. Прочитайте уривок. Випишіть з нього вигук и поясніть їхню роль.

Уявіть собі тьку картини: сидите ви над стьвом рано-врвиці. В руках у вас вудочка. Нв гьчку — кьртопля. Ви дивитесь нв поплввок... з такою увагою, з таким бажанням, з таким чеканням. I раптом поплввок — сіп! А вас у серце — штрик! Ще раз — сіп! Ще раз — штрик! I ось ваш поплввок поїхав-поїхав-поїхав i зник під водою... Ви за вудку — р-р-раз! — підсікли. I почуваєте, що в руках у вьс щось тріпоче! I бачите, що волосінь вашь ивтяглься, як струна, а вудлище — дугою i тремтить! Є! Віи, короп! Ведете його до берега... Ось короп уже біля берега. Ось виткнулася його голова, ось уже видио його спину. Він рветься, вигинається, б'є хвостом, скручується бубликом, вривається... Серце у вьс колотиться, дихете ви глибоко i прискореио. Ви вже бачите цього коропа або фаршированим, вбо мврииованим, або просто смаженим, а з голови — юшку... Раптом — р-р-рвз! Лясь! Ви — смик! — гьчок порожній, в короп, ив мить отетерілий, ще стоїть перед вами... Які хвилини!..

Взагалі коропа в даному разі у вьс нема: зірввься.

Що робити?

Були такі випадки, що рибалкь стрибав у воду, щоб ухопити коропа руками. Шубовсть! В одежі, в чоботях, з кьртоплею в торбинці... Даремио!

(Остан Вишня. «Короп».)

II. Перекажіть текст по-своєму, переказ запишіть, вигукь, вжиті в ньому, підкресліть.

8. Запам'ятайте стійкі звороти, що виражають прощання.

До побьчеення! До скорої зустрічі! Сподіваюсь, ми скоро побачимось! Бувайте здорові! На все добре! З Богом! Бувайте! Щасливо! Щасливої дороги! Усього нвийкрадого! На добраніч! Добраніч!

НАШІ ВИГРАЛИ!

— Алло, це ти, Андрійку? Чув, наші виграли! У-ух!

— Не тільки чув, а й бачив.

— Хіба ти був на стадіоні?

— Ні, але я дивився по телевізору. Трохи запізнився, початку не бачив. Тільки авімкнув — і очам своїм не вірю: наш воротар аймає м'яча із сітки. Це було на п'ятій чи шостій хаїліні зустрічі.

— А я сидів на стадіоні й щосили кричав разом з усіма. Уявляєш, що там діялося? Ох, таку ж грубу помилку допустив наш півзахисник: послав м'яча на лівий фланг і — якраз у ноги нападникові гостей. Ми кричимо: куди б'єш? А ай — ех!

— Потім наші пішли а атаку: б'ють по аоротах протианикіа: бах, бах, бах! А м'яч ніяк не влітає а сітку. То в штангу, то айще аоріт, то наш гравець поза грою. Отаке!

— І нарешті: го-о-ол! Суддя сюр-сюр-сюр! Свистка яє чути, трибуаї ревуть. Гу-у-у! Тн б бачив...

— Я ж бачив...

— Ет, по телеаізору. А ти б бачив на полі: підрізкн м'яча, закручені кутові, фінти, фвльшиаї замаха, силовий тиск. Майже аесь час м'ячем аолодіє наша команда.

— Але, пробач, противники теж були сильні: доагі паси, несподівані контратаки, щільний захист.

— Все одио наші перемогли: даа забиті м'ячі проти одиого. Поана поразка гостей.

— Та не така вже й повна, бо рахунок мінімальний. Але наша команда як-не-як має два очки. Ну, бувай. До побачення!

9. Прочитайте діалог, записаний Петриком. Знайдіть у ньому вигуки й поясніть, яку роль вони тут виконують. Спробуйте й ви передати подібну розмову про футбольний, волейбольний, хокейний чи якийсь інший матч. Запишіть її.

В и с н о а к и (для самопереаїрки)

1. Вигуки у вимові виділяються паузами, а на пнсьмі комами або знаком оклику.

2. Коли *о, ой* вигуки, то після них робиться пауза й ставиться кома, коли це частки, то паузи немає й кома не ставиться.

3. Вигуки в реченні можуть виступати в ролі підмета, присудка, додатка. У такому разі комами вони не виділяються.

§66

Підсумкове повторення тем «Службові частини мови» та «Вигук»

1. Розкажіть про службові частини мови та вигук за поданим планом. Для ілюстрації кожного положення наведіть ще 3—5 власних прикладів.

I. Службові частини мови.

1. Повнозначні й службові частини мови: *сонце, теплий, шістнадцять, воно, світити, яскраво; біля, і, навіть...*

2. Особливості службових частин мови: *над, але, хай...*

II. Прийменник.

1. Визначення прийменника: *за деревом, на дереві...*

2. Походження прийменників: *з-під землі, край шляху, незважаючи на труднощі, близько дев'ятої...*

3. Вживання прийменників: *по дорогах, був у школі — була в школі, з поля — із степу — зі школи...*

4. Написання прийменників: *понад, попід, з-над, з-під, під час, незважаючи на...*

5. Розрізнення прийменників і префіксів: *по літньому полю — по-літньому, з гори — згори, на зустріч — назустріч...*

III. Сполучник.

1. Визначення сполучника: *і, та, щоб, якби...*

2. Сурядні сполучники: *і, та, але, проте, або, чи...*

3. Підрядні сполучники: *бо, щоб, тимчасом як...*

4. Одиичні, повторювані й парні сполучники: *і, та, або; і...і, то...то; не тільки... а й, як... так і...*

5. Вживання сполучників: *день і ніч; дні й ночі; і поле, і ліс, і гори; не тільки дорослі, а й діти...*

6. Написання сполучників: *мовби, неначебто, тож, таж, незважаючи на те що...*

7. Розрізнення сполучників та інших частин мови: *таж — та ж, теж — те ж, щоб — що б, якби — як би...*

IV. Частка.

1. Визначення частки: *тільки школа, наче сонце, не горить...*

2. Фразові частки, що оформляють речення: *так, ні, хіба, годі, що за...*

3. Фразові частки, що стосуються слів або словосполучень: *навіть, саме, то...*

4. Формотворчі й словотворчі частки: *би, хтозна-, небудь...*

5. Вживання часток: *хотів би — хотіла б, що то, отак-то, зробив-таки, майже рік...*

6. Написання часток: *коли ж, хтозна-куди, абійяк, неначебто...*

7. Написання не з різними частинами мови: *неук, негайний, несамохіть, незалежність (самостійність), неправильний (хибний); не правильний (а хибний, помилковий)...*

V. Вигук.

1. Визначення вигука: *ох, геть, дзень...*

2. Розряди вигуків за значенням: *ох, цить, добридень, будь ласка, гуп, ме-е-е...*

3. Написання вигуків: *ой-ой-ой, ри-и-и, до побачення, їй-бо...*

4. Виділення вигуків на письмі та у вимові: *ох, який день...*

5. Вживання о, ой в ролі вигуків і часток: *ой, болить; о люди...*

6. Вживання вигуків у ролі членів речення: *серце твоє, розляглося гучне «ура»...*

2. Прочитайте речення. Виберіть з них усі службові слова та вигуки й схарактеризуйте їх, користуючись цифровими

кодами відповідних таблиць (наприклад: не тільки... а й — 122; ще — 11).

1. Зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає, ось так: хав-хав-хав... (О. Донченко.) 2. Світанком жайвір вдарить у дзвіночки, і по його сріблястим голоску немовби й камінь відганяє тишу. (А. Малишко.) 3. Чорна хмара з-за лиману небо, сонце криє, сніє море звірюкою то стогне, то вне. (Т. Шевченко.) 4. Нічого не було чути, тільки безперестанне, однамітне, вічне шу-шу-шу... (М. Коцюбинський.) 5. Чи знаєш ти світання в полі або в задуманих садах, коли од щастя мимоволі сіяють сльози на очах? (В. Сосюра.)

3*. Речення переписіть, частини, розділені косними рисками, напишіть разом, окремо або через дефіс.

* 1. Блиснуло сонце з/по/за гір в зеленому саду. (А. Кримський.) 2. Лнше в/иад хмар часом прилнне прощання з літом журавлнне. (П. Тичина.) 3. Ніч колихала так ласкаво, про/те не/сналося ні/як. (М. Рильський.) 4. Заграйте що/небудь, як ваша ласка. (Леся Українка.) 5. О як/бн/то я міг повернути не/повторную юність мою! (В. Сосюра.) 6. Не/жартуй наді/мною, будь/ласка, і, говорячи, не/мовчи. (В. Симоненко.) 7. Пльве човен, води повен, та асе хлюп/хлюп/хлюп. (Народна творчість.)

4. Прочтайте народну усмішку, визначте в ній усі службові частини мови та вигукн. Усмішку перекажіть усно.

Пішов один чоловік позичити воза, а той, у кого він позичав, помітив уже його та й каже:

— Та я в тобі, сину, дав, та ти, як рубаєш що або прнтесуєш, то далеко дуже од воза одходиш. Ще вкрадуть.

— Е, ні, дядечку, їй-богу! Що рубаю, то все до нолеся.

— Тим-то як я тобі давав той раз воза, то все обіддя було порубано. Іди ж собі та більш і не навертайся.

5. Уривок запишіть під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим, помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Так ото їду я собі. Вже недалеко було до границі Таврії. Їду та варнякаю: «Степ широкний, край веселий — та й занастили!» Аж ось лу-лусь! Віз боком, я

з воза, а на мене клуки й собака! Космач сам став, — розумна була коияка. Устав я, дивлюсь: еге!.. Обід надвое! Що тут діяти — про звпс колеса не було! Зирк сюди-туди — і села яє видко. Ну, вже ж і не сидіти тут, курчат не висидиш. Загальмував я колесо, щоб не котилося, та помаленьку й ньо! Проїхавши гоїв двоє, а може, й більш, став спускатися з гори, дивлюсь — селище! Зрадів. Добрався до першої хати, зараз тпру! Впросився в двір, відпріг Космача і прийнявся лагодить колесо. На мій талан знайшовся в селі і стельмах**, і коваль... А поки лагодили, я розпитався, що за село і що за господар, у котрого я стояв на дворі. (О. Кониський. «Антін Калина».)

6. I. Прочитайте уривок, зверніть увагу на те, як чудово описано ранок. Уявіть цю картину.

І от я на возі, вмоцуюсь зв батьковою спиною. Викочуємо за ворота, а далі тісною піщаною вулицею на рівню й широку толоку**. І тут я побачив картину, якої ніколи не забуду.

Над лугом вставало сонце. Воно тільки-тільки виглянуло з-за обрію, і мені здалося: його рожевий круг котиться по землі, збоку від нвс, і заглядає нам під саму підводу. Від нашого воза і від коней потяглася довга-довга тінь через усю толоку. Десь там, на двелекому пагорбі, мерехтіли тепер здоров'яні, на півнієба, колеса, і, мов кряла вітрякв, бігли й оберталися спиці в тих колесах, повторюючи рух живих спиць.

Раптом я загледів ще одну чудасію. Ген під лісом брели й паслися якісь гривасті велетні-бронтозаври. Тільки потім, перекилившись за борт підводи, я роздивився, що то розтяглась на цілий кілометр тінь від наших коней. Через усе поле виросла в коней довгі ноги-підпори, і на них погойдувались величезні, як скиртя, спици і голови Гнідка й Сірого.

А ми їдемо далі. Свіжо й розлого в полі, ліс вступає з-за пагорбів, і нам чути, як у лісі кує зозуля. Я нітрохи не жалію, що встав рано, що попросився на луги. Добре їхати на підводі вранці... (В. Близнець.)

II. Уявіть, ніби ви їдете на возі, в природі тим часом відбувається диво: сходить сонце. Опишіть цю картину. Живайте частки, вигукні, де це потрібно.

7. Прочитайте уривок. З'ясуйте, за допомогою яких мовних засобів авторові вдалося досягти високої емоційності в розповіді. Спробуйте й ви так само емоційно розповісти про цю або якусь іншу пригоду.

Неподалік розпросторився на схилі чималеєнький баштан, де набиралися солодкого соку під сонцем здорові, як цебра, кавуни й химерно поскручені турецькі дині.

— А я бачив, як вовк кавуна цупить! — похвалився раптом чорнявий Івашко.

— Вовк? Кавуна?

— От, щоб я пропав — не брешу! Приповз, люципер, удосвіта, обстукав лапою — котрий стигліший, зірвав і котить. Я свиснув, а він як штурхоне кавуняку аниз: хіба ж не загуркотів у провалля!

Михайлик скоса блимнуа нв товвриша.

— Кажу тобі — сам бачив! Ось ходім завтра на баштан: може ж, якраз приповзе... (М. Пригара, «Михайлик — джура козацький».)

8. І. Прочитайте початок казки «Журавель та чапля». Знайдіть частки й поясніть їхнє значення.

Був собі журавель — і задумав він женитися. «Кого ж би то взяти? Візьму чаплю! — думав журавель. — Вона мені по мислі! Якраз для мене!»

От приходить до чаплі та й каже:

— От я хочу тебе спитати, чи підеш за мене?

Подумала чапля та й каже:

— Ні, щось я не маю охоти за тебе йти!

— Ну як не маєш, то не маєш, Бог з тобою! — каже журавель і пішов собі.

Але згодом роздумалася чапля, приходить до журавля та й каже:

— Знаєш що? Я вже роздумалася і вже хочу йти за тебе!

— А! — каже журавель. — Ти роздумалась, і я тепер роздумався, не хочу вже тебе брати!

— Ну не хочеш, то й цур тобі! — каже чапля, пішла така розгнівана.

Тим часом журавель, як почав знов думати, розміркувався, йде знов до чаплі.

— Вибачай, — каже, — що я тоді так тобі відказав.
Тепер я надумався і хочу-твки тебе брати!

(Олена Пчілка.)

II. Продовжіть казку.

§67 Повторення вивченого в 7 класі

Вправи

1. Повторіть §§ 6—7, 11—12. Випишіть з вірша усі дієслова і, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика дієслова в цілому» (§ 12), визначте їхню форму, вид, перехідність (наприклад: *хвилює* — 221).

Тепер мене хвилює мало
Все те, що замкнено а слоаа;
Не зап'яніє, як бувало,
З дзвінкої фрази голова.

Ні, все частіш кортить моачати
Під шелест чуааних розмов
І вірш, нудьгуючи, початий
Забути й не кінчати знов.

Бо що тоді слова готові,
Колн сприймаєш без кінця
Все те, що не дається мові
Й не потребує оліаця?

(Є. Плужник.)

2. Повторіть §§ 8—10. Форма дієслів на с. 268 розберіть за будовою за поданим зразком.

Слово і його транскрипція	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
<i>подужують</i> [подужайут']	<i>по</i>	<i>дуж</i>	<i>ай</i>	<i>ут'</i>

Подужують, нездужаю, побачимо, пробач, недоба-
чає, побачений, випишу, пишучи, записано, переписавши, написане.

3. Повторіть §§ 13—14. З поданих речень випишіть усі способів форми дієслів і, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика способових форм дієслова» (§ 13), схарактеризуйте їх (наприклад: *возвеличу* — 130.112).

1. Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово. 2. Возвеличимо на диво і розум наш, і наш язик. 3. І спочинуть невольничі утомлені руки. 4. — Не кидай матері! — казали, а ти покинула, втекла. 5. Якби зустрілися ми знову, чи ти злякалася б, чи ні? (З *тв. Т. Шевченка.*)

4. I. Повторіть §§ 15—20. Подані дієслова поставте в 2-й особі однини теперішнього або простого майбутнього часу і запишіть у дві колонок: 1) дієслова I дієвідміни; 2) дієслова II дієвідміни.

Одягнути, знаходити, бачити, волокити, оголосити, грамотити, збороти, брязкотати, тішити, воркотати, змогти, стукотити, реготити.

II. З других букв прочитаєте два пропущені слова з вислову Т. Шевченка: «*Раз... серце вік не прохолоне!*» У трьох дієсловах повинна бути кінцівка *-чеш*, і ще у трьох — *-тиш*.

5*. Перепишіть вірш. Дієслова, що в дужках, поставте в потрібній особі теперішнього або простого майбутнього часу.

Ви (плакати)? У вас, напеане, горе,
І ваші сльози варті спіачуття,
Та хай ніколи смуток не (побороти)
Нестримної любові до життя.

І хай чужа усмішка а ту хайлину,
Кому сьогодні щастя розцвіло,
Не (здатися) вам тупим ударом а спину
І не (пробудити) а серці зло.

(В. Симоненко.)

6*. Повторіть §§ 21—25. Дієслова *сісти, сидати, сидіти; лягти, лягати, лежати* поставте в 2-й особі однини наказового способу й запишіть у тому ж порядку.

7. Прочитайте уривок. Випишіть з нього дієслова у формі минулого часу та наказового способу.

Хоч кобзар Данило, почувши про Стецькове лихо, і взяв його в науку, та втовкмачував ту науку по-своєму. Перепадало Стецькові й кийком по спині, й бандурою по голові, коли виводив пісню не так чи, крий Боже, переінакшував думу, як йому здавалося, краще.

— Ой ти, вражий сину! А ти ж чого це на свій копил перевертаєш? Отой кобзар, може, ночей не доспав, не пив, не їв, як думу складав — щоб людям у пам'ятку було, бо це ж усе щира правда-бувальщина! Співай, кажу, отак, як є, не руш ні словечка!

Запальний був дід, в такі, спасибі йому, навчив усього, що сам знав, а знав він без ліку пісень і дум, вже й не пам'ятав, котру в когось вивчив, а котру сам склав, — наспівав, мандруючи за січовим військом чи блукаючи з бандурою по Україні. (М. Пригара. «Михайлик — джура козацький».)

8*. Повторіть §§ 27—34. Дієслова поставте у формі пасивних дієприкметників. Поясніть, як це робиться.

В'їздити, обгородити, вимостити, відпустити, заплатити, розграфити, купити, пропилососити.

9. І. Прочитайте уривок і випишіть з нього всі дієприкметники та форми на -но, -то.

Люди орють землю, а літа — душу. Ох, і переораю її, оцю мужицьку душу, і вздовж, і впоперек, та на такі ж клапті, що не всякий втямить, як вонв тіла тримається. Але тримається, мов іскра у кремені, бо має на своїй болючій пожамакованій основі кілька росинок надії...

І от довічна твоя надія — твоя земля — лежить перед тобою і ледь-ледь бринить потемнілою стернею. Але кращої музики, як ця, ніколи не чув Мар'ян. І в церкві не вражали так його великодні хори, як сьогоднішнє шелестіння стерні...

Мар'ян добрими і сумними очима вбирає надвечір'я, хрестом опускається на землю, припадає до її грудей. Він чує її обличчям, руками і серцем і довго-довго мовчить, а потім починає розмовляти із стернею, втішаючи її, що нарік** тут буде червона пшеиичка, що він сам її посіє, сам буде доглядати і косити. Він

побачив себе косарем на своєму полі і на неголеній щоці відчув сльозину. (М. Стельмах. «Хліб і сіль».)

II. Стисло перекажіть текст, вживаючи дієприкметники та форми ка -но, -то. Переказ запишіть.

10*. Перепишіть речення, виділяючи дієприкметникові звороти.

1. Над луками залитими квітневою повинню холонув оранжевий вечір. (Григор Тютюнник.) 2. Від золотистих шапок дубів, від жовтого лксту вакупаного в соиці випромінювалось тихе сяйво. (В. Близнець.) 3. Оповнений тишею степ дихав пахощами росяних трав. (Петро Панч.) 4. Гола земля бита крилами вітру безнадійно сіріла під олив'яним небом. (М. Коцюбинський.)

11. I. Повторіть §§ 35—38. Утворіть дієприслівники й запишіть у три колодки: 1) дієприслівники кедококаного виду з суфіксом -учи (-ючи); 2) дієприслівники кедококаного виду з суфіксом -ачи (-ячи); 3) дієприслівники доконаного виду.

Сприяти, згадати, мстити, порушити, різати, устигнути, оздоблювати, бачити, переїздити, вникати, сміяти, пахнути, оббігти, ойкати, перемогти, волочити.

II. З других букв, вписаних підряд, прочитаєте три слова з вислову Г. Сковородки: «... і ти пізнаєш світ».

12. Прочитайте уривок, знайдіть дієприслівникові звороти і поясніть, як вони виділені на письмі.

Тимко знав, що дядьков коса не клепалася, відколи й купленв, і що він міг косити нею тільки тому, що в нього було сили, як у бика: вигостривши її тепер, як бритву, Тимко передав Павлові і з цікавістю спостерігав, що воно з того вийде.

Павло сьак-так, для годиться, помантачив** косу, поплював у руки, широко розставив ноги і, відвівши далеко назад косу, щоб, значить, був більший розгін, махнув нею по траві і впав на землю.

— Що ти їй зробив? — дивувався він, підвівшись під загальний регіт хлопців.

— Нагострив, дядьку...

— От молодчина! Оце коса так коса! — повеселішав Павло, уже не так з розгону заганняючи її в траву.

— Боже мій, скільки дурної сили в чоловіка! — похитуючи головою, промоана до себе Тимко, беручись і собі за косу і займаючи свою ручку. (Григорій Тютюнник. «Вир».)

13. Повторіть §§ 40—43. Прочитайте прислія'я. Знайдіть прислівники й з'ясуйте їхнє значення та походження.

1. Легко падати, але важко встати. 2. Тяжко плиати проти води. 3. Краще терпіти велике лихо, як зробити мале. 4. Шануй честь змолodu, а одежу зноау. 5. Вийде правда наверх, як олія на воду. 6. Не щодня можна сіяти й збирати. 7. Ідеш удаох — дорога коротша.

14. I. Повторіть §§ 44—49. Сполучення слів запишіть у три колонки залежно від написання прислівників: 1) одним словом; 2) двома і більше словами; 3) через дефіс.

Обміркуааа (до)ладу, знає (абі)як, узая (хтoб)знаде, (иа)силу підвівся, пропаа (бeз)вісти, давай (по)просто-му, занк як(не)як, зустрiлнсь сам (нв) сам, розділна (на)четверо, (з)давна відомо, зжовк (по)осінньому, здійсниться кінець (кінцем), (з)малку вчися, (від)тоді все змінилось, деренчить раз (у) раз, одягнений як(ие-будь), ойкнуа (с)проквола, аидадуть (на)гора.

II. З других букв перших слів прочитаєте вислів В. Симоненка.

15*. Прочитайте загадки і відгадайте. Перепишіть їх, розкриваючи дужки та вставляючи пропущені букви.

1. (У) трьох їдуть братці верх.. на конячці. 2. Виріс ліс, білнй весь: пішк.. а нього не авійти, на коні не а'їхати. 3. Рік(у)рік діжа віком накривається. 4. Пані пишна по лопаті аййшлв, з річки воду пила, не (по)нашому говорила. 5. (С)переду п'ятачок, (з)заду гачок, а (по)середині гудзики.

В і д г а д к н: качка, саиня, лід нв стааку, мороз на шнбці, пальці й олівець.

16. Запишіть уривок під диктовку, иаписане звірте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, аиправте.

В неділю раненько Онися прокинулась передніше за всіх. Їй не спалось, хоч надвoрі тільки що розвнднюаа-лось. Вона встала, накинула жупан і аййшлв а садок. Скрізь було тихо. В селі десь далеко було чути, як співали півні та реали короаи. Онися пішла стежкою

понад самою горою. Небо синіло, як широке шатро, й акрнаало тиху, соину землю. Внизу дрімала вода а Росі й тихо лисніла проти червоного неба. За Россю на поділлі, на ріаниці неіаіае спав густий дубоанй ліс. Садок на горі, аисокі береги Росі, акриті лісами, ненаіае думу думалн, дивлячись на Рось, на густий ліс, на червоне небо над лісом. Густа осіня роса аж додолу гнула ще зовсім зелений лист на дереві. (І. Нечуй-Левицький. «Старосвітські батюшки та матушки».)

17*. Повторіть §§ 51—55. Перепишіть пркслів'я, розкриваючи дужки.

1. Сім погод (на)дворі: сіє, віє, мутить, крутить, рає, (з)верху лле, (з)низу мете. 2. (З)горн далеко, (на)гору ансоко — краще ніяк. 3. Як (з)верху погане, то (в)серєдині (а)двое. 4. Добрий чолоаік, лнш у нього (з)за пазухи гадиана сичнть. 5. Робота мучить, (за)те годує й учить. 6. Хоч ти йди (а)ліс (по)дроаа, а я буду (в)дома, хоч я буду (а)дома, а ти йди (а)ліс (по)дроаа.

18. І. Запишіть уривок під диктовку, написаке звірте з надрукованим і помилки, якщо воии трапляться, виправте.

Марко аййшоа з-під скелі, з гайка. Осяйне соице глянуло з-за хмари, заблищало обмнте дощем листя, зайнялися асякними кольорами росяні краплі. Маркоаі не хотілося йтн а душну хату, влє не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що забігала агору, і виліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійне небо, під ним шелестіа зеленнй гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кілька пташок аисвистуаали в ньому. Марко бачна се не один раз і міг до цього занкнути. Але сьогодні асе це здааалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. (Б. Грінченко. «Сонячний промінь».)

II. Знайдіть у тексті всі пркймениики й схарактеризуйте їх, користуючись цифровим кодом таблиці «Характеристика пркйменника» (§ 52).

19*. Повторіть §§ 56—59. Перепкшіть речеікя, розкриваючи дужки.

1. Як(бі) мені крила, крила соколиийі, полетіла б я за мнлим, за дружиною. (Т. Шевченко.) 2. Як(бн) я тепер хотіла у малє човенце сістн і далеко на схід соиця

золотим шляхом поплисти. (Лєся Українка.) 3. І рости, і діяти нам треба так, що (б) аж гриміло з краю а край. 4. Гаптує дівчина й ридає — чн то (ж) шиття! (З тв. П. Тичини.) 5. А вона на що(б) не дивилася, де б не гуляла — асюди аайжаються їй дрімучі аолінські праліси. (М. Олійник.) 6. То (ж) нехай до нашого порога люди топчуть стежки. (І. Цюпа.)

20. І. Повторіть §§ 60—65. Слова й словосполучення запишіть у три колонки: 1) написані окремо (двома і більше словами); 2) написані разом (одним словом); 3) написані через дефіс.

1. О/піаі/рчі, по/доброму, прийшоа/би, раз/у/раз, із/за, один/на/один, з/рання, сніжно/білий, кінець/кінцем, усе/ж/таки, наче/б/то, о/цей, каз-на/коли, який/небудь, значно/більше, рано/аранці, таки/зробив, рясно/лисий. 2. Скільки/завгодно, ані/скільки, а/основному, неначе/б/то, із/під, у/шістьох, крок/за/кроком, аряди/годи, тим/часом, аугле/аидобуток, по/батьківськи, все/одно, с/краю, на/апростець, хтозна/з/ким, з'єднати/ся, адміністра-тиаіо/територіальний, під/час, будь/як.

П. У кожному першому слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв прочитаєте: 1) початок вислову Ю. Яновського: «... творчості» (між другим і третім словами треба поставити тире); 2) закінчення вислову Лєсі Українки: «Герой...».

21. Запишіть уривок під диктовку, иаписане звирте з надрукованим і помилки, якщо вони трапляться, виправте.

Зараз-таки парубок заприг коїі а чималий віз, і батько з сином айїхав з двора на степ до баштана.

Сонце ще високо стояло на аєбі. Спека стояла надворі, як заичайно буаає а спасіаку. Повітря було сухе, але здорове й тепле і таке прозоре, що на всі боки око захоплювало степи без краю. Синє й гаряче небо лежало над степом, неначе якась кругла покривка. На небі не було ані хмариночка!.. Одио пишне золоте сонце пливло між небом і степом, наче корабель по безодньо-му морі. Віз звернув з битого степового шляху й покотився по ледве примітних прикметах суголоака**. Незабаром і той суголовок зник, і віз покотивсь гла-деньким степом. З-за густих будяків і всякого зела

незабаром висунулись баштани з довгими рядками високих соняшників. За соняшниками зараз з'явилися рівні рядки гостролістої кукурудзи, насадженої кругом баштанів дуже рівними рядками. (І. Нечуй-Левицький. «Хмари».)

22. Прочитайте вірш, знайдіть у ньому прийменники, сполучники, частки, поясніть їхню роль у мові й особливості написання.

«Що це є Батьківщина?» — раз питалась Оля, а батько радо відповів на це дитині:
«Знай, Батьківщина — це ріка, що серед поля, поза селом, ген, попід лісом, тихо плине, це в саді нашому дерева, зілля, квіти, це на ланах пшениця злотокоса, це той, що віє з піль, пахучий теплий вітер, це на левадах скошена трава в покосах, це наші всі пісні і молитви щоденні, це рідна мова — скарб, якого ти не згубиш, це небо, синє вдень, а серед ночі темне, це, моя Олю, все, що ти так щиро любиш».

(Б.І. Антонич.)

Альманах. Твір двадцять четвертий (Сашків)

РІДНА ЗЕМЛЯ

Хіба є щось у світі дорожче, ближче, краще, ніж рідна земля?

Тут ти робив перші свої кроки, пізнавав світ, знайомився з природою, з людьми. Тут ти вперше почув звуки материної мови й відчув себе людиною.

На цій землі ти усвідомив, що належиш до великої спільноти людей, яка називається рідний народ, і що ти багато в чому подібний до них — своїх людей. Ти зрозумів, що вони, незважаючи ні на що, все-таки скоріше поспівчують тобі, прийдуть тобі на допомогу, ніж хтось чужий. Адже нас об'єднують одна історія, одна мова, ті самі звичаї.

Чи поїхав би я кудись за кордон, якби трапилась така нагода? Так, поїхав би. Хотів би побачити, як живуть інші люди, які в них міста, села, яка земля,

яке небо, як вони працюють і як відпочивають. Мабуть, а інших людей можна багато чого повчтися, багато що перейняти.

Але я нізащо не погодився б назавжди покинути Україну, хоч би як добре жилося там, у чужих краях. Як писав колись Тврас Шеаченко, «хай би моя Батьківщина була найубогіш, найнікчемніша на землі, то й тоді б вона мені здавалася кращою зв Швейцарію й усю Італію».

А якщо Україна таки найкраща в світі. Де ще є така гарна природа, такі розлогі родючі поля? Де ще є такий величкий Дніпро, такі зелені Карпати й мальовничий Крим? Нам треба тільки любити її і працювати для неї, землі рідної.

23. Прочитайте Сашкові міркування. А як ви вважаєте, чи можна назавжди покинути рідну землю? Свої міркування запишіть.

24. І. Слова й словосполучення запишіть у три колонки залежно від того, як треба написати частини, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

(В)щерть напоаєений, (на)аипередкк мчимб, здібний(таки), зрадів (по)справжньому, квіти (не)полито, (з)серєдини вкйшов, (будь)яка погода, (ка)добраніч вам, (із)за лісу, (хто)зна з якого боку, віч(на)віч з літом, (чим)скоріш, зміцнювати деиь (у) день.

II. З других букв перших слів прочитаєте побажання. Запишіть його.

Узагальнення відомостей про частини мови

Іменник

1. Початкова форма: а) має закінчення; б) нульове закінчення; в) незмікюваний.

2. Назва: а) загальна; б) власна.

3. Група за значенням: а) назва істоти: назва особи / назва тварини; б) назва неістоти: назва чітко окресленого предмету чи поняття / назва нечітко окресленого предмету чи поняття.

4. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не визначається (іменник уживається тільки в множині).

5. Відміка: а) перша (жіночого і чоловічого роду із закінченням *-а*); б) друга (чоловічого роду без закінчення *-а*, середнього роду, у якому не з'являється суфікс *-ат-* або *-ен-*); в) третя (жіночого роду без закінчення *-а*); г) четверта (середнього роду, у якому з'являється суфікс *-ат-* або *-ен-*); г) не визначається (незмінюваний, має форму прикметника або вживається тільки в множині).

6. Групи (тільки іменники I та II відмін): в) тверда (з основою на твердий шиплячий); б) м'яка (з основою на твердий шиплячий та на *-яр* з наголосом на закінченні); в) м'яка (з основою на будь-який м'який та іменники з наголошеними *-ар*, *-ир* у непрямах відмінках).

7. Відмінок: а) називний (х т о? щ о?); б) родовий (к о г о? ч о г о?); в) давальний (к о м у? ч о м у?); г) знахідний (к о г о? щ о?); г) орудий (к я м? ч я м?); д) місцевий (н а к о м у? н в ч о м у?); е) кличний (х т о? щ о?, вживається тільки в звертаннях).

8. Число: а) одиниця; б) множина.

Прикметник

1. Розряд за значенням: в) якісний (відповідає на питання *я к и й?* і має ступені порівняння); б) відносний (відповідає на питання *я к и й?* і виражає відношення до предмету, дії чи обставини); в) присвійний (відповідає на питання *ч и й?*).

2. Ступінь порівняння (тільки якісні прикметники): а) вищий; б) найвищий.

3. Група відмінювання: а) тверда; б) м'яка (на *-ий* та *-ій*); в) на *-ий*.

4. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється (в множині).

5. Відмінок: а) називний (я к и й? ч н й?); б) родовий (я к о г о? ч н й о г о?); в) давальний (я к о м у? ч и й о м у?); г) знахідний (я к до називного або родового); г) орудий (я к и м? ч я ї м?); д) місцевий (к а я к о м у? я а ч и й о м у?).

6. Число: а) одина; б) множинв.

Числівник

1. Розряд за значенням: в) кількісний: 1) власне кількісний; 2) збірний; 3) дробовий; 4) неозначено-кількісний; б) порядковий.

2. За будовою: а) простий; б) складний; в) складений.

3. Тип відмінювання: а) один; б) два — чотири, збірні; в) п'ять — вісімдесят; г) сорок, дев'яносто, сто; г) двісті — дев'ятсот; д) нуль — мільярд; е) порядкові.

4. Рід (тільки в числівників один, два, обидва, півтора тв нуль — мільярд і в порядкових): в) чоловічий; б) жіночий; в) середній.

5. Відмінок: в) називний (скільки? котрий?); б) родовий (скільки? котрого?); в) давальний (скільки? котрому?); г) знахідний (як до називного або родового); г) орудний (скільки? котрим?); д) місцевий (наскільки? на котрому?).

6. Число (тільки в числівників один, нуль — мільярд і в порядкових): а) одина; б) множина.

Займенник

1. Розряд за значенням: а) особовий; б) зворотний; в) присвійний; г) вказівний; г) означальний; д) питальний; е) відносний; е) неозначений; ж) заперечний.

2. Тип відмінювання: а) особовий: 1) перша і друга особа; 2) третя особа; б) прикметниковий; в) числівниковий; г) власне займенниковий.

3. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не визначається (я, ти, ми, ви, себе, хто, що, скільки, стільки, у множині).

4. Відмінок: а) називний; б) родовий; в) давальний; г) знахідний; г) орудний; д) місцевий.

5. Число: а) одина; б) множина; в) не визначається (себе, хто, що, скільки, стільки).

Дієслово

В цілому:

1. Форма: а) неозначена; б) способова; в) дієприкметник; г) на -но, -то; г) дієприслівник.

2. Вид: а) доконаний; б) недоконаний.

3. Перехідність: в) перехідне; б) неперехідне.

Способова форма:

1. Спосіб: а) дійсний; б) умовний; в) наказовий.

2. Час (тільки дійсний спосіб): а) теперішній; б) минулий; в) майбутній доконаний; г) майбутній недоконаний простий; г) майбутній недоконаний складний.

3. Рід (тільки минулий час і умовний спосіб): а) чоловічий; б) жіночий; в) середній.

4. Особа (крім минаючого часу й умовного способу): а) перша; б) друга; в) третя.

5. Число: а) одинна; б) множинн.

6. Дієвідміна (для теперішнього і майбутнього доконаного часу): а) перша (-е-, -є-, -уть-, -ють-); б) друга (-и-, -ї-, -ать-, -ять-); в) архаїчн (дати, істи, повісти).

Дієприкметник

1. Зв значенням: а) пасивний (перехідяє дієслово); б) активний (неперехідяє дієслово).

2. Рід: а) чоловічий; б) жіночий; в) середній; г) не розрізняється (в множині).

3. Відмінок: а) називний (я н н й?); б) родовий (я н о г о?); в) давальний (я к о м у?); г) знахідний (як до вазивного або родового); д) орудний (я к в м?); е) місцевий (н а я к о м у?).

4. Число: а) одинна; б) множина.

Прислівник

1. Розряд за значенням: а) способу дії; б) міри й ступеня; в) місця; г) часу; г) причини; д) мети.

2. Зв походженням: а) первинний; б) від іменнина; в) від прикметника; г) від чяслівника; г) від займенника; д) від дієслова; е) від прислівника; е) поєднанням різних повнозначних частин мови.

Прийменник

1. За походженням: а) непохідний; б) похідний.

2. Вжито з відмінком: а) родовим; б) давальним; в) знахідним; г) орудним; г) місцевим.

Сполучник

1. За значенням: а) сурядний: 1) еднальний; 2) протиставний; 3) розділовий; б) підрядний.

2. За способом уживання: а) одинничий; б) повторюваний; в) парний.

Частка

За значенням: а) фразова — оформляє речення: 1) стверджувальна; 2) заперечна; 3) питальна; 4) спонукальна; б) оклична; б) фразова — стосується окремого слова: 1) підсилювально-видільн; 2) уточнювальна; 3) вказівна; в) формотворча; г) словотворча.

Вигук

Зв значенням: а) емоційний; б) спонукальний; в) вигук етикету; г) звукояслідувальний.

Відповіді до вправ

2.2. Робітничий гуртожиток. Обсяг робіт. Вважати можливим. Краяти хліб. Розкачувати тісто. Володар кубка. Здатний на подвиг.

3.1. День, мить, льон, дьоготь, країна, стоїть, столить... в'є, в'ють, сиджу.

4.11. Шевченка, з Тарасом Шевченком, Шевченку, Кишкіним.

5.2. І. Ясніша, гіршого, смачніший, гордовитіший, дурніший. П. Найдорожча, найбистріша, найсміливіша, найважчий, найближча.

5.4. Чужим, у чужій, чужими руками, чужою бідой, чужі гріхи, у чужій, з чужої.

5.8. Шестистам чотирьом, однією тисячею трьомастами шістнадцятьма, вісьмастами дев'яноста трьома, тисячу двісті, ста сорока дев'яти квадратним кілометрам, дві тисячі шістдесят один метр.

9.4. Разом лише: незчулися, непокоїлись, ненавиджу. Усі інші — окремо. —

9.5. Справедливості немає, сили не має, такого не має, ваги не має, згоди немає.

11.5. Небезпеку, кілочка, горіха, зернятка, тої гілляки, свого добра, хліба, людину.

11.6. Піднялося, зібралися, скупаємось, повернемось.

15.6. Вилетить, повернеться; скажеш, вернеш, напишеш, зітреш, відрубаш, притвориш; зложиться; помучить, научить; здобудеш, побачиш.

15.7. М'яний знак вставити лише в словах: псується; гнеться, дереться; гучить, мовчить; водяться.

16.3. Обидві форми правильні, тільки утворені від різних дієслів: гуркотати і гуркотіти, свистати і свистіти, слатися і стелитися, хропти і хропіти.

16.5. Дбаємо, плачемо; стукотить, гуркотить; перескочив; вернеться; ловить, ганяється; побачимо; платить.

17.2. Їжджу, сиджу, буджу, попереджу, суджу, обгороджу, тверджу, щаджу.

18.1. Дам від дати, даю від давати; розповім від розповісти, розповідаю від розповідати.

18.3. З'їси, дасть, не найсися, ке продаси, дам, об'їси, відповіси.

20.3. Летів, літав, сів, сидів, сідав, відповідав, відповів, гріб, тік, брів, зблід.

20.4. Загасло, опікся, зчик, замкнув, вкрали, звила, прийшла, знесла.

21.3. Підводжуся й сідаю, стримить, спотикаються і т.д.

22.2. Рушав би, рушив би, рухався б, допоміг би, допомагав би і т.д.

22.3. То б туди пішов; то б туди не пішов; косив би, купив би; він би й робив; я б зварив.

23.1. Сид/ить/, сяд/е/, сідай/е/ і т.д.

23.3. Захисти, захистімо, захистіть; захищай, захищаймо, захищайте і т.д.

23.5. Кохай, віддай, люби, ке жалій, ушануй, ставай, ке спи, вартуй.

26.3. Разом тільки немає.

26.4. Разом: кедойдає, недосипає; кедомірював, кедоважував.

26.5. Разом тільки: ніг кемає.

26.7. Переквітує, перешумить, буде, загляне, пожуриться, впаде, скреске, цвітуть, зелекіє.

26.10. І ті, і ті: одні від слатися; інші — від стелитися.

26.13. Радітиму, радітимеш і т.д.

26.14. Привів, привела, привело, привели. Допоміг, допомогла, допомогло, допомогли.

26.15. Зустрінь, зустрічай, поздоров, поздоровляй, проведи, проводи, зв'яжи, зв'язуй.

28.4. Не знаючим, змокрілими, у тремтячому, пожовтіле, опалого, опадаючим.

29.4. Озкамекований, оскашчений... попереджекий, об'їжджений...

29.5. Вимощекому, не в'їжджекою, збуджені, зачеплені, обгороджека.

30.2. В розколисаній, в кевмираючій, опадаючого, жовтіючі та червоніючі, ревучих, виючих.

31.2. Коми поставити після слів: 2) дерева; 4) скелі; 5) каміння, листя.

31.4. ...головами, обтиканими викоградким листом; ...акації, припорошені пилом; ...схожі на медуз рожеві

хмарки; ...поле, засипане снігом; на припорошеній снігом палубі...

32.4. Розплющеними, несподівана, жадана, нескінченними, незлічені, незнані, невблаганні.

33.3. Недопечений, не метена, не плетена, не навчений, не привчений, неогородженім, не прив'язане.

33.4. Небачене, нечуте, немовлене, не збавлене, не здолане.

34.4. В'їжджено, з'ясовано, погоджено, посаджено, обіцяно, розкрито, почуто.

34.7. Чи їх постріляно, чи їх порубано, чи... забрано.

36.4. Збиваючи, заливаючи, зриваючи, плигаючи, ховаючись.

36.6. Граючи, випромінюючи, розсипаючи, блискаючи, прошиваючи, згинаючи, одгортаючи.

37.3. Здобувши, захопивши, розбивши, знищивши, розташувавшись, дочекавшись.

38.3. Залишивши рідні ліси, вони...; ...гіллі і, заплющивши очі, дрімають; ...на комах, ловлячи їх...

38.4. Коми поставити після слів: катів, мети, хребтів, ідуть, ламаючи.

38.5. Коми поставити після слів: 1) троянди, нескупім; 2) мизотять; 3) степ, тіні; 4) і, об них; 5) лине, і, пролітаючи.

39.9. Коми поставити після слів: стежечка, ногами, горб, по полю, смуток, з полів, яблука і, сказавши.

41.4. Довкругі, дспізна, обіруч, наскрізь, опівночі, попереду, горілиць.

41.5. 1. Ніко́ли, ніде́. 2. Ні́як. 3. Ні́як. 4. Ні́коли. 5. Ні́де.

44.3. Помалу, замолоду, по-своєму, звисока, по-вовчому, змолоду, здалеку.

45.3. Обидва варіанти правильні: нвписання тут залежить від змісту, який вкладаємо у висловлювання.

45.4. 1) З гори, на гору; 2) згори; 3) до гори; 4) догори; 5) поволі; 6) по волі.

46.3. Начетверо, вдвох, вдруге, утретє, по троє, по-перше, по-друге, поодиночі.

47.3. Несподівано, неважко, непомітно, недалеко, не легко, не по-буденному, де-не-де.

48.4. Де-не-де, щодуху, униз, раз у раз, один по одному, щодня, віч-на-віч.

49.2. Пішши, верхи, навкарачни, двічі, вночі.

50.9. По-своєму, спершу, потім, до землі, угору, по-вовчому, по заячому сліду, інноли, щодня, деколи, сяк-тан, навскосяк, по-людському, зверху, всередині.

52.3. Без праці, під гору, з гори, на печі, на возі, в дорозі, до повної мисни, з ложнами.

52.4. Слово до слова, з ділом, про мед, у роті, на ласкаве слово, за грубе, без правди, від язика, від ножа, із свого язика, на чужому.

53.2. По горобцях, по людях, по всіх усядах і нутнах, по байраках і по садках, по хвилях блакитних.

53.4. Випливе з моря, неначе з кришталю, снутилось із неба, острів із моря, як із вікон.

53.9. Для пташки, по вовну, по воду, за свою справу, за чим, за правду, до моря.

54.3. Попід небом, з-під руни, під час жнив, незважаючи на спеку, із-за гаю.

55.3. 1) В гостях, додому; 2) до дому свого; 3) вдома; 4) в дому; 5) у домі; 6) по одежі, по розуму; 7) по одному слову; 8) по-вовчому; 9) зверху, всередині.

57.2. Повторювані сполучники взјито в реченнях 2, 4, 5.

57.5. Не тільки в лісі, а й у полі; не тільки місяць..., а й час; не лише красиве, а й гарне; не лише восени, а й навесні.

58.3. Тож, таж, таж, якби, якщо.

59.4. Співать про те, проте не промине, тож уночі, то ж була, про що б.

61.2. Що то, якби-то, що ж то, що то за, нібито, якби-то далися.

61.3. Начиняю таки, все-таки, таки земля, таки бажає, тани рветься.

63.2. І. З неправдою, не вернешся, нечесно, не мило, не зич, не ліпший, не обіцяючи, не зробити, не питаний, не битий, не варта. II. У невмілого, не болять, не смілого від невмілого не розпізнаєш, не дурниця, не годиться, небаже, не наче-веро, не рідня, не гірний, незнання.

64.3. 1) *ах*; 2) *ой*; 3) *ох*; 4) *ух*; 5) *хе-хе-хе!*; 6) *добри-вечір*; 7) *гиля-гиля*.

64.4. Окремо: *будь ласка*.

65.1. Коми після вигуків поставити в реченнях 2, 4, 6.

66.3. *З-поза, з-над, проте не спалося ніяк, що-небудь, якби-то, неповторную, не жартуй наді мною, будь ласка, не мовчи, хлюп-хлюп-хлюп*.

67.5. *Плачете, поборе, здасться, пробудить*.

67.6. *Сядь, сідай, сиди; ляж, лягай, лежи*.

67.8. *В'їжджений, обгороджений, вимощений, відпущений, заплачений, розграфлений, куплений, пропило-сошений*.

67.10. Коми поставити після слів: *луками, повинню, листу, в сонці, земля, вітру*.

67.15. *Утрюх, верхи, пішки, рік у рік, по-нашому, спереду, ззаду, посередині*.

67.17. *Надворі, зверху, знизу, з гори, на гору, зверху, всередині, вдвоє, з-за, зате, в ліс, по дрова, вдома*.

67.19. 1) *якб́й*; 2) *я́к би*; 3) *щоб*; 4) *то ж*; 5) *що б*; 6) *тож*.

Тлумачний словничок

Ага́. Турецький пан.

Баранці́. Білі пінністі гребені хвиль; дрібні кучеряві хмарки.

Бри́жі. Дрібні хвильки на поверхні води.

Вака́ції. Канікули.

Ві́че. У давній Русі — народні збори.

Во́лок. Невелика сітка для ловлі риби.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник, жрець.

Ву́йко (діал.). Дядько по матері; *тут:* ведмідь.

Габа́. Тонке біле сукно.

Гли́вий (діал.). Сіро-жовтий.

Епіта́фія. Намогильний напис.

Зале́йтчий (діал.). Прикрашений стрічками.

Ка́пище. Поганський храм.

Квадри́га. У стародавніх римлян — колісниця, запряжена чотирма кіньми.

Коря́к. Дерев'яний черпак, ківш.

Кре́до. Основні перекоиання, погляди.

Ла́ба (діал.). Лапа.

Ла́дая. Ароматна смола.

Ме́во (діал.). Марево.

Ми́чка. Пучок конопель або льону, приготовлений для прядіння.

Мол. Дамба, що захищає порт з боку моря.

Нага́йки (пога́йці). Тюркська народність, споріднена з татарами.

На́рік (діал.). Наступного року.

Олі́я. *Тут:* олійні фарби.

Опа́ловий. Молочно-білий з райдужними відтінками та голубуватим чи жовтуватим полнском.

Осмúта (діал.). Смуток.

Отрок. Хлопець-підліток.

Па́відь (діал.). Повінь.

Па́довьку мій (діал.). Вигук, який виражає здивування, радість, переляк.

Пастель. Тут: кольори неяскравого, м'якого тону.

Плявня (частіше: плавні). Заболочений берег річки.

Плай (діал.). Стежка в горах.

Полоніна. Гірське пасошище.

Помантачити. Погострити косу мантачкою.

Почінок. Веретено з намотаною пряжею.

Пріпічок. Лежанка, прибудована до печі.

Притвір. Передня частина церкви.

Прядиво. Волокно конопель, льону, вовна, праготовлене для прядіння; пряжа.

Рінь. Грубий пісок, гравій на березі або дні річки.

Сал'ян. Тонка м'яка аиправлена шкіра.

Сіжа. Місце риболовлі.

Сливé. Майже.

Смерéка. Хвойне дерево, ялнаа звачайаа.

Сполоаїти. Достигнуаши, пожоатіти (про збіжжя).

Стéльмах. Майстер, який робить вози, сани.

Суголобаок. Незасіяна смуга між двома полями.

Толóка. Переліг, пасовище.

Чатіння (діал.). Перегвій у лісі.

Шáнець. Окоп.

Яліця. Високе дерево роднин сосоових з м'якою плескатою хвоєю та великими шишками.

ЗМІСТ

Вступ	3
§ 1. Етапи історії української мови	3
Повторення	
§ 2. Лексика	8
§ 3. Будова слова	12
§ 4. Іменник	16
§ 5. Прикметник. Числівник. Займенник	19

Дієслово

Загальні відомості	
§ 6. Дієслово як частина мови	23
§ 7. Види дієслів	26
§ 8. Префікси дієслів	30
§ 9. Написання не з дієсловами	34
§ 10. Суфікси дієслів	37
§ 11. Перехідні й неперехідні дієслова	40
§ 12. Неозначена форма дієслова	44

Способові форми дієслова

§ 13. Способи дієслова	50
§ 14. Дійсний спосіб. Часи дієслова	54
§ 15. Теперішній і майбутній докований час	58
§ 16. Визначення дієвідміни дієслова	63
§ 17. Чергування приголосних у дієсловах	67
§ 18. Архаїчна дієвідміна дієслів	71
§ 19. Майбутній час	73
§ 20. Минулий час	76
§ 21. Переносне вживання часів і числа дієслова	80
§ 22. Умовний спосіб	84
§ 23. Наказовий спосіб	87
§ 24. Переносне вживання способів дієслова	91
§ 25. Безособові дієслова	94
§ 26. Підсумкове повторення тем «Загальні відомості» та «Способові форми дієслова»	96

Дієприкметник

§ 27. Дієприкметник як форма дієслова	103
§ 28. Творення активних дієприкметників	107
§ 29. Творення пасивних дієприкметників	110
§ 30. Відмінювання дієприкметників	115
§ 31. Дієприкметниковий зворот	118

§ 32. Розрізнення дієприкметників і прикметників	121
§ 33. Написання <i>не</i> з дієприкметниками	127
§ 34. Безособові форми на <i>-но</i> , <i>-то</i>	129

Дієприслівник

§ 35. Дієприслівник як форма дієслова	133
§ 36. Дієприслівник недоведеного виду	137
§ 37. Дієприслівники доведеного виду	141
§ 38. Дієприслівниковий зворот	145
§ 39. Підсумкове повторення тем «Дієприкметник» та «Дієприслівник»	149

Прислівник

§ 40. Загальне поняття про прислівник	156
§ 41. Наголос у прислівниках	160
§ 42. Розряди прислівників за значенням	164
§ 43. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів <i>-о</i> , <i>-е</i>	167
§ 44. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою префіксів	171
§ 45. Прислівники, утворені від іменників	175
§ 46. Прислівники, утворені від числівників	180
§ 47. Прислівники, утворені від прислівників	183
§ 48. Складні і складені прислівники	186
§ 49. Написання <i>и</i> та <i>і</i> в кінці прислівників	190
§ 50. Підсумкове повторення теми «Прислівник»	193

Службові частини мови

§ 51. Загальне поняття про службові частини мови	200
--	-----

Прийменник

§ 52. Прийменник як службова частина мови	202
§ 53. Деякі особливості вживання прийменників	206
§ 54. Написання прийменників	211
§ 55. Розрізнення прийменників і префіксів	215

Сполучник

§ 56. Сполучник як службова частина мови	219
§ 57. Деякі особливості вживання сполучників	225
§ 58. Написання сполучників	228
§ 59. Розрізнення сполучників та інших частин мови	232

Частка

§ 60. Частка як службова частина мови	236
§ 61. Деякі особливості вживання часток	240
§ 62. Написання часток	244
§ 63. Написання <i>не</i> з різними частинами мови	248

Вигук

§ 64. Вигук як частина мови	254
§ 65. Деякі особливості вживання вигуків	257
§ 66. Підсумкове повторення тем «Службові частини мови» та «Вигук»	262
§ 67. Повторення вивченого в 7 класі	267
Узагальнення відомостей про частини мови	276
Відповіді до вправ	279
Тлумачний словничок	284

Навчальне видання

ЮЩУК Іван Пилипович

РІДНА МОВА

Підручник для 7 класу

Затверджено Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор **С. А. Белих**

Художник обкладинки і художній редактор **О. Я. Остапов**

Технічний редактор **Ц. Б. Федосіхіна**

Коректор **Л. М. Кулинич**

Підписано до друку 17.08.04. Формат 84×108/32. Папір офсетний.

Гарнітура шкільна. Друк-високий. Ум. друк. арк. 15,12.

Ум. фарбовідб. 15,52. Обл.-вид. арк. 14,09.

Тираж 150 090 пр. (2-й завод 75 075—150 090 пр.). Вид. № 1.

Зам. № 4-393.

ТОВ «Арт-Освіта», 03150, Київ, вул. Анрі Барбюса, 56.

Свідцтво ДК № 1688 від 12.02.2004 р.

Віддруковано з готових позитивів

у ВАТ «Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе»

61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8